

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ «ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ΑΠΑΝΤΑ

ΤΟΜΟΣ 1

Πολιτικά 1

190 «ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»

Έκδότης Όδυσσέας Χατζόπουλος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Α) Ο Βίος

Ο Αριστοτέλης ο γιος του Νικόμαχου γεννήθηκε στα Στάγिरα της Μακεδονίας το 384 π.Χ. και πέθανε στη Χαλκίδα της Εύβοιας το 323 π.Χ. από στομαχικό νόσημα. Ο πατέρας του ήταν γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα Β', πατέρα του Φιλίππου. Η μητέρα του Φαιστιάδα καταγόταν από τη Χαλκίδα και ανήκε κι αυτή, όπως και ο πατέρας του, στο γένος των Ασκληπιαδών. Το γένος της οικογένειας του Αριστοτέλη ήταν γνήσια ελληνικό και η πόλη της καταγωγής του, τα Στάγिरα, είχε πληθυσμό καθαρά ελληνικό, αφού ήταν αποικία των Ανδρείων.

Για τα πρώτα έτη της ζωής του δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα, ούτε αν έμενε κοντά στον πατέρα του στην αυλή του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα. Φαίνεται ότι ο Αριστοτέλης σε πολύ νεαρή ηλικία είχε την ατυχία να χάσει τον πατέρα του, γεγονός που επέδρασε πολύ στον χαρακτήρα του. Πολύ νωρίς επίσης πέθανε και η μητέρα του, με αποτέλεσμα να αναλάβει τη φροντίδα του ο Πρόξενος από τον Αταρνέα της Αιολίδας.

Πληροφορούμαστε ακόμα ότι ο Αριστοτέλης είχε και αδελφό με το όνομα Αρίμνηστος και αδελφή Αριμνήστη. Το 367 π.Χ. ο Αριστοτέλης απεστάλη από τον Πρόξενο, σε

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ηλικία, 17 ετών, στην Αθήνα για να φοιτήσει στη Σχολή που είχε ιδρύσει ο Πλάτων, την Ακαδημία. Εκεί ο¹ Αριστοτέλης έμεινε επί είκοσι χρόνια, από το 367 μέχρι το 348 π.Χ. Το γεγονός αυτό της μακρόχρονης παραμονής του Αριστοτέλη στην πλατωνική Ακαδημία θεωρείται πρωτοφανές για τα χρονικά της πνευματικής ιστορίας, δεδομένου ότι ο Αριστοτέλης ήταν προσωπικότητα με μεγάλη πνευματική οξυδέρκεια και δημιουργικότητα. Το 348 π.Χ. πέθανε ο Πλάτων και στην Ακαδημία τον διαδέχθηκε ο γιος της αδελφής του Ποτώνης, Σπεύσιππος. Ο Αριστοτέλης μαζί με τον Ξενοκράτη τον Χαλκηδόνιο έφυγαν από την Αθήνα και εγκαταστάθηκαν στην Ασσο, η οποία βρισκόταν στα νότια της τρωικής ακτής, απέναντι από τη Λέσβο. Φαίνεται ότι το αίτιο της φυγής του Αριστοτέλη από την Αθήνα δεν ήταν μόνο η διαδοχή του Πλάτωνα, αλλά και η όξυνση των σχέσεων των Αθηναίων με τον Φίλιππο, εξαιτίας της οποίας ήταν προβληματική η παραμονή του Αριστοτέλη στην Αθήνα. Από εκεί ο Αριστοτέλης ήλθε σε επαφή με τον Ερμία, τον κατοπινό τύραννο του Αταρνέα, τον οποίο emύησαν αυτός και ο Ξενοκράτης στην πλατωνική φιλοσοφία. Μεταξύ των δυο ανδρών αναπτύχθηκε βαθιά φιλία. Στην Ασσο έμεινε ο Αριστοτέλης τρία χρόνια (348-345 π.Χ.). Από εκεί μετά από πρόσκληση του Θεοφράστου πέρασε απέναντι στη Λέσβο και εγκαταστάθηκε στη Μυτιλήνη μέχρι το 342 π.Χ. Το έτος αυτό προσκλήθηκε από τον βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο για να αναλάβει τη διαπαιδαγώγηση του νεαρού τότε Αλεξάνδρου, του μετέπειτα Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Στη Μακεδονία έμεινε μέχρι το 335 π.Χ. Εκεί, εκτός από τη διαπαιδαγώγηση του Αλεξάνδρου, ο Αριστοτέλης επιδόθηκε σε θεωρητικές μελέτες και ενασχολήσεις, τις οποίες διέκοψε το 341 ο τραγικός θάνατος του φίλου του Ερμία. Προς τιμήν του ο Αριστοτέλης έγραψε τον περίφη-

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

μο ύμνο στην αρετή (*Ἄρεται πολύμοχθε...*). Μετά το 335, όταν είχε ήδη ανεβεί στον θρόνο της Μακεδονίας ο μαθητής του Αλέξανδρος, ο Αριστοτέλης εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και ίδρυσε το Λύκειο (ή την Περιπατητική Σχολή). Στην Αθήνα έμεινε διδάσκοντας και συγγράφοντας μέχρι το 323 π.Χ., οπότε πέθανε ο Αλέξανδρος, και η θέση του πάλι στο Άστυ κατέστη δυσχερής και εκτός των άλλων διότι κατηγορήθηκε για προσβολή των θεών. Έτσι αναγκάστηκε να φύγει για τη Χαλκίδα, όπου πέθανε το επόμενο έτος (322 π.Χ.).

Οι Σταγίριτες μετέφεραν και έθαψαν τη σορό του στην πατρίδα του.

B) Το έργο του Αριστοτέλη.

Ο κατάλογος των έργων του Αριστοτέλη που ισχύει σήμερα είναι αυτός που κατάρτισε ο Em.Bekker στην Α' έκδοση των έργων του Αριστοτέλη από τη Βερολίνη Ακαδημία σε δυο τόμους το 1831, στους οποίους αργότερα προστέθηκαν άλλοι τρεις τόμοι. Βεβαίως ο Bekker στηρίχθηκε στους τρεις αρχαίους καταλόγους 1) του Διογένη του Λαέρτιου, 2) του Πτολεμαίου Χαίνου (;) και 3) στον κατάλογο τον προσαρτημένο στη Βιογραφία του Αριστοτέλη από τον Ησύχιο. Για τους καταλόγους αυτούς θα κάνουμε λόγο πιο κάτω. Ο κατάλογος του Bekker περιλαμβάνει τους εξής τίτλους.

I) *Ὀργανον*: (Organon παρ.1-184) που περιλαμβάνει τα έργα: α) *Κατηγορίαι* (Kategoriae pp 1-15) β) *Περὶ Ἑρμηνείας* (De interpretatione pp 16-24) γ) *Ἀναλυτικά Προτέρα* (Analytica Priora pp 24-70) δ) *Ἀναλυτικά Ὑστερα* (Analytica posteriora pp 71-100) ε) *Τοπικά* (Topica pp 100-164) στ) *Περὶ Σοφιστικῶν Ἑλέγχων* (Elenchi sophistici pp 164-184).

II) *Φυσικὴ ἀκρόασις* (Physica pp 184-268).

- III) *Περὶ Οὐρανοῦ* (De caelo pp 268-313).
 IV) *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* (De generatione et corruptione pp 314-338).
 V) *Μετεωρολογικά* (Meteorologica pp 338-390).
 VI) *Περὶ Κόσμου* (De mundo pp 391-401).
 VII) *Περὶ ψυχῆς* (De anima pp 402-435).
 VIII) *Μικρὰ Φυσικά* (Parva naturalia pp 436-480) (α) *Περὶ αἰσθήσεων καὶ αἰσθητῶν* (De sensu et sensibilibus pp 436-449) (β) *Περὶ Μνήμης καὶ Ἀναμνήσεως* (De Memoria et remiscencia pp 449-453) (γ) *Περὶ ὕπνου καὶ Ἑγρηγόρσεως* (De somno et vigilia pp 453-458) (δ) *Περὶ Ἐνυπνίων* (De insomniis pp 458-462) (ε) *Περὶ τῆς καθ' ὕπνον Μαντικῆς* (De divinatione per somnum pp 462-464) (στ) *Περὶ Μακροβιότητος καὶ Βραχυβιότητος* (De longae vitae et brevitate vitae pp 464-467) (ζ) *Περὶ νεότητος καὶ γήρατος καὶ ζωῆς καὶ θανάτου καὶ ἀναπνοῆς* (De inventute et senectute, de vitae et morte... pp 467-480).
 IX) *Περὶ Πνεύματος* (De Spiritu pp 481-486).
 X) *Ἱστορίαι περὶ Ζώων* (Historiae animalium pp 486-638).
 XI) *Περὶ ζώων μορίων* (De partibus animalium pp 639-697).
 XII) *Περὶ ζώων κινήσεως* (De animalium motione pp 698-704).
 XIII) *Περὶ ζώων πορείας* (De animalium incessu pp 704-714).
 XIV) *Περὶ ζώων γενέσεως* (De animalium generatione pp 715-789).
 XV) *Περὶ χρωμάτων* (De coloribus pp 791-799).
 XVI) *Ἐκ τοῦ περὶ ἀκουστών* (De audilibus pp 800-804).
 XVII) *Φυσιγνωμικά* (Physiognomica pp 804-814).
 XVIII) *Περὶ φυτῶν* (De plantis pp 814-830).
 XIX) *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* (De mirabilibus auscultationibus pp 830-847).

- XX) *Μηχανικά* (Questiones machinae pp 847-858).
 XXI) *Προβλήματα* (Problemata pp 859-967).
 XXII) *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν* (De insecabilibus liniarum pp 968-972).
 XXIII) *Ἀνέμων θέσεις καὶ Προσηγορίαι* (Ventorum situs et appellationes p 973).
 XXIV) *Περὶ Ξενοφάνους, περὶ Ζήνωνος, περὶ Γοργίου* (De Meliso, Xenophane... pp 974-980).
 XXV) *Μετὰ τὰ Φυσικά* (Metaphysica pp 980-1093).
 XXVI) *Ἠθικά Νικομάχεια* (Ethica Nikomachea pp 1094-1181).
 XXVII) *Ἠθικά (Ἠθικά) Μεγάλα* (Ethica Magna pp 1181-1213 (καὶ Magna Moralia).
 XXVIII) *Ἠθικά Εὐδήμεια* (Ethica Eudemia pp 1214-1249).
 XXIX) *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν* (de virtutibus et de vitiis pp 1249-1251).
 XXX) *Πολιτικά* (Politica pp 1252-1343).
 XXXI) *Οἰκονομικά* (Oeconomica pp 1343-1353).
 XXXII) *Περὶ Τέχνης Ῥητορικῆς* (Ars rhetorica pp 1354-1420).
 XXXIII) *Ῥητορικὴ πρὸς Ἀλέξανδρον* (Rhetorica ad Alexandrum pp 1420-1447).
 XXXIV) *Περὶ Ποιητικῆς* (Poetica pp 1447-1462).
 Ἡ *Ἀθηναίων Πολιτεία* ἐκδόθηκε ἀργότερα, γιὰ τὸ 1891 ποὺ βρέθηκε εἶχε τελειώσει τὴν ἐκδόσιν τοῦ Bekker.

2) Ο κατάλογος του Διογένη Λαέρτιου.

Περὶ Δικαιοσύνης α,β,γ,δ.

Περὶ ποιητῶν α,β,β.

Περὶ φιλοσοφίας α,β,γ.

Περὶ πολιτικοῦ α,β.

Περὶ ῥητορικῆς ἢ Γρύλος α.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Νήρινθος α.
Σοφιστής α.
Μενέξενος α.
Ἑρωτικός α.
Συμπόσιον α.
Περὶ πλούτου α.
Προτρεπτικός α.
Περὶ ψυχῆς α.
Περὶ ευχῆς α.
Περὶ εὐγενείας α.
Περὶ ἡδονῆς α.
Ἀλέξανδρος ἢ ὑπὲρ ἀποίκων α.
Περὶ βασιλείας α.
Περὶ παιδείας α.
Περὶ τοῦ ἀγαθοῦ α,β,γ.
Τὰ ἐκ τῶν νόμων Πλάτωνος α, β, γ.
Τὰ ἐκ τῆς Πολιτείας α,β.
Περὶ οἰκονομίας α.
Περὶ φιλίας α.
Περὶ τοῦ πάσχειν ἢ πεπονθέναι α.
Περὶ ἐπιστημῶν
Περὶ ἐριστικῶν α,β.
Λύσεις ἐριστικαὶ δ.
Διαιρέσεις σοφιστικαὶ δ.
Περὶ ἐναντίων α.
Περὶ εἰδῶν καὶ γενεῶν α.
Περὶ ἰδίων α.
Ὑπομνήματα ἐπιχειρηματικά γ.
Προτάσεις περὶ ἀρετῆς α,β.
Ἐνστάσεις α.
Περὶ τῶν ποσαχῶς λεγομένων ἢ κατὰ πρόθεσιν α.
Περὶ παθῶν (ἢ περὶ ὀργῆς) α.
Ἠθικῶν α,β,γ,δ,ε.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Περὶ στοιχείων α,β,γ.
Περὶ ἐπιστήμης α.
Περὶ ἀρχῆς α.
Διαίρεσεις ιζ.
Διαιρετῶν α (ἡ -ών)
Περὶ ἐρωτήσεως καὶ ἀποκρίσεως α,β.
Περὶ κινήσεως α.
Προτάσεις α.
Προτάσεις ἐριστικάι α.
Συλλογισμοί α.
Προτέρων Αναλυτικῶν α,β,γ,δ,ε,στ,ζ,η.
Αναλυτικῶν Ὑστέρων μεγάλων α,β.
Περὶ προβλημάτων α.
Μεθοδικὰ α,β,γ,δ,ε,στ,ζ,η.
Περὶ τοῦ βελτίονος α.
Περὶ τῆς ιδέας α.
Ὅροι πρὸ τῶν τοπικῶν α,β,γ,δ,ε,στ,ζ.
Συλλογισμῶν α,β.
Συλλογιστικὸν καὶ ὅροι α.
Περὶ τοῦ αἰρετοῦ καὶ τοῦ συμβεβηκότος α.
Τὰ πρὸ τῶν τόπων α.
Τοπικῶν πρὸς τοὺς ὅρους α,β.
Πάθη α.
Διαιρετικὸν α.
Μαθηματικὸν α.
Ὅρισμοί ιγ.
Ἐπιχειρημάτων α,β.
Περὶ ἡδονῆς α.
Προτάσεις α.
Περὶ ἐκουσίου α.
Περὶ καλοῦ α.
Θέσεις ἐπιχειρηματικάι κε.
Θέσεις ἐρωτικάι δ.

Θέσεις φιλικαὶ β.
 Θέσεις περὶ ψυχῆς α.
 Πολιτικά (Θέσεις πολιτικάι) β.
 Πολιτικῆς ἀκροάσεως ὡς ἡ Θεοφράστου α, β, γ, δ, ε
 στ, ζ, η.
 Περὶ δικαίων α,β.
 Τεχνῶν Εἰσαγωγή α,β.
 Τέχνης ρητορικῆς α,β.
 Τέχνη α.
 Ἄλλης τεχνῶν Εἰσαγωγῆς α,β.
 Μεθοδικὸν α.
 Τέχνης τῆς Θεοδέκτου εἰσαγωγή α.
 Πραγματεία τέχνης ποιητικῆς α,β.
 Ἐνθυμήματα ρητορικὰ α.
 Περὶ μεγέθους α.
 Ἐνθυμημάτων διαιρέσεις α.
 Περὶ λέξεως α,β.
 Περὶ συμβουλίας α.
 Συναγωγῆς α,β.
 Περὶ φύσεως α,β,γ.
 Φυσικὸν α.
 Περὶ τῆς Αρχυτείου φιλοσοφίας α,β,γ.
 Περὶ τῆς Σπευσίππου καὶ Ξενοκράτους α.
 Τὰ ἐκ τοῦ Τιμαίου καὶ τῶν Αρχυτείων α.
 Πρὸς τὰ Μελίσσου α.
 Πρὸς τὰ Ἀλκμαίωνος α.
 Πρὸς τοὺς Πυθαγορείους α.
 Πρὸς τὰ Γοργείου α.
 Πρὸς τὰ Ξενοφάνους α.
 Πρὸς τὰ Ζήνωνος α.
 Πρὸς τῶν Πυθαγορείων α.
 Περὶ ζώων α,β,γ,δ,ε,στ,ζ,η,θ.
 Ἀνατομῶν α,β,γ,δ,ε,στ,ζ,η.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Ἐκλογὴ ἀνατομῶν α.
Ὑπὲρ τῶν συνθέτων ζώων α.
Ὑπὲρ τῶν μυθολογουμένων ζώων α.
Ὑπὲρ τοῦ μὴ γεννᾶν. Περὶ φυτῶν α,β.
Φυσιογνωμικὸν α.
Ἰατρικὰ β.
Περὶ μονάδος α.
Σημεῖα χειμῶνων α.
Ἀστρονομικόν α.
Ὀπτικόν α.
Περὶ κινήσεως α.
Περὶ Μουσικῆς α.
Μνημονικόν α.
Ἀπορρημάτων Ὀμηρικῶν α,β,γ,δ,ε,στ.
Ποιητικὰ α.
Φυσικῶν κατὰ στοιχεῖον λη.
Ἐπιτεθεαμένων προβλημάτων α,β.
Ἐγκυκλίων α,β.
Μηχανικόν α.
Προβλήματα ἐκ τῶν Δημοκρίτου β.
Περὶ τῆς λίθου α.
Παραβολαὶ α.
Ἄτακτα ιβ.
Ἐξηγημένα κατὰ γένος ιδ.
Δικαιώματα α.
Ὀλυμπιονίκαι α.
Πυθιονίκαι α.
Περὶ Μουσικῆς α.
Πυθικὸς α.
Πυθιονικῶν ἔλεγχος α.
Νίκαι Διονυσιακαὶ α.
Περὶ Τραγωδιῶν α.
Διδασκαλίας α.

Παροιμιαί α.

Νόμοι συσσιτικοί α.

Νόμων α,β,γ,δ.

Κατηγοριών α.

Περὶ Ἑρμηνείας α.

Πολιτεῖται πόλεων δυοῖν δεώσαιν ρξ (κοινὰ καὶ ἴδιαι, δημοκρατικά, ὀλιγαρχικά, ἀριστοκρατικά καὶ τυραννικά).

Ἐπιστολαὶ πρὸς Φίλιππον.

Σηλυμβριών ἐπιστολαί.

Πρὸς Ἀλέξανδρον ἐπιστολαὶ δ.

Πρὸς Ἀντίπατρον θ.

Πρὸς Μέντορα α.

Πρὸς Ἀρίστωνα α.

Πρὸς Ὀλυμπιάδα α.

Πρὸς Ἡφαιστίωνα α.

Πρὸς Θεμισταγόραν α.

Πρὸς Φιλόξενον α.

Πρὸς Δημόκριτον α.

Ἔπη (ὧν ἀρχή...).

Ἑλεγεία (ὧν ἀρχή...).

Ὅπως βλέπουμε στον κατάλογο του Δ. Λαέρτιου περιέχονται 142 τίτλοι συγγραφών, 158 πραγματείες, στις οποίες εξιστορούνται τα πολιτεύματα ισάριθμων πολιτειών, οι επιστολές προς διάφορα πρόσωπα και στο τέλος μνημονεύονται και τα ποιητικά του Αριστοτέλη, υποδιαιρούμενα σε Ἔπη και Ελεγείες.

Το σύνολο των στίχων των έργων του Αριστοτέλη κατά τον Λαέρτιο είναι 445.270.

Ο κατάλογος όμως του Δ. Λαέρτιου είναι ελλιπής γιατί δεν αναφέρονται σ' αυτόν, άγνωστο για ποιο λόγο, σπουδαία συγγράμματα όπως είναι τα *Ἠθικά Νικομάχεια*, *Αἱ περὶ ζώων ἱστορίαι*, *Τὰ Μετεωρολογικά*, *Αἱ Ἀνατομαί*.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Πιθανολογείται ότι αυτά τα έργα δεν βρίσκονταν στη βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας στο τέλος του Γ' π.Χ. αιώνα, τον κατάλογο της οποίας συνέταξε ο Έρμιππος, τον οποίο είχε υπόψη του ο Δ. Λαέρτιος.

3) Ο κατάλογος του Ησυχίου (είναι προσαρτημένος στη Βιογραφία του Αριστοτέλη από τον Ησύχιο. Περιλαμβάνει 197 τίτλους συγγραφών και ουσιαστικά συμπίπτει με τον κατάλογο του Δ. Λαέρτιου.

Η καταγωγή του Αριστοτέλη συντέλεσε σημαντικά στον τρόπο θεώρησης και μελέτης εκ μέρους του των πολιτικών ζητημάτων. Ο Νικόμαχος, ο πατέρας του, όπως και όλοι οι Ασκληπιάδες, είχε την ευκαιρία να μυήσει τον γιο του στη συμπτωματολογία των ασθενειών και στην ενδεικνυόμενη κατά περίπτωση θεραπευτική αγωγή. Η εμπειρία αυτή επέδρασε στον τρόπο σκέψης του, που προσανατολίστηκε πάντα στο πραγματικό, στις δεδομένες συνθήκες, και τον έκανε να μελετήσει τους παλιότερους νόμους πριν διαμορφώσει τις προσωπικές του απόψεις. Εκεί προφανώς οφείλονται και οι παραλληλισμοί που πολλές φορές παρατηρούνται στα *Πολιτικά*, ανάμεσα στους πολιτικούς άρχοντες και τους καλούς γιατρούς. Η υγεία, σε τελευταία ανάλυση, είναι ισορροπία ορισμένων παραγόντων, ανάμεσα σε δυο άκρα, σε δυο υπερβολές. Υποχρεωτικά λοιπόν πρέπει να επικρατήσει το μέτρο.

Ο τόπος γέννησης του, τα Στάγिरα, βρισκόταν ανάμεσα σε δυο κόσμους: τον κόσμο των πολιτισμένων Ελλήνων και τον κόσμο των βαρβάρων. Τούτο εξηγεί μέχρι ένα σημείο το ενδιαφέρον του για τον ελληνισμό και τους δεσμούς του με τους Μεκεδόνες βασιλείς.

Ανεξάρτητα από τις καταβολές και τις πρώτες σχέσεις του νεαρού Αριστοτέλη, στη ζωή του έμελλε να επιδράσουν σημαντικά κι άλλες συναναστροφές, όταν θα ερχόταν να

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

σπουδάσει στην πλατωνική Ακαδημία. Εκεί συγκεντρώνονταν νέοι από διάφορα σημεία του τότε γνωστού κόσμου, και η επιστήμη δεν περιοριζόταν μόνο στη θεωρία, αλλά επεκτεινόταν και σε πρακτικές εφαρμογές.

Την εποχή εκείνη η πλατωνική Ακαδημία ήταν το σχολείο των μελλοντικών πολιτικών και νομοθετών, με πρότυπο τον Φωκίωνα τον Αθηναίο. Ο Πλάτων, που θεωρούσε τη φιλοσοφία γνώμονα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, προσπαθούσε να διαμορφώσει πολιτικούς ικανούς να κυβερνήσουν τις πόλεις-κράτη σύμφωνα με τις επιταγές της λογικής. Η λογική θα μεταφερόταν στους νόμους, που με τη σειρά τους θα διαμόρφωναν την επιθυμητή «Πολιτεία». Ο Αριστοτέλης, με την επαγωγική του σκέψη και την τάση να ταξινομεί τα γεγονότα, συντέλεσε σε μεγάλο βαθμό στις έρευνες και τις αναζητήσεις του Πλάτωνα. Έτσι άρχισε από τότε να συγκεντρώνει άφθονο υλικό για τις μελλοντικές προσωπικές του εργασίες, όπως οι *Παροιμίες* και τα *Δικαιώματα*. Και πιθανόν την ίδια εποχή εμβάθυνε στις ιδέες της δικαιοσύνης, της ισότητας και των νόμων, που τόσο σημαντική θέση κατέχουν στα *Ηθικά* και στα *Πολιτικά*.

Η έμφυτη περιέργεια της ιωνικής καταγωγής πρέπει να ικανοποιήθηκε από την εικόνα που παρουσίαζε η Αθήνα της εποχής. Το ολιγαρχικό πρότυπο της Σπάρτης αργόσβηνε. Το παλιό προπύργιο της αριστοκρατίας, ταπεινωμένο στα Λεύκτρα το 371, ήρθε να απειλήσει η εισβολή των Θηβαίων με τον Επαμεινώνδα. Αντίθετα ο παλιός δημοκρατικός αντίπαλος, επικεφαλής της Δεύτερης Συμπολιτείας από το 377, ξανακέρδιζε λίγο λίγο την ηγεμονία του Αιγαίου και θα τη διατηρούσε μέχρι το 322 π.Χ. Μέσα σε τέτοιο πολιτικό πλαίσιο, που ταυτόχρονα αποτελούσε κι ένα από τα σπουδαιότερα διαμετακομιστικά κέντρα της εποχής, ο Αριστοτέλης είχε την ευκαιρία να μελετήσει

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ορισμένα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, τα οποία πραγματεύεται στο πρώτο βιβλίο των *Πολιτικών*: συναλλαγές, θαλάσσιο εμπόριο, νόμισμα, τόκος, δουλεία. Όλα τούτα, σε συνδυασμό με τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, τον ώθησαν να ερευνήσει τους θεσμούς που προσδιορίζουν τις διάφορες μορφές πολιτεύματος.

Στη διάρκεια της εικοσαετίας (367-347 π.Χ.) που έμεινε στην πλατωνική Ακαδημία, ο Αριστοτέλης ανέλαβε με τη σειρά του διδακτικό έργο, με αντικείμενο τη ρητορική τέχνη.

Ο Αριστοτέλης έζησε και έγραψε σε μια εποχή που το πρότυπο της πόλης-κράτους εμφανίζει έντονα στοιχεία παρακμής. Ωστόσο δεν ασχολείται με τη δημιουργία ιδανικών μορφών πολιτεύματος, αντίθετα προσπαθεί να εντοπίσει τα αίτια της παρακμής και να προτείνει λύσεις ανθρώπινα εφικτές. Η πλατωνική κληρονομιά είναι ωστόσο διάχυτη στην αριστοτελική σκέψη. Η έρευνα του Σταγίριτη επεκτείνεται σε όλες της πτυχές της γνώσης και, σε πολλές περιπτώσεις, ξεπερνά τα επιτεύγματα της εποχής και προχωρεί σε προσωπική έρευνα. Κι αυτό ακριβώς είναι που δίνει την αυτοτέλεια και την αυθυπαρξία στο σύστημα του. Μέσα από το δημιουργικό και μεθοδικό μυαλό του Σταγίριτη μαθητή του Πλάτωνα, η φιλοσοφική σκέψη πήρε άλλες διαστάσεις και δημιούργησε ένα αδιάσπαστο σύνολο, μια συνέχεια απόλυτα και καθαρά ελληνική.

Μόνο τα πρώτα έργα του Αριστοτέλη, που σώθηκαν σε αποσπάσματα, έχουν μορφή διαλόγου. Ο διάλογος χαρακτηρίζει την πλατωνική σκέψη και μέθοδο. Ο Αριστοτέλης ήταν ιδιαίτερο φιλοσοφικό μυαλό. Η περίοδος της ωριμότητας αρχίζει με τις βιολογικές έρευνες στην περιοχή της Τρωάδας και κυρίως στη Μυτιλήνη. Και τα συμπεράσματα του είναι η πρώτη συστηματοποίηση των βιολογικών φαινομένων στην Ευρώπη. Μπορεί ο φιλόσοφος να έκανε

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

έρευνες και την εποχή που έμενε στη Μακεδονία, ως δάσκαλος του Αλεξάνδρου ή στην αυλή του Φιλίππου. Ο Αριστοτέλης επέστρεψε στην Αθήνα μετά την καταστροφή της Θήβας (335 π.Χ.) κι έμεινε για δεκατρία χρόνια.

Εγκαταστάθηκε μαζί με τον Θεόφραστο και συνέχισε να εργάζεται. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των συγχρόνων του, δίδαξε στο Αύκαιο. Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου όμως άρχισαν πάλι να σιγοβράζουν τα πολιτικά πάθη, οπότε έγινε δύσκολη η θέση του, γιατί αρκετοί βρέθηκαν να τον συκοφαντήσουν εξαιτίας των σχέσεων του με τους Μακεδόνες. Έμεινε στην Αθήνα μέχρι το 323 π.Χ. οπότε έφυγε για τη Χαλκίδα, τη γενέτειρα της μητέρας του, όπου και πέθανε.

Ο Αριστοτέλης κάλυψε με το έργο του όλες τις φιλοσοφικές έννοιες και αναζητήσεις: φύση, ον, αρετή, ηθική, κι όλα τούτα σε συνδυασμό με την κριτική έρευνα της πολιτικής εξέλιξης των ελληνικών πόλεων-κρατών. Με τη συστηματική και πρακτική σκέψη του καθόρισε μέχρι σήμερα τη δημιουργία και-την εξέλιξη των φιλοσοφικών συστημάτων, όπως και την εφαρμογή τους. Για τον Αριστοτέλη δεν υπάρχει «ιδανική», αλλά «άριστη πολιτεία», μέσα στα ανθρώπινα μέτρα. Παιδεία και αγωγή είναι τα καλύτερα εφόδια για να επιβιώσει και να προοδεύσει ο άνθρωπος.

Αναμφισβήτητα το πολιτικό πλαίσιο της εποχής του Αριστοτέλη επέδρασε στη σκέψη και στα έργα του. Στην Αθήνα βρέθηκε να ζει την εποχή που η μακεδόνικη ηγεμονία επεκτεινόταν σε ολόκληρη την Ελλάδα. Δυο ήταν οι πολιτικές παρατάξεις που διαμορφώθηκαν στην Αθήνα εκείνο τον καιρό: οι κάτοχοι της πολιτικής εξουσίας, με επικεφαλής τον Δημοσθένη, οι οποίοι τάχθηκαν κατά του Φιλίππου. Οι οπαδοί όμως της ιδέας της ενωμένης Ελλάδας τηρούσαν φιλομακεδονική στάση. Ο Αριστοτέλης ήταν ξένος και επιπλέον διατηρούσε επαφές με μακεδόνικους

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

κύκλους. Για να μη διακινδυνεύσει λοιπόν τη ζωή του, έφυγε και πήγε στον Αταρνέα.

Το 343/2 π.Χ. ο Φίλιππος ανέθεσε την εκπαίδευση του Αλεξάνδρου στον Αριστοτέλη. Εκείνο τον καιρό ο φιλόσοφος δεν είχε αποκτήσει ακόμα μεγάλη φήμη και η πρόσκληση μάλλον οφειλόταν στους δεσμούς που διατηρούσε με την αυλή και τον Ερμία. Κι από την προτροπή που απηύθυνε στον Αλέξανδρο να φέρεται στους Έλληνες ως αρχηγός και στους βαρβάρους ως αφέντης, φαίνεται καθαρά η επιρροή που ασκούσε ο εθνικισμός στην πολιτική του σκέψη. Ωστόσο η μετέπειτα πολιτική του Αλεξάνδρου δεν φαίνεται να επηρεάστηκε από τις απόψεις του δασκάλου του.

Ο Αριστοτέλης παντρεύτηκε την Πυθιάδα, αδελφή ή ανιψιά του Ερμία. Απέκτησαν μια κόρη, που πήρε το όνομα της μητέρας της, κι ένα γιο, τον Νικόμαχο. Η Πυθιάδα πέθανε πριν από τον Αριστοτέλη, και η κόρη Πυθιάδα παντρεύτηκε τρεις φορές, τελευταία με τον γιατρό Μητρόδωρο, με τον οποίο απέκτησε γιο που ονομάστηκε Αριστοτέλης. Φαίνεται πως ο Νικόμαχος πέθανε σε νεαρή ηλικία. Ο Θεόφραστος τον αναφέρει στη διαθήκη του.

Η αντιμετώπιση του Αριστοτέλη ως φιλοσόφου και δασκάλου στην Αθήνα ήταν τελείως διαφορετική από αυτή του Πλάτωνα. Ο Πλάτων είχε καθιερωθεί, και οι μαθητές του έκαναν ό,τι μπορούσαν για να συνεχίσουν το έργο του μετά τον θάνατο του. Τα έργα του τα έβρισκαν όλοι στις δημόσιες βιβλιοθήκες και οι εχθροί του ήταν ασήμαντοι. Με τον Αριστοτέλη όμως η κατάσταση ήταν διαφορετική. Στην Αθήνα ήταν ξένος, και μεγάλη μερίδα τον θεωρούσε εχθρικό στοιχείο. Οι διασυνδέσεις του με τη μακεδόνικη αυλή και τον Ερμία τον έκαναν εύκολο στόχο της συκοφαντίας και η θέση του ως δασκάλου ήταν επισφαλής.

Άλλοι πάλι τον μάχονταν, επειδή δεν συμφωνούσαν με όσα δίδασκε.

Στα μεταγενέστερα χρόνια τα έργα του Αριστοτέλη διαδόθηκαν σε όλες τις χώρες της Ευρώπης και μελετήθηκαν όχι μόνο από συστηματικούς φιλοσόφους ή φιλόλογους, αλλά κι από κορυφαίους των άλλων επιστημών: ο Γαλιλαίος, ο Νεύτων, ο Κέπλερ κ.ά. συμβουλευτήκαν τις μεθόδους του Σταγίριτη. Από τον 19ο αιώνα και ύστερα, καμιά φιλοσοφική μελέτη, καμιά παιδεία δεν μπορούσε να θεωρηθεί ολοκληρωμένη, χωρίς αναφορά στον μεγάλο Σταγίριτη φιλόσοφο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ

Με βάση τη δομή και τη σύνθεση τους, τα *Πολιτικά* είναι είδος κωδικοποίησης διαλογισμών και κρίσεων μιας ολόκληρης ζωής, και περιλαμβάνουν στοιχεία που αναφέρονται σε διάφορες ίσως εποχές. Είναι πολιτική σκέψη που εξελίσσεται και εμπλουτίζεται με τις εμπειρίες που της προσφέρουν οι μεταβαλλόμενες συνθήκες, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτιστικές, των διαφορετικών περιοχών, στις οποίες έζησε κατά καιρούς ο φιλόσοφος.

Τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη χωρίζονται σε οκτώ βιβλία και αναφέρονται στα εξής επί μέρους θέματα:

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ: Ορισμός και διάρθρωση της πόλης. Οικιακή οικονομία. Δούλοι. Ιδιοκτησία. Θέση γυναικών και παιδιών στην κοινωνία.

ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ιδανική Πολιτεία. Πλάτων - Φαλάας - Ιππόδαμος. Αριστα πολιτεύματα. Σπάρτη - Κρήτη - Καρχηδόνα. Έλληνες νομοθέτες.

ΒΙΒΛΙΟ ΤΡΙΤΟ: Έννοια του πολίτη. Πολιτική αρετή. Ταξινόμηση πολιτευμάτων: Δημοκρατία - Ολιγαρχία - Βασιλεία. Μορφές μοναρχίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΒΙΒΛΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Παρεκβάσεις βασικών μορφών πολιτεύματος. Άριστη πολιτεία. Διάρθρωση του πολιτεύματος.

ΒΙΒΛΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: Αίτια των στάσεων. Τρόποι αποφυγής των στάσεων και τρόπος εκδήλωσης στις διάφορες μορφές πολιτεύματος.

ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΤΟ: Καλύτερος τρόπος οργάνωσης της δημοκρατίας και της ολιγαρχίας.

ΒΙΒΛΙΟ ΕΒΔΟΜΟ: Το Υπέρτατο Αγαθό για το άτομο και την πόλη. Απεικόνιση της Άριστης Πολιτείας. Εκπαιδευτικό σύστημα της Άριστης Πολιτείας. Στόχοι και πρόγραμμα στάδια.

ΒΙΒΛΙΟ ΟΓΔΩΟ: Η θέση της μουσικής και της γυμναστικής στην παιδεία της Άριστης Πολιτείας.

Αντίθετα με τους Σοφιστές και τους Επικούρειους, που έβλεπαν την πολιτική κοινωνία ως συμβατικό θεσμό, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει πως είναι δημιουργήμα της φύσης. Η «πόλη» του Αριστοτέλη, η πόλη-κράτος της εποχής εκείνης, οντολογικά προηγείται του ατόμου. Το άτομο ωστόσο δεν είναι μεμονωμένο, πάντα αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της πολιτικής κοινωνίας. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για την οικογένεια. Η οικογένεια, που αποτελείται από περισσότερα άτομα, είναι ενταγμένη στο σύνολο της πολιτικής κοινωνίας. Η πολιτική κοινωνία είναι σύνολο ατόμων που σκέπτονται και ενεργούν ως «πολιτικά όντα», και σε τούτο ακριβώς διαφέρουν από τις κοινωνίες των άλλων ζώων: αντιλαμβάνονται τις έννοιες του δικαίου, του αγαθού, του ωφέλιμου, και τις εκφράζουν με τη λογική. Τα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ζώα εκφράζουν μόνο συναισθήματα, ο άνθρωπος όμως έχει τον *νοῦν*, με τον οποίο εκφράζει τις ιδέες που συνδέουν τα μέλη της πολιτικής κοινωνίας μεταξύ τους. Η διαφορά λοιπόν ανάμεσα στην έκφραση του ανθρώπου και την έκφραση του ζώου δεν είναι τα αισθήματα, αλλά η αντίληψη, κι αυτή ακριβώς είναι η διαφορά ανάμεσα στη ζωική και στην πολιτική κοινωνία. Ο άνθρωπος, υποστηρίζει ο Αριστοτέλης, είναι πρώτα ζώο πολιτικό και κατά δεύτερο λόγο κοινωνικό και οικονομικό. Ανατρέπει έτσι, πριν ακόμα διατυπωθούν, τις μεταγενέστερες θεωρίες του υλισμού και του μαρξισμού που τοποθετούσαν την κοινωνική ή την οικονομική φύση του ανθρώπου πριν από την πολιτική.

Αλλά για να ζήσει ο άνθρωπος σύμφωνα με τη φύση του, χρειάζεται τους νόμους. Χωρίς αυτούς χάνει την ανθρώπινη οντότητα, μοιάζει με θηρίο, όπως «θηρίο ή θεός» είναι ο άνθρωπος που δεν ενσωματώνεται στο περιβάλλον. Φτάνοντας την υπέρτατη τελειότητα, ο άνθρωπος γίνεται το «άριστο» απ' όλα τα ζώα, ενώ, αν χωριστεί από τον νόμο και τη δικαιοσύνη, είναι το χειρότερο. Η ένοπλη αδικία είναι ολέθρια, υποστηρίζει ο Αριστοτέλης.

Ο πυρήνας της πόλης είναι η οικογένεια. Αυτή δημιουργείται από την ένωση του άντρα με τη γυναίκα, από τα παιδιά, τους δούλους και τα περιουσιακά στοιχεία, την ιδιοκτησία. Μέσα στην οικογένεια δημιουργούνται οι τέσσερις μορφές κοινωνικής σχέσης: η δεσποτική, δηλαδή η εξουσία του κυρίου πάνω στον δούλο, η συζυγική, η πατρική και η χρηματιστική, που αφορά δηλαδή τη διαχείριση των περιουσιακών στοιχείων. Πολλές οικογένειες σχηματίζουν την κώμη, πολλές κώμες την πόλη, το κράτος της εποχής εκείνης. Η διαμόρφωση της πόλης είναι αποτέλεσμα εξέλιξης που περνά από διάφορα στάδια. Ωστόσο η ύπαρξη της προηγείται, γιατί, σύμφωνα με τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, ό,τι έπεται κατά τη γένεση προηγείται

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

κατά τη φύση.

Οι Σοφιστές θεωρούσαν την πόλη αναγκαίο κακό, με προορισμό την προστασία των πολιτών από τους διάφορους εχθρούς και τη δημιουργία όσο το δυνατόν ανετότερης ζωής για τους πολίτες. Αντίθετα ο Αριστοτέλης πιστεύει ακράδαντα πως ο σκοπός της πόλης είναι ηθικοπλαστικός. Κύριος σκοπός είναι να γίνουν οι πολίτες ενάρετοι, άρα ηθική και πολιτική έχουν στενή σχέση. Και τα δυο στοχεύουν στην ανάπτυξη του ανώτερου ανθρώπινου στοιχείου, στην παιδεία, που είναι το μόνο μέσο που κάνει τον άνθρωπο ενάρετο. Κι επειδή ο υπέρτατος ηθικός στόχος είναι η θεωρητική, δηλαδή η ενασχόληση με τη φιλοσοφία, η πόλη τότε μόνο έχει αξία, όταν με την οργάνωση και τη λειτουργία της δίνει στον πολίτη τη δυνατότητα να αναπτύξει τις πνευματικές του δυνάμεις και να ζήσει με βάση τη θεωρητική.

Ο Αριστοτέλης διαφωνεί με τις τυραννίδες της αρχαιότητας και οραματίζεται μια πολιτεία που δεν διαστρεβλώνει την ψυχή της νεολαίας με ανελεύθερες μεθόδους και βία, αλλά καθοδηγεί στον ενάρετο βίο με παιδεία που αρμόζει σε ανθρώπους ελεύθερους.

Ο πυρήνας της οικογένειας, όπως είπαμε, αποτελείται από τους γονείς, τα παιδιά και τους δούλους. Η αντίληψη του Αριστοτέλη για τη δουλεία δημιουργεί πρόβλημα σχετικά με τη δικαιολόγηση του θεσμού. Πολλοί είναι οι επικριτές της αντίληψης των αρχαίων περί δουλείας, εξίσου πολλές όμως είναι και οι μορφές, με τις οποίες το φαινόμενο παρουσιάστηκε στις διάφορες εποχές. Σε ορισμένες χώρες ο θεσμός της δουλείας καταργήθηκε μόλις πριν από μερικές δεκαετίες, όπου υπήρχε ακόμα στην κλασική του μορφή. Αλλά υπάρχουν και μορφές δουλείας που, αν και δεν φέρουν τα χαρακτηριστικά της «δουλείας», με την έννοια που της έδιναν στην αρχαιότητα, ωστόσο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

υποδουλώνουν τον άνθρωπο και τον υποβιβάζουν σε επίπεδο ζωής πολύ κατώτερο σε σύγκριση με των δούλων στις διάφορες πόλεις της αρχαίας Ελλάδας.

Τι είναι όμως «δούλος» σύμφωνα με την αριστοτελική άποψη; Δούλος είναι έμψυχο κτήμα. Κάθε δούλος που εκτελεί χρέη υπηρέτη, μπορεί να θεωρηθεί είδος οργάνου που προηγείται από τα άλλα όργανα, δηλαδή έμψυχο εργαλείο που πρέπει να έχουμε στη διάθεση μας για να τεθούν σε λειτουργία τα άψυχα εργαλεία. Γιατί αν μπορούσε κάθε εργαλείο, είτε με προσταγή είτε με τη δική του νοημοσύνη, να κάνει από μόνο του τη δουλειά του, αν για παράδειγμα οι χορδές έπαιζαν μόνες τους μουσική, τότε αυτόματα ούτε οι αρχιτέκτονες θα χρειάζονταν εργάτες ούτε οι δεσπότες δούλους. Με άλλα λόγια ο Σταγίριτης φιλόσοφος κατάφερε να διαβλέψει ότι μόνο η τελειοποίηση της τεχνολογίας θα μπορούσε να καταργήσει τον θεσμό της δουλείας.

Στην εποχή του όμως ο θεσμός υπήρχε και έπρεπε να τον δικαιολογήσει. Και τούτο ακριβώς προσπαθεί να κάνει. Η φύση έχει πάντα δυο στοιχεία, το ανώτερο και το κατώτερο. Στον άνθρωπο διακρίνουμε σώμα και ψυχή, και στην ψυχή αναγνωρίζουμε το λογικό και το άλογο τμήμα. Όπου η φύση δημιουργεί τις διαφορές, τότε και για τα δυο μέρη συμφέρον είναι να εξουσιάζει το ποιοτικά ανώτερο και να εξουσιάζεται το ποιοτικά κατώτερο. Με την ίδια μέθοδο η φύση παράγει δυο είδη ανθρώπων, τα ικανά να ενεργούν πολιτικές πράξεις που δεν μπορούν όμως να εκτελέσουν «βάνανυσες» εργασίες" και τα ικανά να εκτελούν «βάνανυσες» εργασίες, αλλά που δεν μπορούν να ενεργήσουν πολιτικά. Η διάκριση των πολιτικά ελεύθερων και των δούλων αποτελεί είδος φυσικού νόμου που αποβλέπει στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος και των δυο.

Ωστόσο ο Αριστοτέλης κρίνει την αντίληψη της εποχής για τη δουλεία. Δεν δέχεται ότι η υποδούλωση ανθρώπων

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

μετά από πολέμους μπορεί να κάνει δούλους ανθρώπους ελεύθερους. Και τούτο γιατί η επικράτηση με τη βία είναι περισσότερο αποτέλεσμα υλικής παρά ηθικής υπεροχής. Εξάλλου η δουλεία δεν είναι κληρονομική. Είναι δυνατόν δούλος να αποκτήσει την ελευθερία του. Και οι δούλοι χρειάζονται καθοδήγηση. Άτομα με ψυχή δούλου δεν μπορούν να σχηματίσουν πόλη ελεύθερη. Και γένος ελεύθερων ανθρώπων είναι οι Έλληνες. Απόδειξη της φιλελεύθερης τάσης του Αριστοτέλη είναι η διαθήκη του, που διατάζει να απελευθερωθούν μετά τον θάνατο του όσοι δούλοι βρέθηκαν στην υπηρεσία του.

Ποιος είναι όμως ο ελεύθερος πολίτης, εκείνος που συμμετέχει στις πολιτικές αποφάσεις και ασκεί την εξουσία; Πολίτης, λέει ο Αριστοτέλης, είναι όποιος έχει το δικαίωμα να συμμετέχει στη βουλευτική ή δικαστική εξουσία, και πόλη είναι το πλήθος όλων τούτων των πολιτών που είναι ικανό να αντιμετωπίσει με δικά του μέσα τις βιοτικές ανάγκες. Αυτό βέβαια ισχύει για πολιτεύματα δημοκρατικά, κι όχι όπως της Σπάρτης ή της Κρήτης, όπου δεν είχαν όλοι οι πολίτες παρόμοια δικαιώματα. Η πόλη του Αριστοτέλη δεν εφαρμόζει αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης, όλοι οι πολίτες συμμετέχουν απευθείας. Τούτο βέβαια μπορούσε να εφαρμοστεί σε πόλεις με μικρό αριθμό κατοίκων. Ωστόσο η εποχή δεν αγνοεί το αντιπροσωπευτικό σύστημα, αφού γίνεται λόγος για «βουλευτικά» σώματα και «βουλευτικούς» μισθούς.

Αντίθετα με τη νομοθετική και δικαστική εξουσία, η συμμετοχή στην άσκηση των οποίων συνιστά το κύριο πολιτικό δικαίωμα, δεν γίνεται σαφής περιγραφή της εκτελεστικής, αφού μοναδικός της σκοπός είναι να εφαρμόζει τις αποφάσεις των δύο πρώτων. Στην εκτελεστική εξουσία συμμετέχουν όλοι οι πολίτες με τη σειρά. Αναφορικά με τη σύνθεση της πόλης-κράτους, η αριστοτελική άποψη είναι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ότι «άριστη πόλη» είναι εκείνη που αποτελείται από πολίτες μέσης οικονομικής κατάστασης. Οι πλούσιοι γίνονται αλαζονικοί, ενώ οι πένητες οδηγούνται στο έγκλημα και τον δόλο. Το μέτρο είναι το *άκος*, ο τρόπος αποφυγής της «παρέκβασης», δηλαδή του "ξεστρατίσματος" προς τα δυο άκρα.

Ο Αριστοτέλης διακρίνει τα πολιτεύματα ανάλογα με τον αριθμό των προσώπων που ασκούν εξουσία: ένας, λίγοι ή ο λαός, ο *δῆμος*. Δεύτερη βάση είναι ο σκοπός που επιδιώκεται με την άσκηση της εξουσίας: η εξυπηρέτηση του ατομικού ή του κοινού συμφέροντος. Τα πολιτεύματα που επιδιώκουν το κοινό συμφέρον είναι *ορθαί πολιτεῖαι*, ενώ εκείνα που επιδιώκουν το ατομικό συμφέρον «παρεκβάσεις». Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν η βασιλεία, η αριστοκρατία και η πολιτεία. Στη δεύτερη η τυραννίδα, η ολιγαρχία και η δημοκρατία, δηλαδή η οχλοκρατία του Αριστοτέλη. «Παρέκβαση» της βασιλείας είναι η τυραννίδα, της αριστοκρατίας η ολιγαρχία και της πολιτείας η δημοκρατία. Και η βαρύτερη μορφή «παρέκβασης» είναι η τυραννίδα. Ωστόσο τα πολιτεύματα δεν παραμένουν στατικά, αλλά εξελίσσονται και παίρνουν αμέτρητες μορφές. Έτσι ο φιλόσοφος προσπάθησε να αναλύσει και να περιγράψει τα πολιτεύματα πολλών ελληνικών και βαρβαρικών πολιτειών. Από την προσπάθεια αυτή σώθηκε μόνο η *Αθηναίων Πολιτεία*.

Για να διαμορφωθεί και να διατηρηθεί μια πολιτεία, πρέπει να έχει πολίτευμα με συγκεκριμένους στόχους. Έτσι γεννιέται η ανάγκη να οριστεί η έννοια του πολιτεύματος και ποια είναι η «άριστη» μορφή του. Πολίτευμα δεν είναι οι νόμοι, το είδος του πολιτεύματος καθορίζει το επίπεδο των νόμων. Οι θεσμοί που καθορίζουν τη μορφή του πολιτεύματος διακρίνονται από τους υπόλοιπους νόμους. Δεν θα ήταν λοιπόν άδικο να χαρακτηρίσουμε τον

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αριστοτέλη πρόδρομο, αν όχι πρώτο ανάμεσα στους συνταγματολόγους. «Υπάρχουν νόμοι ξεχωριστοί από εκείνους που καθορίζουν το πολίτευμα, με βάση τους οποίους οι άρχοντες πρέπει να ασκούν την εξουσία και να τιμωρούν όσους τους παραβαίνουν». Οι άρχοντες κυβερνούν με βάση συγκεκριμένους νόμους. «Είναι προτιμότερο να ασκούν την εξουσία οι νόμοι, παρά ένας μόνο πολίτης, και, κατά την ίδια λογική, αν είναι προτιμότερο να ασκούν την εξουσία ορισμένα άτομα, τότε τα άτομα αυτά πρέπει να γίνονται θεματοφύλακες των νόμων (νομοφύλακες) και υπηρέτες τους». Νόμος όμως δεν είναι μόνο ο γραπτός, είναι και το έθιμο, το εθιμικό δίκαιο, που βρίσκεται πάνω από τον νόμο. Τέλος «ο νόμος είναι νους χωρίς επιθυμίες (ορέξεις), υποστηρίζει ο Αριστοτέλης. Θεσπίζεται από ανθρώπους, που έχουν «ορέξεις», ακριβώς για να μπαίνει φραγμός σ' αυτές, και να λειτουργεί σωστά η πολιτεία.

Ο Αριστοτέλης μελετά την πλατωνική πολιτεία, αλλά δεν συμφωνεί. Η πολιτεία δεν αποτελεί ενιαίο σύνολο, αφού από τη φύση της υπόκειται σε διαφοροποίηση. Η κοινοκτημοσύνη περιουσιών, γυναικών και παιδιών δεν εξυπηρετεί τα συμφέροντα της πολιτείας, αφού, όταν όλα ανήκουν σε όλους, μοιραία κανένας δεν θα φροντίζει για τίποτα. Όλοι θα λένε «ας το φροντίσει ο άλλος». Σοβαρό πρόβλημα κρίνει ότι είναι οι κοινοί γάμοι, που καταλήγουν σε ανεπιθύμητες αιμομειξίες και άλλα δυσάρεστα επακόλουθα. Ο Αριστοτέλης είναι υπέρμαχος των θεσμών που ισχύουν για την ιδιοκτησία και την οικογένεια, και ισχυρίζεται ότι οι τυχόν παρεκβάσεις στην εφαρμογή δεν μειώνουν την αξία τους. Με άλλα λόγια δεν αναζητά την «ιδανική πολιτεία», αλλά ερευνά με κριτικό μάτι τις πραγματικές συνθήκες και προσπαθεί να προσδιορίσει το «άριστο πολίτευμα», δηλαδή το πολίτευμα που θα λειτουργήσει καλύτερα κάτω από τις συγκεκριμένες πραγματικές

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

συνθήκες.

Δεν είναι η ισότητα των περιουσιών εκείνη που εξασφαλίζει την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος, αλλά η *μεσότης*, δηλαδή το μέτρο: κατοχή περιουσίας που δεν οδηγεί ούτε στον αδικαιολόγητο πλουτισμό ούτε όμως και στην ανέχεια. Οι ανθρώπινες επιθυμίες είναι από τη φύση τους ανικανοποίητες και υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που πάνω απ' όλα βάζουν την ικανοποίηση τους. Έτσι ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει στο αδίκημα όχι μόνο για λόγους οικονομικούς, αλλά και για λόγους ηθικούς.

Ο Αριστοτέλης εξετάζει την ισχύ και τη θέση των νόμων σ' ένα πολιτειακό σύστημα. «Ο νόμος δεν έχει κανέναν άλλο τρόπο επιβολής εκτός από τη συνήθεια, και η συνήθεια έρχεται μόνο με τον χρόνο, άρα η αβασάνιστη τροποποίηση της ισχύουσας νομοθεσίας με καινοτομίες είναι δυνατό να εξασθενίσει τη δύναμη του νομού». Η πολυνομία λοιπόν εμποδίζει την ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος. Η άποψη του απηχεί την επικρατέστερη στην ελληνική αρχαιότητα αντίληψη.

Πώς λοιπόν θα προσδιοριστεί η έννοια της άριστης πολιτείας; Μπορούμε να την αναζητήσουμε ανεξάρτητα από τις συγκεκριμένες συνθήκες, μπορούμε όμως να την αναζητήσουμε με βάση και τις συγκεκριμένες συνθήκες. Τρίτη λύση είναι να ξεκινήσουμε από τα δεδομένα (την υπόθεση). Αρα πρέπει να μελετήσουμε τα ισχύοντα πολιτεύματα και να τα τροποποιήσουμε έτσι, ώστε να συμβαδίσουν με τους στόχους που επιδιώκει ο άνθρωπος ως «πολιτικό ον».

Με βάση το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο της εποχής του, ο Αριστοτέλης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι τα δυο πολιτεύματα, από τα οποία μπορεί κανείς να αντλήσει διδάγματα και να διαμορφώσει «άριστες πολιτείες», είναι η ολιγαρχία και η δημοκρατία. Αβίαστα προτιμά τη δη-

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

μοκρατία, επειδή τη θεωρεί μετριοτέρα παρέκβαση. Με τον όρο δημοκρατία όμως εννοεί την οχλοκρατία, την ακραία δηλαδή μορφή της δημοκρατίας. Έτσι αναπόφευκτα πρέπει να διαμορφωθεί τρίτο πολιτειακό σύστημα, που θα συνδυάζει τα πλεονεκτήματα τόσο της ολιγαρχίας όσο και της δημοκρατίας. Και το σύστημα αυτό είναι η λεγόμενη «πολιτεία» του Αριστοτέλη. Σ' αυτή διαφαίνονται τα πρώτα ίχνη της καθολικής ψηφοφορίας, αφού ο Σταγίριτης υποστηρίζει πως η κρίση των πολλών είναι ανώτερη από την κρίση του ενός ή των λίγων.

Η πολιτεία στοχεύει στην άριστη ζωή, δεν είναι αυτοσκοπός. Άριστη όμως η ζωή θα γίνει με τις ψυχικές αρετές κι όχι με την απόκτηση υλικών αγαθών. Οι πολίτες λοιπόν πρέπει να πάρουν τέτοια αγωγή, ώστε να επιδιώξουν την πραγμάτωση της αρετής. Κατά συνέπεια η δομή της πολιτείας πρέπει να βασίζεται στις εξής προϋποθέσεις: πρώτον, η πόλη να έχει τέτοια έκταση, ώστε να μπορούν να επικοινωνούν οι πολίτες μεταξύ τους¹· δεύτερον, το πλήθος των πολιτών να της εξασφαλίζει αυτάρκεια και άμυνα κατά των εχθρών (αναγκαία συνέπεια η ύπαρξη ναυτικής δύναμης)²· τρίτον, πολιτικά δικαιώματα έχουν μόνο οι στρατεύσιμοι, ενώ γεωργοί και τεχνίτες δεν μετέχουν ενεργά στις πολιτικές διαδικασίες. Από τους γνήσιους πολίτες οι νεότεροι στρατεύονται, οι μέσης ηλικίας παίρνουν τα δημόσια αξιώματα, ενώ οι γεροντότεροι τα ιερατικά. Η πόλη πρέπει να είναι οχυρωμένη, να βρίσκεται σε υγιεινή τοποθεσία, να έχει ναούς και δημόσια κτίρια και να διαθέτει οργανωμένη άμυνα. Βασική προϋπόθεση για όλα τούτα είναι η σωστή εκπαίδευση.

Η παιδεία αρχίζει πριν ακόμα γεννηθεί το παιδί. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης θέλει την «άριστη πολιτεία» του να φροντίζει για τη σωστή εποχή της τεκνογονίας, με άλλα λόγια αποβλέπει στην ευγονία. Για να είναι το παιδί υγιές,

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

σωματικά και ψυχικά, πρέπει να κυοφορηθεί κάτω από ευνοϊκές συνθήκες, η μητέρα να ζει σε ευχάριστο περιβάλλον και να τρέφεται σωστά. Η εκπαίδευση του παιδιού γίνεται στο σπίτι μέχρι τα επτά του χρόνια, με παιχνίδια μέχρι τα πέντε, και σε περιβάλλον που να μην επιδρά δυσμενώς στο μυαλό και τη διάθεση. Η πρώτη εκπαιδευτική περίοδος αρχίζει στα επτά χρόνια και τελειώνει στα δεκατέσσερα, η δεύτερη τελειώνει στα εικοσιένα. Τα παιδιά διδάσκονται γραφή, ανάγνωση, γυμναστική, μουσική και ιχνογραφία. Σκοπός της μάθησης δεν είναι η εξειδίκευση, αλλά η μόρφωση της ψυχής. Η γυμναστική χρησιμεύει στη διάπλαση του σώματος, δεν πρέπει όμως οι ασκήσεις να είναι βάνουσες, γιατί αλλιώς το άτομο θα γίνει «θηρίο», και η θηριωδία δεν είναι ταυτόσημη με την ανδρεία.

Τέλος η μουσική είναι πολλαπλά χρήσιμη παιδεία, γιατί συμβάλλει στη διαμόρφωση του ήθους. Είναι τρόπος να περνά ο άνθρωπος ευχάριστα τις ώρες της σχολής του. Ανάλογο με το είδος της μουσικής είναι και το είδος της επίδρασης που ασκεί: μελωδίες ηθικές, που επιδρούν στον χαρακτήρα, μελωδίες πρακτικές, που υποκινούν τη δραστηριότητα, και μελωδίες ενθουσιαστικές, που επιδρούν στην ψυχική κάθαρση όσων έχουν καταληφθεί από ενθουσιασμό, δηλαδή διέγερση.

Ενδιαφέροντα είναι τα οικονομικά στοιχεία που περιλαμβάνονται στην αριστοτελική πολιτική θεωρία, γιατί ο φιλόσοφος ερευνά την οικονομία σε συνάρτηση με την πολιτική και την ηθική. Η οικονομία δεν είναι αυτοσκοπός, είναι μέσο για να γίνει εφικτός ο ενάρετος βίος. Τα όργανα διακρίνονται σε *ποιητικά*, δηλαδή εκείνα που παράγουν, τα μέσα παραγωγής, και σε *κτήματα*, δηλαδή στα αγαθά. Έτσι αντιδιαστέλλονται οι έννοιες της κτήσης και της χρήσης. Ακολουθεί η ανταλλαγή. Η ανταλλαγή αρχίζει

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

μέσα από την ίδια την οικογένεια, με την αμοιβαία προσφορά υπηρεσιών, προχωρεί στην ανταλλαγή αγαθών, τον αντιπραγματισμό δηλαδή, και φτάνει μέχρι την ανταλλαγή με νόμισμα. Το νόμισμα, ως παράγωγο του ρήματος «νομίζω», προέκυψε από την ανάγκη να διευκολυνθούν οι συναλλαγές σε ευρύτερη κλίμακα. Επειδή λοιπόν η αξία ενός αγαθού δεν μπορεί να εκτιμηθεί ακριβώς σε σχέση με ένα άλλο, επινοήθηκε το «νόμισμα», δηλαδή το μέτρο που καθορίζει μόνο σχετικά την αξία του αγαθού που πουλιέται ή αγοράζεται. Χωρίς ανταλλαγή δεν υπάρχει κοινωνία, χωρίς ισότητα δεν υπάρχει ανταλλαγή και χωρίς μέτρο δεν υπάρχει ισότητα. Ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο είδη οικονομίας: την «κατά φύσιν κτητική», που καλύπτει τις λογικές ανάγκες του ανθρώπου, τόσο σε επίπεδο οικογένειας όσο και σε επίπεδο πόλης και τη «χρηματιστική», που εξυπηρετεί αλόγιστες επιθυμίες, άρα είναι «παρά φύσιν». Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν η *καπηλική*, η *εμπορία*, η *όβολοστατική* και η *μισθαρνία*. Οβόλοστατική είναι η τοκογλυφία και μισθαρνία η σωματική εργασία με μισθό. Ο Αριστοτέλης απεχθάνεται τη «χρηματιστική»: «η ζωή είναι ενέργεια, όχι υλική δημιουργία». Αρα σκοπός της ζωής δεν είναι η κατασκευή, η παραγωγή αγαθών, αλλά η επιδίωξη της ηθικής, μέσω των υλικών αγαθών.

Ολόκληρη η πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη βασίζεται στην πολιτική δομή της εποχής του: στη λειτουργία της πόλης-κράτους, με τον περιορισμένο χώρο, τον περιορισμένο αριθμό πολιτών και τα συγκεκριμένα διακριτικά στοιχεία της. Ταυτόχρονα υπήρξε υποστηρικτής της συνεργασίας όλων των Ελλήνων εναντίον των βαρβάρων, με απαραίτητη συνέπεια τη διαμόρφωση ενός είδους ηγεμονίας, συνασπισμού με επικεφαλής συγκεκριμένη πόλη. Δεν είναι σωστή η άποψη πως ο Αριστοτέλης δεν διέβλεψε τη δια-

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

μόρφωση νέων πολιτικοκοινωνικών συνθηκών, που μοιραία θα οδηγούσαν στην κατάργηση της αρχαίας πόλης-κράτους. Άλλωστε και σε μεταγενέστερες εποχές, όπως για παράδειγμα στην ελληνιστική, μεγάλες πόλεις της Ανατολής κατοικήθηκαν από Έλληνες και διακρίθηκαν ως πολιτικά κέντρα. Αργότερα ο Πολύβιος, περιγράφοντας τη ρωμαϊκή κυριαρχία μέσα από έναν αρμονικό συνδυασμό διάφορων τύπων πολιτεύματος, τη μοναρχία των υπάτων, την αριστοκρατία της συγκλήτου και τη δημοκρατία των συνελεύσεων και των αρχόντων, αποδεικνύεται οπαδός του Αριστοτέλη.

Μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, την επικράτηση των Ρωμαίων και την εμφάνιση του χριστιανισμού, η δομή της κοινωνίας άλλαξε πολλές φορές, με αναπόφευκτη συνέπεια να υποστούν ριζικές μεταβολές και οι πολιτικές θεωρίες. Εμφανίστηκαν πολλές μορφές πολιτευμάτων, από τη θεοκρατική και τη συνταγματική μοναρχία μέχρι τη σύγχρονη δημοκρατία και τα λαϊκιστικά πολιτεύματα. Αμέτρητοι πολιτικοί φιλόσοφοι, κορυφαίοι εκπρόσωποι της εκκλησίας, μονάρχες, διαφωτιστές, ηγέτες επαναστάσεων, αναζήτησαν πολιτικές λύσεις μέσα από τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη. Η χριστιανική θρησκεία κηρύσσει την ύπαρξη ενός ουράνιου βασιλείου, δεν αρνιέται όμως την ύπαρξη και την ισχύ του γήινου, και προτρέπει τους χριστιανούς να πειθαρχούν στους νόμους του κράτους, θέτοντας έτσι τις βάσεις του σύγχρονου δημόσιου δικαίου. Ο απόστολος Παύλος είναι ίσως ο πρώτος χριστιανός θεωρητικός του φυσικού δικαίου του κράτους. Ο Δάντης, ο Μακιαβέλι, ο Έρασμος, ο Χομπς, ο Σπινόζα, ο Λοκ, ο Μοντεσκιέ, ο Ρουσώ, ο Κοντορσέ, καθένας χωριστά στην εποχή του και πάντα με βάση το δεδομένο πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο, αναζητούν τις απαντήσεις στα αιώνια προβλήματα των «αρχόντων» και των

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«αρχομένων», των «ελεύθερων» και των «δούλων», των «βασιλέων» και των «τυράννων», των «αριστοκρατών» και του «δήμου». Και ακόμα στα πολύπλοκα ζητήματα της καθολικής ψηφοφορίας, του αντιπροσωπευτικού συστήματος και της εκλογής μέσω εκλεκτόρων, που αναμφισβήτητα αντιμετωπίζονται σε άμεση συνάρτηση με τη συγκεκριμένη χώρα, την ιδιοσυγκρασία του λαού της, την οικονομική κατάσταση, δηλαδή με βάση τις πραγματικές συνθήκες, όπως το θέλησε και το οραματίστηκε κάτω από τις πραγματικές συνθήκες της εποχής του ο Αριστοτέλης.

Μπορεί λοιπόν η «πολιτεία» του Αριστοτέλη να είχε βάση την πόλη-κράτος της εποχής, τούτο όμως δεν σημαίνει πως η πολιτική θεωρία του ήταν μόνο τότε εφαρμόσιμη. Μια πολιτική θεωρία όπως αυτή μπορεί να βρει έρεισμα σε οποιαδήποτε πολιτειακή οργάνωση, γιατί περιέχει στοιχεία αντικειμενικά και διαχρονικά που ξεπηδούν μέσα από τις εκάστοτε κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες και διαμορφώνουν πολιτεύματα προορισμένα να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες ανάγκες. Αναμφισβήτητη απόδειξη αποτελεί ο ίδιος ο κοσμοκράτορας μαθητής του: διατυπώθηκε η άποψη πως ο Μέγας Αλέξανδρος δεν ακολούθησε τις πολιτικές θεωρίες του δασκάλου στο αχανές κράτος που δημιούργησε. Τότε πώς οργανώθηκαν και γιατί άνθησαν οι πόλεις στην ελληνιστική περίοδο; Πώς μπόρεσε να λειτουργήσει εκείνο το συνονθύλευμα λαών, εθίμων, νόμων και αρχόντων, αν δεν υπήρχαν κάποιες βασικές πολιτικές αρχές που το καθοδηγούσαν; Οι πόλεις επέζησαν και μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου και μετά τη διάσπαση της αυτοκρατορίας του. Κι αν τα *Πολιτικά* δεν περιείχαν ευέλικτες και διαχρονικές αρχές, πως βρέθηκαν να επιδρούν στη Δύση του Μεσαίωνα, πώς ενέπνευσαν τους Διαφωτιστές, πώς φτάσαμε σήμερα να μιλάμε για «μεσα παραγωγή» και για «οικονομικά αγαθά», αν όχι μέσα από

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

τα «ποιητικά όργανα» και τα «κτήματα» του Σταγίριτη;

Ο Πλάτων δίδαξε τον Αριστοτέλη και ο Αριστοτέλης \τον Αλέξανδρο. Κι όπως είναι βέβαιο ότι κάθε φιλοσοφικό σύστημα περιέχει προσωπικά στοιχεία του εκφραστή του, με βάση τα πραγματικά δεδομένα της εποχής που το διαμορφώνει, έτσι και η εφαρμογή κάθε φιλοσοφικής θεωρίας αναγκαστικά θα περιλάβει ορισμένα προσωπικά στοιχεία του εφαρμοστή της. Τούτο ακριβώς συνέβη με τον Αλέξανδρο, τον απόστολο Παύλο, τους «θεοκρατικούς μονάρχες» του Μεσαίωνα, τους αυτοκράτορες του Βυζαντίου μέχρι τους νεότερους πολιτικούς ηγέτες. Το διαχρονικό στοιχείο στην πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη είναι ότι αναζητά τα άριστα στοιχεία της πολιτειακής πραγματικότητας και προσπαθεί να τα οδηγήσει σε αρμονικό συνδυασμό, ώστε να γίνουν πραγματικότητα.

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

1251a 1. Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὁρῶμεν κοινωνίαν τινὰ
οὗσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστη-
κυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα
πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος
στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ
5 πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας.
αὕτη δ' ἐστὶν ἢ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἢ
πολιτική. ὅσοι μὲν οὖν οἶονται πολιτικὸν καὶ βασιλικόν
καὶ οἰκονομικὸν καὶ δεσποτικὸν εἶναι τὸν αὐτὸν οὐ καλῶς
λέγουσιν (πλήθει γὰρ καὶ ὀλιγότητι νομίζουσι διαφέρειν
10 ἀλλ' οὐκ εἶδει τούτων ἕκαστον, οἷον ἂν μὲν ὀλίγων,
δεσπότην, ἂν δὲ πλειόνων, οἰκονόμον, ἂν δ' ἔτι πλειό-
νων, πολιτικὸν ἢ βασιλικόν, ὡς οὐδὲν διαφέρουσιν
μεγάλην οἰκίαν ἢ μικρὰν πόλιν· καὶ πολιτικὸν δὲ καὶ
βασιλικόν, ὅταν μὲν αὐτὸς ἐφεστήκῃ, βασιλικόν, ὅταν δὲ
15 κατὰ τοὺς λόγους τῆς ἐπιστήμης τῆς τοιαύτης κατὰ
μέρος ἄρχων καὶ ἀρχόμενος, πολιτικόν· ταῦτα δ' οὐκ
ἐστὶν ἀληθῆ). δῆλον δ' ἔσται τὸ λεγόμενον ἐπισκοποῦσι

ΠΟΛΙΤΙΚΑ

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Επειδή βλέπουμε ότι κάθε πόλη¹ αποτελεί κοινωνία κι ότι κάθε κοινωνία έχει δημιουργηθεί με σκοπό κάποιο αγαθό (όλοι προσπαθούν να πετύχουν εκείνο που θεωρούν αγαθό), είναι φανερό πως όλες ετούτες οι κοινωνίες² στοχεύουν σε κάποιο συγκεκριμένο αγαθό, κι ότι το ουσιαστικότερο απ' όλα τα αγαθά³ αποτελεί τον σκοπό της σημαντικότερης κοινωνίας που περιλαμβάνει και όλες τις άλλες" κι ετούτη είναι η αποκαλούμενη πόλη και πολιτική κοινωνία. Όσοι λοιπόν νομίζουν πως η εξουσία του πολιτικού⁴, του βασιλιά, του οικογενειάρχη και του κυρίου είναι ένα και το αυτό πράγμα δεν σκέπτονται σωστά⁵ (νομίζουν βέβαια πως η διαφορά βρίσκεται στο αν είναι πολλά ή λίγα τα πρόσωπα ή τα πράγματα, πάνω στα οποία ασκείται η εξουσία, και όχι στο είδος της εξουσίας που ασκεί καθέννας" έτσι νομίζουν ότι, αν κάποιος ασκεί εξουσία πάνω σε λίγους είναι κύριος, αν την ασκεί σε περισσότερους οικογενειάρχη κι αν την ασκεί σε ακόμα περισσότερους πολιτικός ή βασιλιάς, επειδή σύμφωνα με τη γνώμη τους η μεγάλη οικογένεια⁶ δεν διαφέρει καθόλου από τη μικρή πόλη" το ίδιο λάθος κάνουν, όταν ξεχωρίζουν τον πολιτικό από τον βασιλιά, υποστηρίζοντας ότι ο βασιλιάς ασκεί αυτοδικαίως την εξουσία, ενώ ο πολιτικός, σύμφωνα με την πολιτική επιστήμη, εν μέρει άρχει και εν μέρει άρχεται" τούτα όμως δεν είναι αληθινά). Θα το

κατὰ τὴν ὑφηγημένην μέθοδον. ὥσπερ γὰρ ἐν τοῖς ἄλλοις
τὸ σύνθετον μέχρι τῶν ἀσυνθέτων ἀνάγκη διαιρεῖν
20 (ταῦτα γὰρ ἐλάχιστα μέρη τοῦ παντός), οὕτω καὶ
πόλιν ἐξ ὧν σύγκειται σκοποῦντες ὁψόμεθα καὶ περὶ
τούτων μάλλον, τί τε διαφέρουσιν ἀλλήλων καὶ εἴ τι
τεχνικὸν ἐνδέχεται λαβεῖν περὶ ἕκαστον τῶν ῥηθέντων.
2. Εἰ δὴ τις ἐξ ἀρχῆς τὰ πράγματα φνόμενα βλέπειεν,
25 ὥσπερ ἐν τοῖς ἄλλοις, καὶ ἐν τούτοις κάλλιστ' ἂν οὕτω
θεωρήσειεν. ἀνάγκη δὴ πρῶτον συνδυάζεσθαι τοὺς ἀνευ
ἀλλήλων μὴ δυναμένους εἶναι, οἷον θῆλυ μὲν καὶ ἄρρεν
τῆς γεννήσεως ἕνεκεν (καὶ τοῦτο οὐκ ἐκ προαιρέσεως,
ἀλλ' ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ζώοις καὶ φυτοῖς φυσικὸν
30 τὸ ἐφίεσθαι, οἷον αὐτό, τοιοῦτον καταλιπεῖν ἕτερον),
ἄρχον δὲ φύσει καὶ ἀρχόμενον διὰ τὴν σωτηρίαν. τὸ μὲν
γὰρ δυνάμενον τῇ διανοίᾳ προορᾷ ἄρχον φύσει καὶ
δεσπότην φύσει, τὸ δὲ δυνάμενον [ταῦτα] τῷ σώματι
πονεῖν ἀρχόμενον καὶ φύσει δοῦλον· διὸ δεσπότη καὶ
δοῦλον ταῦτόν συμφέρει. φύσει μὲν οὖν διώρισται τὸ θῆλυ
1252b καὶ τὸ δοῦλον (οὐθὲν γὰρ ἢ φύσις ποιεῖ τοιοῦτον οἷον οἱ
χαλκοτύποι τὴν Δελφικὴν μάχαιραν, πενιχρῶς, ἀλλ' ἐν
πρὸς ἓν· οὕτω γὰρ ἂν ἀποτελοῖτο κάλλιστα τῶν ὀργάνων
ἕκαστον, μὴ πολλοῖς ἔργοις ἀλλ' ἐνὶ δουλευόν). ἐν δὲ τοῖς
5 βαρβάροις τὸ θῆλυ καὶ τὸ δοῦλον τὴν αὐτὴν ἔχει τάξιν.
αἷτιον δ' ὅτι τὸ φύσει ἄρχον οὐκ ἔχουσιν, ἀλλὰ γίνεται ἡ
κοινωνία αὐτῶν δούλης καὶ δούλου. διὸ φασιν οἱ ποιηταὶ
“βαρβάρων δ' Ἑλλήνας ἄρχειν εἰκός”, ὥς ταῦτόν φύσει

αποδείξουμε με τη γνωστή μέθοδο⁷. Όπως λοιπόν στα άλλα ζητήματα πρέπει να διαιρούμε το σύνθετο μέχρι τα αδιαίρετα μέρη του (δηλαδή μέχρι τα ελάχιστα μέρη του συνόλου) έτσι και για την πόλη θα εξετάσουμε ποια είναι τα συστατικά της μέρη και σε τι διαφέρουν μεταξύ τους, καθώς κι αν ενδέχεται να οδηγηθούμε σε ορισμένα επιστημονικά συμπεράσματα για το καθένα.

2. Αν κάποιος εξετάζει από την αρχή τα πράγματα και παρακολουθεί προσεκτικά την εξέλιξη τους, όπως στα άλλα ζητήματα έτσι κι εδώ θα εφαρμόζει τον καλύτερο τρόπο εξέτασης. Πρώτα πρέπει να συνδυάσουμε εκείνα⁸ που δεν μπορούν να υπάρξουν το ένα χωρίς το άλλο, όπως για παράδειγμα το θηλυκό και το αρσενικό χάριν της τεκνοποίησης (κι ετούτο όχι επειδή το θέλουν, αλλά επειδή, όπως συμβαίνει και στα υπόλοιπα ζώα και τα φυτά⁹, είναι στη φύση τους να αφήνουν κάτι όμοιο τους), αυτό που εξουσιάζει κι αυτό που εξουσιάζεται εκ φύσεως, χάριν της κοινής σωτηρίας. Ό,τι μπορεί και προβλέπει με τη διάνοια είναι από τη φύση του κυρίαρχο και δεσπόζον, ενώ το άλλο, που μπορεί να εκτελεί με το σώμα, είναι εξουσιαζόμενο και από τη φύση του υπόδουλο· γι' αυτό συμπίπτουν τα συμφέροντα κυρίου και δούλου. Η φύση λοιπόν έχει καθορίσει τον προορισμό της γυναίκας¹⁰ και του δούλου, (επειδή η φύση δημιουργεί τα πλάσματα όχι όπως οι χαλκουργοί το δελφικό μαχαίρι", φτωχικά, αλλά κάθε πλάσμα για ένα και μόνο σκοπό" έτσι και το κάθε εργαλείο θα ήταν τέλει, αν χρησίμευε όχι για πολλά, αλλά για ένα μόνο έργο¹². Στους βαρβάρους¹³ όμως η γυναίκα και ο δούλος ανήκουν στην ίδια τάξη" κι αυτό επειδή δεν έχουν εκ φύσεως άρχοντες, αλλά η κοινωνία τους προέρχεται από την ένωση δούλου με δούλη. Γι' αυτό οι ποιητές λένε πως «είναι φυσικό οι Έλληνες να κυβερνούν τους βαρβάρους», αφού

βάρβαρον καὶ δοῦλον ὄν. ἐκ μὲν οὖν τούτων τῶν δύο
 10 κοινωνιῶν οἰκία πρώτη, καὶ ὁρθῶς Ἡσίοδος εἶπε ποι-
 ήσας “οἶκον μὲν πρώτιστα γυναιῖκά τε βοῦν τ’ ἀροτῆρα”.
 ὁ γὰρ βοῦς ἀντ’ οἰκέτου τοῖς πένησιν ἐστίν. ἡ μὲν οὖν εἰς
 πᾶσαν ἡμέραν συνεστηκυῖα κοινωνία κατὰ φύσιν οἶκός
 ἐστίν, οὗς Χαρώνδας μὲν καλεῖ ὁμοσιπύους, Ἐπιμενίδης
 15 δὲ ὁ Κρηὶς ὁμοκάπους· ἡ δ’ ἐκ πλειόνων οἰκιῶν κοινωνία
 πρώτη χρήσεως ἔνεκεν μὴ ἐφημέρου κώμῃ. μάλιστα δὲ
 κατὰ φύσιν ἔοικεν ἡ κώμη ἀποικία οἰκίας εἶναι, οὗς
 καλοῦσιν τινες ὁμογάλακτας, παῖδάς τε καὶ παίδων
 παῖδας. διὸ καὶ τὸ πρῶτον ἐβασιλεύοντο αἱ πόλεις, καὶ
 20 νῦν ἔτι τὰ ἔθνη· ἐκ βασιλευμένων γὰρ συνῆλθον· πᾶσα
 γὰρ οἰκία βασιλεύεται ὑπὸ τοῦ πρεσβυτάτου, ὥστε καὶ αἱ
 ἀποικίαι, διὰ τὴν συγγένειαν. καὶ τοῦτ’ ἐστὶν ὃ λέγει
 Ὅμηρος “θεμιστεύει δὲ ἕκαστος παίδων ἢ δ’ ἀλόχων”.
 σποράδες γάρ· καὶ οὕτω τὸ ἀρχαῖον ὥκουν. καὶ τοὺς
 θεοὺς δὲ διὰ τοῦτο πάντες φασὶ βασιλεύεσθαι, ὅτι καὶ
 25 αὐτοὶ οἱ μὲν ἔτι καὶ νῦν οἱ δὲ τὸ ἀρχαῖον ἐβασιλεύοντο,
 ὥσπερ δὲ καὶ τὰ εἶδη ἑαυτοῖς ἀφομοιοῦσιν οἱ ἄνθρωποι,
 οὕτω καὶ τοὺς βίους τῶν θεῶν.

3. ἡ δ’ ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις,
 ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκειᾶς ὡς ἔπος εἰπεῖν,
 γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὕσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. διὸ
 30 πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν, εἴτερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι.
 τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἡ δὲ φύσις τέλος ἐστίν· οἷον γὰρ
 ἕκαστόν ἐστι τῆς γενέσεως τελεσθείσης, ταύτην φαμὲν

εκ φύσεως είναι το ίδιο πράγμα βάρβαρος και δούλος. Από τις δυο λοιπόν τούτες ενώσεις δημιουργήθηκε η πρώτη οικογένεια και σωστά ο Ησίοδος είπε στο ποίημα του ((πρώτο και κύριο η οικία, μετά η γυναίκα και μετά το βόδι με το άροτρο». Στους φτωχούς το βόδι έχει τη θέση του δούλου. Έτσι η εκ φύσεως διαρκής κοινωνία είναι η οικογένεια και ο Χαρώνδας¹⁴ ονομάζει όσους την αποτελούν «ομόσιτους», ενώ ο Επιμενίδης¹⁵ ο Κρητικός «ομοτράπεζους». Η ένωση περισσότερων οικογενειών, όχι όμως η προσωρινή αλλά η μόνιμη, είναι η κώμη¹⁷. Η κώμη μοιάζει με οικογενειακή αποικία¹⁶, και γι' αυτό ορισμένοι αποκαλούν τους κατοίκους της «ομογάλακτους», επειδή είναι παιδιά¹⁸ της οικογένειας και παιδιά των παιδιών της. Και γι' αυτό αρχικά οι πόλεις είχαν βασιλείς, όπως και τώρα τα έθνη¹⁹, επειδή δημιουργήθηκαν από κώμες που είχαν βασιλιά· κάθε οικογένεια έχει βασιλιά της τον πιο ηλικιωμένο, όπως και οι αποικίες των οικογενειών εξαιτίας της συγγένειας. Και τούτο εννοεί ο Όμηρος όταν λέει «καθένας εξουσιάζει τα παιδιά και τις γυναίκες του»²⁰· γιατί ήταν διασπαρμένοι κι έτσι κατοικούσαν τα χρόνια τα παλιά. Γι' αυτό όλοι λένε ότι και οι θεοί έχουν βασιλείς, επειδή και οι άνθρωποι, άλλοι ακόμα και τώρα, άλλοι παλιότερα, κυβερνούνταν από βασιλείς· οι άνθρωποι εξομοιώνουν τους βίους των θεών με τους δικούς τους.

3. Μία κοινωνία με περισσότερες κώμες σχηματίζει την τέλεια πόλη, που έφτασε να γίνει αυτάρκης²¹, δημιουργήθηκε για να γίνει ευκολότερη η εξασφάλιση αναγκών²² και διατηρείται για να ζουν καλύτερα οι πολίτες. Γι' αυτό κάθε πόλη υπάρχει εκ φύσεως όπως ακριβώς και οι πρώτες κοινωνίες· η πόλη είναι ο τελικός σκοπός τους η δε φύση είναι τελικός σκοπός, όπως είναι κάθε τι όταν φτάσει στην τέλεια ανάπτυξη του, τούτο λέμε ότι

τὴν φύσιν εἶναι ἐκάστων, ὥσπερ ἀνθρώπου ἵππου οἰκίας.
 ἔτι τὸ οὐ ἔνεκα καὶ τὸ τέλος βέλτιστον· ἡ δ' αὐτάρκεια
 1253a καὶ τέλος καὶ βέλτιστον. ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν
 φύσει ἢ πόλις ἐστί, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν
 ζῷον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἥτοι
 φαῦλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος· ὥσπερ καὶ ὁ ἄλογος
 5 Ὀμήρου λαιδορθεὶς “ἀφρητὼρ ἀθέμιστος ἀνὴρ”.
 ἅμα γὰρ φύσει τοιοῦτος καὶ πολέμου ἐπιθυμητός· ὥστε
 περ ἄζυνξ ὢν ὥσπερ ἐν πεττοῖς. διότι δὲ πολιτικὸν ὁ
 ἄνθρωπος ζῷον πάσης μελίττης καὶ παντὸς ἀγελαίου
 ζώου μᾶλλον, δῆλον. οὐθὲν γὰρ, ὡς φαμέν, μάτην ἢ φύσιν
 10 ποιεῖ λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζώων· ἡ μὲν οὖν
 φωνὴ τοῦ λυπηροῦ καὶ ἡδέος ἐστὶ σημεῖον, διὸ καὶ τοῖς
 ἄλλοις ὑπάρχει ζώοις (μέχρι γὰρ τούτου ἡ φύσις αὐτῶν
 ἐλήλυθε, τοῦ ἔχειν αἰσθησιν λυπηροῦ καὶ ἡδέος καὶ ταῦτα
 σημαίνει ἀλλήλοις), ὁ δὲ λόγος ἐπὶ τῷ δηλοῦν ἐστὶ τὸ
 15 συμφέρον καὶ τὸ βλαβερόν, ὥστε καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ
 ἄδικον· τοῦτο γὰρ πρὸς τὰ ἄλλα ζῶα τοῖς ἀνθρώποις
 ἴδιον, τὸ μόνον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ δικαίου καὶ ἀδίκου
 καὶ τῶν ἄλλων αἰσθησιν ἔχειν· ἡ δὲ τούτων κοινωνία
 ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν. καὶ πρότερον δὲ τῇ φύσει πόλις ἢ
 20 οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν. τὸ γὰρ ὅλον πρότερον
 ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους· ἀναιρουμένου γὰρ τοῦ ὅλου
 οὐκ ἔσται πῦρ οὐδὲ χεῖρ, εἰ μὴ ὁμωνύμως, ὥσπερ εἴ τις
 λέγοι τὴν λιθίνην (διαφθαρεῖσα γὰρ ἔσται τοιαύτη),
 πάντα δὲ τῷ ἔργῳ ὥριστα καὶ τῇ δυνάμει, ὥστε μηκέτι

είναι η φύση του καθενός, είτε πρόκειται για άνθρωπο είτε για άλογο είτε για οικογένεια. Η αιτία και ο σκοπός των όντων είναι το σημαντικότερο αγαθό²⁴ κι η αυτάρκεια είναι και σκοπός και μέγιστο αγαθό²⁵. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η πολλή υπάρχει εκ φύσεως κι ότι ο άνθρωπος είναι φύσει κοινωνικό ον κι ότι ο απολις εκ φύσεως και όχι εξαιτίας κάποιου τυχαίου περιστατικού είναι ή φαύλος ή ανώτερος από τον άνθρωπο. Είναι αυτός που ο Όμηρος αποκαλεί επιτιμητικά «χωρίς οικογένεια, χωρίς νόμους, χωρίς εστία»²⁹· επειδή ο τέτοιου είδους άνθρωπος είναι ταυτόχρονα εκ φύσεως και πολεμοχαρής, αφού βρίσκεται έξω από οποιοδήποτε ζυγό. Ο λόγος που κάνει τον άνθρωπο κοινωνικότερο από τη μέλισσα ή τα άλλα ζώα που ζουν σε αγέλες είναι φανερό· επειδή τίποτα, όπως είπαμε, η φύση δεν κάνει χωρίς λόγο. Ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο με το χάρισμα του λόγου³⁰· οι άναρθρες κραυγές είναι εκδηλώσεις του ευχάριστου και του δυσάρεστου, γι' αυτό και υπάρχουν στα άλλα ζώα (μέχρι εκεί έφτασε η φύση τους, δηλαδή να αισθάνονται το ευχάριστο και το δυσάρεστο³¹ και να το εκφράζουν μεταξύ τους), ο λόγος όμως υπάρχει για να εκφράζεται το συμφέρον και το βλαβερό, συνεπώς το δίκαιο³² και το άδικο· τούτο ακριβώς είναι και το αποκλειστικό γνώρισμα του ανθρώπου σε σύγκριση με τα υπόλοιπα ζώα, δηλαδή ότι μόνο αυτός έχει το αίσθημα του καλού και του κακού και του δικαίου και του αδίκου και των άλλων συναφών αξιών η δε επικοινωνία ως προς αυτά δημιουργεί την οικογένεια και την πόλη. Η πόλη είναι φυσικό να βρίσκεται πάνω από την οικογένεια, αλλά και πάνω από τον καθένα μας. Αναγκαστικά το σύνολο προηγείται³³ από το μέρος· διότι δεν υπάρχει χέρι ή πόδι, αν νεκρωθεί³⁴ όλο το σώμα, εκτός αν αποκαλέσουμε έτσι το πέτρινο χέρι (αν καταστραφεί, θα κατασκευαστεί άλλο όμοιο). Και όλα τα πράγματα είναι φτιαγμένα ανάλογα

τοιαῦτα ὄντα οὐ λεκτέον τὰ αὐτὰ εἶναι ἀλλ' ὁμώνυμα. ὅτι
 25 μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει καὶ πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον·
 εἰ γὰρ μὴ ἀντάρκης ἕκαστος χωρισθείς, ὁμοίως τοῖς
 ἄλλοις μέρεσιν ἔξει πρὸς τὸ ὅλον, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος
 κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δι' ἀντάρκειαν οὐθὲν μέρος
 πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός.

φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην
 30 κοινωνίαν· ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν
 αἴτιος. ὥσπερ γὰρ καὶ τελεωθεὶς βέλτιστον τῶν ζώων
 ἄνθρωπός ἐστιν, οὕτω καὶ χωρισθεὶς νόμου καὶ δίκης
 χείριστον πάντων. χαλεπωτάτη γὰρ ἀδικία ἔχουσα ὄπλα·
 ὁ δὲ ἄνθρωπος ὄπλα ἔχων φύεται φρονήσει καὶ ἀρετῇ, οἷς
 35 ἐπὶ τὰναντία ἔστι χρῆσθαι μάλιστα. διὸ ἀνοσιώτατον καὶ
 ἀγριώτατον ἀνευ ἀρετῆς, καὶ πρὸς ἀφροδίσια καὶ ἐδωδὴν
 χείριστον. ἡ δὲ δικαιοσύνη πολιτικόν· ἡ γὰρ δίκη πολι-
 τικῆς κοινωνίας τάξις ἐστίν, ἡ δὲ δικαιοσύνη τοῦ δικαίου
 κρίσις.

1253b 4. Ἐπεὶ δὲ φανερόν ἐξ ὧν μορίων ἡ πόλις συνέστη-
 κεν, ἀναγκαῖον πρῶτον περὶ οἰκονομίας εἰπεῖν· πᾶσα γὰρ
 σύγκειται πόλις ἐξ οἰκιῶν. οἰκονομίας δὲ μέρη ἐξ ὧν
 πάλιν οἰκία συνέστηκεν· οἰκία δὲ τέλειος ἐκ δούλων καὶ

με την εργασία που θα εκτελέσουν και που μπορούν να εκτελέσουν, μόλις όμως χαθεί τούτη η ικανότητα δεν πρέπει να λέμε πως είναι τα ίδια αλλά κατ' όνομα ίδια³⁵. Είναι λοιπόν φανερό ότι η πόλη προηγείται εκ φύσεως από τον καθένα³⁶· αν κάποιος χωριστεί από το σύνολο παύει να είναι αυτάρκης, θα βρεθεί στην ίδια κατάσταση που βρίσκεται και κάθε μέρος του σώματος σε σχέση με το σύνολο" κι εκείνος που δεν μπορεί να ζήσει στην κοινωνία ή δεν χρειάζεται τίποτα επειδή είναι αυτάρκης δεν αποτελεί πόλη, επομένως είναι ή θηρίο ή θεός.

Η παρόρμηση όλων προς μια τέτοια κοινωνία είναι φυσική" ο πρώτος που τη συγκρότησε είναι η αιτία μέγιστων αγαθών. Όπως ακριβώς ο άνθρωπος που φτάνει στην τελειότητα είναι το καλύτερο απ' όλα τα πλάσματα, έτσι κι όταν απομακρυνθεί από τον νόμο και την απονομή δικαιοσύνης γίνεται το χειρότερο απ' όλα. Η αδικία είναι ολέθρια, όταν διαθέτει όπλα. Ο άνθρωπος γεννιέται με όπλα τη φρόνηση και την αρετή, μπορεί όμως να τα χρησιμοποιήσει και για αντίθετους σκοπούς³⁷. Γι' αυτό ο άνθρωπος χωρίς αρετή είναι το πιο ανόσιο και το πιο άγριο πλάσμα και το χειρότερο στο θέμα των σαρκικών ηδονών και στη λαιμαργία. Η δικαιοσύνη μετέχει του πολιτικού φαινομένου, διότι η απονομή δικαιοσύνης είναι η τάξη της πολιτικής κοινωνίας και εξακρίβωση του τι αποτελεί δίκαιο³⁸.

4. Αφού έγινε φανερό από ποια μέρη συγκροτήθηκε η πόλη, πρέπει να μιλήσουμε πρώτα για τη διοίκηση της οικογένειας³⁹, αφού κάθε πόλη συγκροτείται από οικογένειες. Τα μέρη της είναι εκείνα από τα οποία σύγκειται η οικογένεια, και η τέλεια οικογένεια αποτελείται από δούλους και ελεύθερους. Αφού η έρευνα καθενός πράγματος πρέπει πριν απ' όλα να στραφεί στις μικρότερες μονάδες τους, και οι μικρότερες μονάδες της οικογένειας είναι ο

5 ἐλευθέρων. ἐπεὶ δ' ἐν τοῖς ἐλαχίστοις πρῶτον ἕκαστον
ζητητέον, πρῶτα δὲ καὶ ἐλάχιστα μέρη οἰκίας δεσπότης
καὶ δοῦλος, καὶ πόσις καὶ ἄλοχος, καὶ πατήρ καὶ τέκνα,
περὶ τριῶν ἂν τούτων σκεπτέον εἴη τί ἕκαστον καὶ ποῖον
δεῖ εἶναι. ταῦτα δ' ἐστὶ δεσποτική καὶ γαμικὴ (ἀνώνυμον
10 γὰρ ἢ γυναικὸς καὶ ἀνδρὸς σύζευξις) καὶ τρίτον τεκνο-
ποιητική (καὶ γὰρ αὕτη οὐκ ὠνόμασται ἰδίῳ ὀνόματι).
ἔστωσαν δὴ αὗται <αἱ> τρεῖς ἅς εἵπομεν. ἔστι δέ τι
μέρος ὃ δοκεῖ τοῖς μὲν εἶναι οἰκονομία, τοῖς δὲ μέγιστον
μέρος αὐτῆς· ὅπως δ' ἔχει, θεωρητέον· λέγω δὲ περὶ τῆς
καλουμένης χρηματιστικῆς. πρῶτον δὲ περὶ δεσπότου
15 καὶ δούλου εἵπωμεν, ἵνα τά τε πρὸς τὴν ἀναγκαίαν χρείαν
ἴδωμεν, καὶ εἴ τι πρὸς τὸ εἰδέναι περὶ αὐτῶν δυναίμεθα
λαβεῖν βέλτιον τῶν νῦν ὑπολαμβανομένων. τοῖς μὲν γὰρ
δοκεῖ ἐπιστήμη τέ τις εἶναι ἢ δεσποτεία, καὶ ἢ αὐτὴ
οἰκονομία καὶ δεσποτεία καὶ πολιτικὴ καὶ βασιλική,
20 καθάπερ εἵπομεν ἀρχόμενοι· τοῖς δὲ παρὰ φύσιν τὸ
δεσπόζειν (νόμῳ γὰρ τὸν μὲν δοῦλον εἶναι τὸν δ'
ἐλευθερον, φύσει δ' οὐθὲν διαφέρειν)· διόπερ οὐδὲ δί-
καιον· βίαιον γάρ.

Ἐπεὶ οὖν ἡ κτήσις μέρος τῆς οἰκίας ἐστὶ καὶ ἡ
κτητικὴ μέρος τῆς οἰκονομίας (ἄνευ γὰρ τῶν ἀναγκαίων
25 ἀδύνατον καὶ ζῆν καὶ εὖ ζῆν), ὥσπερ δὴ ταῖς ὠρισμέναις
τέχναις ἀναγκαῖον ἂν εἴη ὑπάρχειν τὰ οἰκεῖα ὄργανα, εἰ
μέλλει ἀποτελεσθῆσθαι τὸ ἔργον, οὕτω καὶ τῷ οἰκο-
νομικῷ. τῶν δ' ὀργάνων τὰ μὲν ἄψυχα τὰ δὲ ἔμψυχα
(οἷον τῷ κυβερνήτῃ ὃ μὲν οἷαξ ἄψυχον ὃ δὲ προωρεὺς
30 ἔμψυχον· ὃ γὰρ ὑπηρέτης ἐν ὀργάνου εἶδει ταῖς τέχναις

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

κύριος και ο δούλος, ο σύζυγος και η σύζυγος, ο πατέρας και τα παιδιά, θα ασχοληθούμε μ' αυτά τα τρία ζευγάρια για να δούμε τι είναι το καθένα και τι πρέπει να είναι. Τα δυο πρώτα είναι η εξουσία του κυρίου και του συζύγου⁴⁰ (η ένωση άντρα και γυναίκας δεν έχει όνομα). Τρίτο είναι η τεκνοποιητική, επίσης χωρίς ιδιαίτερο όνομα. Ας πούμε ότι έχουμε αυτές τις τρεις εξουσίες. Τπάρχει όμως ακόμα μία, που μερικοί πιστεύουν ότι είναι η διοίκηση του οίκου, ενώ άλλοι τη θεωρούν σημαντικό μέρος της· θα εξετάσουμε πάντως πώς έχουν τα πράγματα. Εννοώ τη σχέση που καλείται χρηματιστική. Πρώτα θα μιλήσουμε για τον κύριο και τον δούλο, για να δούμε την πρακτική τους χρησιμότητα και μήπως μπορέσουμε να γνωρίσουμε καλύτερα το θέμα απ' ότι έως τώρα. Άλλοι νομίζουν ότι η εξουσία του κυρίου είναι κάποιο είδος επιστήμης και ότι, όπως είπαμε στην αρχή, είναι το ίδιο πράγμα η διοίκηση του οίκου, η εξουσία του κυρίου, του πολιτικού και του βασιλιά. Άλλοι όμως πιστεύουν ότι η εξουσία του κυρίου είναι παρά φύση (κι ότι μόνο ο νόμος κάνει τον έναν ελεύθερο και τον άλλο δούλο, ενώ η φύση τους έπλασε χωρίς διαφορά)· γι' αυτό η δουλεία δεν στηρίζεται στο δίκαιο, επειδή είναι αποτέλεσμα βίας.

Αφού λοιπόν η κτήση είναι σημαντικό στοιχείο της οικογένειας, σημαίνει ότι και η τέχνη να αποκτά κανείς είναι μέρος της διοίκησης της οικογένειας (επειδή χωρίς τα αναγκαία δεν μπορεί κανείς ούτε να επιβιώσει, ούτε να ζήσει καλά)" κι όπως για κάθε συγκεκριμένη τέχνη είναι απαραίτητο να υπάρχουν τα κατάλληλα μέσα για την ολοκλήρωση του έργου, έτσι και στην τέχνη της διοίκησης του οίκου είναι απαραίτητα τα κατάλληλα μέσα· από τα μέσα ετούτα άλλα είναι άψυχα, άλλα έμψυχα (όπως για παράδειγμα για τον καπετάνιο το πηδάλιο είναι άψυχο, ενώ ο πλοηγός έμψυχο· στις τέχνες ο υπηρέτης θεωρείται

ἐστίν)· οὕτω καὶ τὸ κτῆμα ὄργανον πρὸς ζωὴν ἐστὶ, καὶ
 ἢ κτῆσις πλῆθος ὀργάνων ἐστί, καὶ ὁ δοῦλος κτῆμά τι
 ἔμψυχον, καὶ ὥσπερ ὄργανον πρὸ ὀργάνων πᾶς ὑπηρετής.
 εἰ γὰρ ἡδύνατο ἕκαστον τῶν ὀργάνων κελευσθὲν ἢ
 35 προαισθανόμενον ἀποτελεῖν τὸ αὐτοῦ ἔργον, <καὶ>
 ὥσπερ τὰ Δαιδάλου φασὶν ἢ τοὺς τοῦ Ἡφαίστου τρίπο-
 δας, οὓς φησιν ὁ ποιητὴς αὐτομάτους θεῶν δύνεσθαι
 ἀγῶνα, οὕτως αἱ κερκίδες ἐκέρκιζον αὐταὶ καὶ τὰ
 πλῆκτρα ἐκιθάριζεν, οὐδὲν ἂν ἔδει οὔτε τοῖς ἀρχιτέκτο-
 1254a σιν ὑπηρετῶν οὔτε τοῖς δεσπόταις δούλων. τὰ μὲν οὖν
 λεγόμενα ὄργανα ποιητικὰ ὄργανά ἐστι, τὸ δὲ κτῆμα
 πρακτικόν· ἀπὸ μὲν γὰρ τῆς κερκίδος ἕτερόν τι γίνεται
 παρὰ τὴν χρῆσιν αὐτῆς, ἀπὸ δὲ τῆς ἐσθῆτος καὶ τῆς
 5 κλίνης ἢ χρῆσις μόνον. ἔτι δ' ἐπεὶ διαφέρει ἢ ποιήσις
 εἶδει καὶ ἢ προᾶξις, καὶ δέονται ἀμφοτέρω ὀργάνων,
 ἀνάγκη καὶ ταῦτα τὴν αὐτὴν ἔχειν διαφοράν. ὁ δὲ βίος
 προᾶξις, οὐ ποιήσις, ἐστίν· διὸ καὶ ὁ δοῦλος ὑπηρετής τῶν
 πρὸς τὴν προᾶξιν. τὸ δὲ κτῆμα λέγεται ὥσπερ καὶ τὸ
 10 μόριον. τό τε γὰρ μόριον οὐ μόνον ἄλλον ἐστὶ μόριον,
 ἀλλὰ καὶ ὅλως ἄλλον· ὁμοίως δὲ καὶ τὸ κτῆμα. διὸ ὁ μὲν
 δεσπότης τοῦ δούλου δεσπότης μόνον, ἐκείνου δ' οὐκ
 ἔστιν· ὁ δὲ δοῦλος οὐ μόνον δεσπότην δοῦλός ἐστιν, ἀλλὰ
 καὶ ὅλως ἐκείνου.

τίς μὲν οὖν ἡ φύσις τοῦ δούλου καὶ τίς ἡ δύναμις, ἐκ
 τούτων δηλον· ὁ γὰρ μὴ αὐτοῦ φύσει ἀλλ' ἄλλον ἄνθρω-
 15 πος ὢν, οὗτος φύσει δοῦλός ἐστιν, ἄλλον δ' ἐστὶν
 ἄνθρωπος ὃς ἂν κτῆμα ἢ ἄνθρωπος ὢν, κτῆμα δὲ
 ὄργανον πρακτικὸν καὶ χωριστόν.

5. Πότερον δ' ἔστι τις φύσει τοιοῦτος ἢ οὐ, καὶ

είδος μέσου), έτσι και το κτήμα είναι μέσο ζωής, η κτήση πλούτου είναι κτήση πλήθους από μέσα και ο δούλος είναι έμψυχο κτήμα. Αλλά ο υπηρέτης είναι το σημαντικότερο απ' όλα τα μέσα. Αν κάθε μέσο είχε τη δύναμη να ολοκληρώσει μόνο το έργο του μετά από διαταγή ή από μόνο του, όπως υποστηρίζουν για τα αυτόματα του Δαιδάλου⁴¹ ή τους τρίποδες του Ηφαίστου, για τους οποίους ο ποιητής λέει ότι εκτελούσαν αυτόματα την εργασία τους στο εργαστήριο του θεού, έτσι, αν και οι σαΐτες του αργαλειού είχαν τη δύναμη να υφαίνουν οι ίδιες και οι χορδές να παίζουν μόνες τους κιθάρα, τότε οι αρχιτεχνίτες⁴² δεν θα χρειάζονταν εργάτες ούτε οι αφέντες δούλους. Αυτά λοιπόν που λέγονται εργαλεία είναι μέσα παραγωγής, ενώ το κτήμα είναι μέσο χρήσης. Η σαΐτα παράγει κάτι με τη χρήση της, ενώ το ρούχο και το κρεβάτι μόνο χρησιμοποιούνται⁴³. Επιπλέον, επειδή παραγωγή και χρήση διαφέρουν, έχουν όμως και οι δυο ανάγκη από εργαλεία, είναι αναπόφευκτο και αυτά να διαφέρουν. Η ανθρώπινη ζωή είναι πράξη, όχι παραγωγή, γι' αυτό και ο δούλος εξυπηρετεί τις ανάγκες πράξης του αφέντη του. 1 ο κτήμα νοείται όπως και το μέρος· όπως το μέρος δεν είναι μόνο τμήμα του συνόλου, αλλά του ανήκει απόλυτα, έτσι και το κτήμα. Ο κύριος του δούλου είναι μόνο κύριος του, χωρίς όμως να του ανήκει· ενώ ο δούλος όχι μόνο είναι δούλος του κυρίου του, αλλά και του ανήκει.

Απ' όλα τούτα καταδεικνύεται ποια είναι η φύση του δούλου και ποια η σημασία του. Δούλος από τη φύση του είναι όποιος ανήκει σε άλλον άνθρωπο κι όχι στον εαυτό του και, αν και είναι άνθρωπος είναι κτήμα πράξης⁴⁵ και κτήμα είναι ό,τι είναι εργαλείο, και ξέχωρο από τον ιδιοκτήτη.

5. Αργότερα θα εξετάσουμε αν κάποιος είναι από τη

20 πότερον βέλτιον καὶ δίκαιόν τινι δουλεύειν ἢ οὐ, ἀλλὰ
 πᾶσα δουλεία παρὰ φύσιν ἐστί, μετὰ ταῦτα σκεπτέον. οὐ
 χαλεπὸν δὲ καὶ τῷ λόγῳ θεωρῆσαι καὶ ἐκ τῶν γινομένων
 καταμαθεῖν. τὸ γὰρ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι οὐ μόνον τῶν
 ἀναγκαίων ἀλλὰ καὶ τῶν συμφερόντων ἐστί, καὶ εὐθὺς ἐκ
 25 γενετῆς ἔνια διέστηκε τὰ μὲν ἐπὶ τὸ ἄρχεσθαι τὰ δ' ἐπὶ τὸ
 ἄρχειν. καὶ εἶδη πολλὰ καὶ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων
 30 ἔστιν (καὶ αἰεὶ βελτίων ἢ ἀρχὴ ἢ τῶν βελτιόνων ἀρχο-
 μένων, οἷον ἀνθρώπου ἢ θηρίου· τὸ γὰρ ἀποτελούμενον
 ὑπὸ τῶν βελτιόνων βέλτιον ἔργον· ὅπου δὲ τὸ μὲν ἄρχει
 τὸ δ' ἄρχεται, ἔστι τι τούτων ἔργον). ὅσα γὰρ ἐκ
 πλειόνων συνέστηκε καὶ γίνεται ἐν τι κοινόν, εἴτε ἐκ
 35 συνεχῶν εἴτε ἐκ διηρημένων, ἐν ἅπασιν ἐμφαίνεται τὸ
 ἄρχον καὶ τὸ ἀρχόμενον, καὶ τοῦτο ἐκ τῆς ἀπάσης
 φύσεως ἐνυπάρχει τοῖς ἐμψύχοις· καὶ γὰρ ἐν τοῖς μὴ
 μετέχουσι ζωῆς ἔστι τις ἀρχή, οἷον ἀρμονίας. ἀλλὰ ταῦτα
 μὲν ἴσως ἐξωτερικωτέρας ἐστὶ σκέψεως· τὸ δὲ ζῶον
 40 1254b πρῶτον συνέστηκεν ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος, ὧν τὸ μὲν
 ἄρχον ἐστὶ φύσει τὸ δ' ἀρχόμενον. δεῖ δὲ σκοπεῖν ἐν τοῖς
 κατὰ φύσιν ἔχουσι μᾶλλον τὸ φύσει, καὶ μὴ ἐν τοῖς
 διεφθαρμένοις· διὸ καὶ τὸν βέλτιστα διακεείμενον καὶ
 κατὰ σῶμα καὶ κατὰ ψυχὴν ἄνθρωπον θεωρητέον, ἐν ᾧ
 τοῦτο δηλόν· τῶν γὰρ μοχθηρῶν ἢ μοχθηρῶς ἐχόντων
 45 1254b δόξειεν ἂν ἄρχειν πολλάκις τὸ σῶμα τῆς ψυχῆς διὰ τὸ
 φαύλως καὶ παρὰ φύσιν ἔχειν.

ἔστι δ' οὖν, ὥσπερ λέγομεν, πρῶτον ἐν ζῳῳ θεω-
 5 ρῆσαι καὶ δεσποτικὴν ἀρχὴν καὶ πολιτικὴν· ἢ μὲν γὰρ
 ψυχὴ τοῦ σώματος ἄρχει δεσποτικὴν ἀρχήν, ὁ δὲ νοῦς

φύση του δούλου⁴⁶ ή όχι, και τι είναι δίκαιο και καλύτερο, να είναι ή να μην είναι κανείς δούλος, όπως κι αν η δουλεία είναι κάτι το αφύσικο. Δεν είναι δύσκολο να δούμε τα πράγματα λογικά και να τα αντιληφθούμε με βάση τα όσα συμβαίνουν. Εξετάζοντας τις έννοιες του «*ἀρχειν*» και του «*ἀρχεσθαι*», διαπιστώνουμε ότι και τα δυο είναι και αναγκαία και ωφέλιμα. Ορισμένα πλάσματα εκ γενετής διαχωρίστηκαν, άλλα για να εξουσιάζονται κι άλλα για να εξουσιάζουν. Υπάρχουν πολλά είδη αρχόντων και αρχομένων, και είναι καλύτερη η εξουσία του ανθρώπου από την εξουσία του θηρίου· ό,τι κάνουν οι καλύτεροι είναι καλύτερο" κι όπου άλλος εξουσιάζει και άλλος εξουσιάζεται, εκεί υπάρχει και έργο⁴⁷. Όσα αποτελούνται από περισσότερα μέρη και συνιστούν ένα σύνολο, είτε συνεχή είτε διαχωρισμένα, περιέχουν φανερά το στοιχείο που εξουσιάζει και το στοιχείο που εξουσιάζεται, και το στοιχείο αυτό εκ φύσεως ενυπάρχει σε όλα τα έμψυχα όντα. Αλλά και στα άψυχα υπάρχει παρόμοια αρχή, η αρχή της αρμονίας. Τούτα όμως ίσως αποτελούν αντικείμενο γενικότερης μελέτης⁴⁸. Πρώτα πρώτα κάθε ζωντανό πλάσμα αποτελείται από την ψυχή και το σώμα" η ψυχή εξουσιάζει, ενώ το σώμα εξουσιάζεται. Το φαινόμενο τούτο πρέπει να το εξετάσουμε στους φυσιολογικούς ανθρώπους και όχι στους διεφθαρμένους" γι' αυτό και πρέπει να εξετάσουμε τον άνθρωπο που βρίσκεται στην καλύτερη σωματική και ψυχική κατάσταση, επειδή σ' αυτόν γίνεται φανερό. Στους μοχθηρούς ή όσους τείνουν προς τη μοχθηρία πολλές φορές μπορεί να φανεί πως το σώμα εξουσιάζει την ψυχή, επειδή είναι φαύλοι και όχι φυσιολογικοί.

Όπως είπαμε, μπορούμε να μελετήσουμε πρώτα στον άνθρωπο την εξουσία του αφέντη και του πολιτικού" γιατί η εξουσία της ψυχής πάνω στο σώμα είναι εξουσία κυρίου πάνω σε δούλο, ενώ η εξουσία του νου πάνω στις ορέξεις

20 πότερον βέλτιον καὶ δίκαιόν τινι δουλεύειν ἢ οὐ, ἀλλὰ
 παῖσα δουλεία παρὰ φύσιν ἐστί, μετὰ ταῦτα σκεπτέον. οὐ
 χαλεπὸν δὲ καὶ τῷ λόγῳ θεωρῆσαι καὶ ἐκ τῶν γινομένων
 καταμαθεῖν. τὸ γὰρ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι οὐ μόνον τῶν
 ἀναγκαίων ἀλλὰ καὶ τῶν συμφερόντων ἐστί, καὶ εὐθὺς ἐκ
 γενετῆς ἔνια διέστηκε τὰ μὲν ἐπὶ τὸ ἄρχεσθαι τὰ δ' ἐπὶ τὸ
 25 ἄρχειν. καὶ εἶδη πολλὰ καὶ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων
 ἔστιν (καὶ αἰεὶ βελτίων ἢ ἀρχὴ ἢ τῶν βελτιόνων ἀρχο-
 μένων, οἷον ἀνθρώπου ἢ θηρίου· τὸ γὰρ ἀποτελούμενον
 ὑπὸ τῶν βελτιόνων βέλτιον ἔργον· ὅπου δὲ τὸ μὲν ἄρχει
 τὸ δ' ἄρχεται, ἔστι τι τούτων ἔργον). ὅσα γὰρ ἐκ
 πλειόνων συνέστηκε καὶ γίνεται ἐν τι κοινόν, εἴτε ἐκ
 30 συνεχῶν εἴτε ἐκ διηρημένων, ἐν ἅπασιν ἐμφαίνεται τὸ
 ἄρχον καὶ τὸ ἀρχόμενον, καὶ τοῦτο ἐκ τῆς ἀπάσης
 φύσεως ἐνυπάρχει τοῖς ἐμψύχοις· καὶ γὰρ ἐν τοῖς μὴ
 μετέχουσι ζωῆς ἔστι τις ἀρχή, οἷον ἀρμονίας. ἀλλὰ ταῦτα
 μὲν ἴσως ἐξωτερικωτέρας ἐστὶ σκέψεως· τὸ δὲ ζῶον
 35 πρῶτον συνέστηκεν ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος, ὧν τὸ μὲν
 ἄρχον ἐστὶ φύσει τὸ δ' ἀρχόμενον. δεῖ δὲ σκοπεῖν ἐν τοῖς
 κατὰ φύσιν ἔχουσι μᾶλλον τὸ φύσει, καὶ μὴ ἐν τοῖς
 διεφθαρμένοις· διὸ καὶ τὸν βέλτιστα διακείμενον καὶ
 κατὰ σῶμα καὶ κατὰ ψυχὴν ἀνθρώπον θεωρητέον, ἐν ᾧ
 τοῦτο δῆλον· τῶν γὰρ μοχθηρῶν ἢ μοχθηρῶς ἐχόντων
 1254b δόξειεν ἂν ἄρχειν πολλάκις τὸ σῶμα τῆς ψυχῆς διὰ τὸ
 φανύως καὶ παρὰ φύσιν ἔχειν.

ἔστι δ' οὖν, ὥσπερ λέγομεν, πρῶτον ἐν ζῳῳ θε-
 ωρῆσαι καὶ δεσποτικὴν ἀρχὴν καὶ πολιτικὴν· ἢ μὲν γὰρ
 5 ψυχὴ τοῦ σώματος ἄρχει δεσποτικὴν ἀρχήν, ὁ δὲ νοῦς

φύση του δούλου⁴⁶ ή όχι, και τι είναι δίκαιο και καλύτερο, να είναι ή να μην είναι κανείς δούλος, όπως κι αν η δουλεία είναι κάτι το αφύσικο. Δεν είναι δύσκολο να δούμε τα πράγματα λογικά και να τα αντιληφθούμε με βάση τα όσα συμβαίνουν. Εξετάζοντας τις έννοιες του «*ἀρχειν*» και του «*ἀρχεσθαι*», διαπιστώνουμε ότι και τα δυο είναι και αναγκαία και ωφέλιμα. Ορισμένα πλάσματα εκ γενετής διαχωρίστηκαν, άλλα για να εξουσιάζονται κι άλλα για να εξουσιάζουν. Υπάρχουν πολλά είδη αρχόντων και αρχομένων, και είναι καλύτερη η εξουσία του ανθρώπου από την εξουσία του θηρίου· ό,τι κάνουν οι καλύτεροι είναι καλύτερο· κι όπου άλλος εξουσιάζει και άλλος εξουσιάζεται, εκεί υπάρχει και έργο⁴⁷. Όσα αποτελούνται από περισσότερα μέρη και συνιστούν ένα σύνολο, είτε συνεχή είτε διαχωρισμένα, περιέχουν φανερά το στοιχείο που εξουσιάζει και το στοιχείο που εξουσιάζεται, και το στοιχείο αυτό εκ φύσεως ενυπάρχει σε όλα τα έμψυχα όντα. Αλλά και στα άψυχα υπάρχει παρόμοια αρχή, η αρχή της αρμονίας. Τούτα όμως ίσως αποτελούν αντικείμενο γενικότερης μελέτης⁴⁸. Πρώτα πρώτα κάθε ζωντανό πλάσμα αποτελείται από την ψυχή και το σώμα· η ψυχή εξουσιάζει, ενώ το σώμα εξουσιάζεται. Το φαινόμενο τούτο πρέπει να το εξετάσουμε στους φυσιολογικούς ανθρώπους και όχι στους διεφθαρμένους· γι' αυτό και πρέπει να εξετάσουμε τον άνθρωπο που βρίσκεται στην καλύτερη σωματική και ψυχική κατάσταση, επειδή σ' αυτόν γίνεται φανερό. Στους μοχθηρούς ή όσους τείνουν προς τη μοχθηρία πολλές φορές μπορεί να φανεί πως το σώμα εξουσιάζει την ψυχή, επειδή είναι φαύλοι και όχι φυσιολογικοί.

Όπως είπαμε, μπορούμε να μελετήσουμε πρώτα στον άνθρωπο την εξουσία του αφέντη και του πολιτικού· γιατί η εξουσία της ψυχής πάνω στο σώμα είναι εξουσία κυρίου πάνω σε δούλο, ενώ η εξουσία του νου πάνω στις ορέξεις

τῆς ὀρεξέως πολιτικὴν ἢ βασιλικήν· ἐν οἷς φανερόν ἐστιν
 ὅτι κατὰ φύσιν καὶ συμφέρον τὸ ἄρχεσθαι τῷ σώματι ὑπὸ
 τῆς ψυχῆς, καὶ τῷ παθητικῷ μορίῳ ὑπὸ τοῦ νοῦ καὶ τοῦ
 μορίου τοῦ λόγον ἔχοντος, τὸ δ' ἐξ ἴσου ἢ ἀνάπαλιν
 10 βλαβερόν παῖσιν. πάλιν ἐν ἀνθρώπῳ καὶ τοῖς ἄλλοις ζώοις
 ὡσανύτως· τὰ μὲν γὰρ ἡμερὰ τῶν ἀγρίων βελτίῳ τὴν
 φύσιν, τούτοις δὲ πᾶσι βέλτιον ἄρχεσθαι ὑπ' ἀνθρώπου·
 τυγχάνει γὰρ σωτηρίας οὕτως. ἔτι δὲ τὸ ἄρξεν πρὸς τὸ
 θῆλυ φύσει τὸ μὲν κρεῖττον τὸ δὲ χειρόν, καὶ τὸ μὲν
 ἄρχον τὸ δ' ἀρχόμενον. τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἀναγκαῖον
 15 εἶναι καὶ ἐπὶ πάντων ἀνθρώπων. ὅσοι μὲν οὖν τοσοῦτον
 διεστᾶσιν ὅσον ψυχὴ σώματος καὶ ἄνθρωπος θηρίου
 (διάκεινται δὲ τοῦτον τὸν τρόπον ὅσων ἐστὶν ἔργον ἢ
 τοῦ σώματος χρῆσις, καὶ τοῦτ' ἐστ' ἀπ' αὐτῶν βέλτι-
 στον), οὗτοι μὲν εἰσι φύσει δοῦλοι, οἷς βέλτιόν ἐστιν
 20 ἄρχεσθαι ταύτην τὴν ἀρχήν, εἴπερ καὶ τοῖς εἰρημένοις.
 ἔστι γὰρ φύσει δοῦλος ὁ δυνάμενος ἄλλον εἶναι (διὸ καὶ
 ἄλλον ἐστίν), καὶ ὁ κοινωνῶν λόγον τοσοῦτον ὅσον
 αἰσθάνεσθαι ἀλλὰ μὴ ἔχειν. τὰ γὰρ ἄλλα ζῷα οὐ λόγῳ
 [αἰσθανόμενα] ἀλλὰ παθήμασιν ὑπηρετεῖ. καὶ ἡ χρεία δὲ
 25 παραλλάττει μικρόν· ἢ γὰρ πρὸς τὰ ἀναγκαῖα τῷ σώματι
 βοήθεια γίνεται παρ' ἁμφοῖν, παρὰ τε τῶν δούλων καὶ
 παρὰ τῶν ἡμέρων ζώων. βούλεται μὲν οὖν ἡ φύσις καὶ τὰ
 σώματα διαφέροντα ποιεῖν τὰ τῶν ἐλευθέρων καὶ τῶν
 δούλων, τὰ μὲν ἰσχυρὰ πρὸς τὴν ἀναγκαίαν χρῆσιν, τὰ δ'
 30 ὀρθὰ καὶ ἄχρηστα πρὸς τὰς τοιαύτας ἐργασίας, ἀλλὰ
 χρήσιμα πρὸς πολιτικὸν βίον (οὗτος δὲ καὶ γίνεται
 διηρημένος εἰς τε τὴν πολεμικὴν χρείαν καὶ τὴν εἰρη-
 κήν), συμβαίνει δὲ πολλάκις καὶ τοῦναντίον, τοὺς μὲν τὰ
 σώματα ἔχειν ἐλευθέρων τοὺς δὲ τὰς ψυχάς· ἐπεὶ τοῦτό
 γε φανερόν, ὥς εἰ τοσοῦτον γένοιτο διάφοροι τὸ σῶμα

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

είναι εξουσία πολιτικού ή βασιλιά⁴⁹. Έτσι όμως γίνεται φανερό ότι είναι και φυσικό και ωφέλιμο το σώμα να εξουσιάζεται από την ψυχή, η επιθυμία από τον νου και τη λογική, ενώ η ισότητα ανάμεσα σε ψυχή και σώμα ή η κυριαρχία του σώματος πάνω στην ψυχή βλέπει και τα δυο. Το ίδιο συμβαίνει και μεταξύ του ανθρώπου και των άλλων ζώων. Τα ήμερα είναι από τη φύση τους καλύτερα από τα άγρια, και για τη σωτηρία τους είναι καλύτερα να εξουσιάζονται από τον άνθρωπο. Και το αρσενικό είναι από τη φύση του ανώτερο από το θηλυκό, το πρώτο εξουσιάζει και το δεύτερο υποτάσσεται. Το ίδιο πρέπει να ισχύει και για όλους τους ανθρώπους. Όσοι λοιπόν διαφέρουν από τους άλλους όσο διαφέρει η ψυχή από το σώμα και ο άνθρωπος από το θηρίο (και τούτη τη διαφορά την έχουν όσοι δεν μπορούν να προσφέρουν παρά σωματικές δυνάμεις, και μόνο τούτη τη χρησιμότητα έχουν) είναι φύσει δούλοι, οπότε είναι καλύτερα, όπως είπαμε, να υποταχθούν. Εκ φύσεως δούλος είναι όποιος μπορεί να είναι κτήμα κάποιου άλλου (και γι' αυτό είναι κτήμα άλλου) και τέτοιος άνθρωπος είναι όποιος έχει όσο λογικό χρειάζεται μόνο για να έχει την αίσθηση, όχι όμως και τη νόηση⁵⁰. Τα υπόλοιπα ζώα δεν αισθάνονται με τη λογική αλλά υπακούουν στα πάθη τους. Άλλωστε η χρήση δούλων και ζώων δεν διαφέρει πολύ, επειδή και τα ήμερα ζώα και οι δούλοι βοηθούν για την απόκτηση των αναγκαίων με το σώμα τους. Και η φύση λοιπόν θέλει να κάνει τα σώματα των ελευθέρων διαφορετικά από των δούλων, ώστε τα δεύτερα να είναι δυνατά για τις σωματικές εργασίες, ενώ τα πρώτα να στέκονται όρθια και να είναι άχρηστα για τέτοιες εργασίες, αλλά χρήσιμα για την πολιτική ζωή. Πολλές φορές συμβαίνει και το αντίθετο, δούλος να έχει σώμα ελεύθερου και ελεύθερος ψυχή δούλου⁵¹. Είναι όμως βέβαιο ότι, αν οι άνθρωποι διέφεραν μεταξύ τους στο σώμα

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

35 μόνον ὅσον αἱ τῶν θεῶν εἰκόνες, τοὺς ὑπολειπομένους πάντες φαῖεν ἂν ἀξίους εἶναι τούτοις δουλεύειν. εἰ δ' ἐπὶ τοῦ σώματος τοῦτ' ἀληθές, πολὺν δικαιότερον ἐπὶ τῆς ψυχῆς τοῦτο διωρίσθαι· ἀλλ' οὐχ ὁμοίως ῥᾶδιον ἰδεῖν τό τε τῆς ψυχῆς κάλλος καὶ τὸ τοῦ σώματος. ὅτι μὲν τοίνυν 1255a εἰσὶ φύσει τινὲς οἱ μὲν ἐλεύθεροι οἱ δὲ δοῦλοι, φανερόν, οἷς καὶ συμφέρει τὸ δουλεύειν καὶ δίκαιόν ἐστιν.

6. Ὅτι δὲ καὶ οἱ τὰναντία φάσκοντες τρόπον τινὰ λέγουσιν ὀρθῶς, οὐ χαλεπὸν ἰδεῖν. διχῶς γὰρ λέγεται τὸ 5 δουλεύειν καὶ ὁ δοῦλος. ἔστι γάρ τις καὶ κατὰ νόμον δοῦλος καὶ δουλεύων· ὁ γὰρ νόμος ὁμολογία τίς ἐστιν ἐν ᾗ τὰ κατὰ πόλεμον κρατούμενα τῶν κρατούντων εἰναί φασιν. τοῦτο δὴ τὸ δίκαιον πολλοὶ τῶν ἐν τοῖς νόμοις ὥσπερ ῥήτορα γράφονται παρανόμων, ὡς δεινὸν <ὄν> εἰ τοῦ βιάσασθαι δυναμένου καὶ κατὰ δύναμιν κρείττονος 10 ἔσται δοῦλον καὶ ἀρχόμενον τὸ βιασθέν. καὶ τοῖς μὲν οὕτως δοκεῖ τοῖς δ' ἐκείνως, καὶ τῶν σοφῶν. αἴτιον δὲ ταύτης τῆς ἀμφισβητήσεως, καὶ ὁ ποιεῖ τοὺς λόγους ἐπαλλάττειν, ὅτι τρόπον τινὰ ἀρετὴ τυγχάνουσα χορηγίας καὶ βιάζεσθαι δύναται μάλιστα, καὶ ἔστιν αἰεὶ τὸ 15 κρατοῦν ἐν ὑπεροχῇ ἀγαθοῦ τινος, ὥστε δοκεῖν μὴ ἄνευ ἀρετῆς εἶναι τὴν βίαν, ἀλλὰ περὶ τοῦ δικαίου μόνον εἶναι τὴν ἀμφισβήτησιν (διὰ γὰρ τοῦτο τοῖς μὲν εὐνοια δοκεῖ τὸ δίκαιον εἶναι, τοῖς δ' αὐτὸ τοῦτο δίκαιον, τὸ τὸν κρείττονα ἄρχειν)· ἐπεὶ διαστάντων γε χωρὶς τούτων 20 τῶν λόγων οὔτε ἰσχυρὸν οὐθὲν ἔχουσιν οὔτε πιθανόν

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

όσο διαφέρουν από τα αγάλματα των θεών⁵², τότε όλοι θα ισχυρίζονταν ότι όσοι μειονεκτούν θα άξιζε να είναι δούλοι τους. Κι αν τούτο αληθεύει για το σώμα, πολύ περισσότερο δικαιολογείται να ισχύει για την ψυχή την ομορφιά όμως της ψυχής⁵³ δεν μπορούμε να τη δούμε το ίδιο εύκολα, όπως την ομορφιά του σώματος⁵⁴. Είναι λοιπόν φανερό ότι από τη φύση τους άλλοι είναι ελεύθεροι και άλλοι δούλοι, και τους συμφέρει και είναι δίκαιο οι τελευταίοι να παραμείνουν δούλοι.

6. Ωστόσο δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε ότι κατά κάποιο τρόπο κρίνουν σωστά και όσοι ισχυρίζονται τα αντίθετα. Με δυο τρόπους καθορίζεται η δουλεία και ο δούλος, είτε από τη φύση είτε με τον νόμο. Πράγματι είναι δυνατόν να είναι κάποιος δούλος σύμφωνα με τον νόμο, γιατί ο νόμος είναι είδος συνθήκης, σύμφωνα με την οποία τα λάφυρα του πολέμου ανήκουν στους νικητές. Ωστόσο πολλοί νομικοί καταδικάζουν αυτό τον νόμο, όπως θα καταδίκάζαν τον ρήτορα που προτείνει παράνομα μέτρα⁵⁵, επειδή κατά τη γνώμη τους είναι φοβερό κάποιος να υποκύπτει στη βία και να εξουσιάζεται από κάποιον που επιβάλλεται με τη βία. Αλλά και οι σοφοί⁵⁶ δεν έχουν όλοι την ίδια γνώμη πάνω στο ζήτημα. Αιτία της αμφισβήτησης και της ανταλλαγής θεωριο'ν είναι η άποψη ότι κατά κάποιο τρόπο η αρετή⁵⁷ έχει το δικαίωμα να μεταχειριστεί βία, αν βρει τα μέσα, και ότι η επικράτηση οφείλεται πάντα στην υπεροχή ως προς κάποια αξία· έτσι δίνεται η εντύπωση ότι η βία εμπεριέχει ένα είδος αρετής, αμφισβητείται όμως αν η βία είναι δίκαιο πράγμα (γι' αυτό ακριβώς άλλοι πιστεύουν⁵⁸ ότι δίκαιο είναι η ευμένεια προς τον ασθενέστερο, ενώ άλλοι ότι δίκαιο είναι το να εξουσιάζει ο ισχυρότερος). Επειδή αυτές οι γνώμες διίστανται, δεν σημαίνει ότι έχουν κάποιο ισχυρό ή πιθανό έρεισμα οι άλλες

ἄτεροι λόγοι, ὥς οὐ δεῖ τὸ βέλτιον κατ' ἀρετὴν ἄρχειν καὶ
 δεσπόζειν. ὅλως δ' ἀντεχόμενοί τινες, ὥς οἴονται, δικαίου
 τινός (ὁ γὰρ νόμος δίκαιόν τι) τὴν κατὰ πόλεμον
 25 δουλείαν τιθέασι δικαίαν, ἅμα δ' οὐ φασιν· τὴν τε γὰρ
 ἀρχὴν ἐνδέχεται μὴ δικαίαν εἶναι τῶν πολέμων, καὶ τὸν
 ἀνάξιον δουλεύειν οὐδαμῶς ἂν φαίη τις δοῦλον εἶναι· εἰ δὲ
 μὴ, συμβήσεται τοὺς εὐγενεστάτους εἶναι δοκοῦντας
 δούλους εἶναι καὶ ἐκ δούλων, ἐὰν συμβῇ πραθῆναι
 ληφθέντας. διόπερ αὐτοὺς οὐ βούλονται λέγειν δούλους,
 30 ἀλλὰ τοὺς βαρβάρους. καίτοι ὅταν τοῦτο λέγωσιν, οὐθὲν
 ἄλλο ζητοῦσιν ἢ τὸ φύσει δοῦλον ὅπερ ἐξ ἀρχῆς εἴπομεν·
 ἀνάγκη γὰρ εἶναι τινὰς φάναι τοὺς μὲν πανταχοῦ δούλους
 τοὺς δ' οὐδαμοῦ. τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ περὶ εὐγενείας·
 αὐτοὺς μὲν γὰρ οὐ μόνον παρ' αὐτοῖς εὐγενεῖς ἀλλὰ
 35 πανταχοῦ νομίζουσιν, τοὺς δὲ βαρβάρους οἵκοι μόνον,
 ὥς ὅν τι τὸ μὲν ἀπλῶς εὐγενὲς καὶ ἐλεύθερον τὸ δ' οὐχ
 ἀπλῶς, ὥσπερ καὶ ἡ Θεοδέκτου Ἑλένη φησὶ
 “θείων δ' ἀπ' ἀμφοῖν ἔκγονον ῥιζωμάτων
 τίς ἂν προσειπεῖν ἀξιώσειεν λάτριν;”
 ὅταν δὲ τοῦτο λέγωσιν, οὐθενὶ ἀλλ' ἢ ἀρετῇ καὶ κακίᾳ
 διορίζουσι τὸ δοῦλον καὶ ἐλεύθερον, καὶ τοὺς εὐγενεῖς καὶ
 1255b τοὺς δυσγενεῖς. ἀξιοῦσι γὰρ, ὥσπερ ἐξ ἀνθρώπου ἀνθρω-
 πον καὶ ἐκ θηρίων γίνεσθαι θηρίον, οὕτω καὶ ἐξ ἀγαθῶν
 ἀγαθόν. ἡ δὲ φύσις βούλεται μὲν τοῦτο ποιεῖν πολλάκις,
 οὐ μέντοι δύναται.
 ὅτι μὲν οὖν ἔχει τινὰ λόγον ἢ ἀμφισβήτησις, καὶ οὐκ
 5 <αί> εἰσιν οἱ μὲν φύσει δοῦλοι οἱ δ' ἐλεύθεροι, δηλόν,

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

απόψεις, ότι δηλαδή δεν πρέπει ο ανώτερος στην αρετή να κυριαρχεί και να διαφεντεύει. Ορισμένοι όμως ολοκληρωτικά αντίθετοι, που πιστεύουν στη δικαιοσύνη (πράγματι ο νόμος περιέχει κάποιο δίκαιο), δέχονται ως δίκαιη την υποδούλωση στον πόλεμο. Συγχρόνως όμως αντιφάσκουν, γιατί αυτή καθαυτή η αιτία του πολέμου μπορεί να είναι άδικη· από την άλλη σε καμιά περίπτωση δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος πως είναι δούλος ένας άνθρωπος που δεν του αξίζει η δουλεία. Διαφορετικά θα συμβεί όσοι θεωρούνται ευγενέστεροι να θεωρηθούν δούλοι και ότι κατ'άγονται από δούλους, αν συμβεί να αιχμαλωτισθούν και να πουληθούν. Γι' αυτό αποκαλούν δούλους μόνο τους βαρβάρους. Πάντως όταν το λένε, δεν κάνουν άλλο τίποτα από το να αναζητούν τους εκ φύσεως δούλους, όπως είπαμε εξ αρχής. Αναπόφευκτα λοιπόν θα πουν κάποιοι ότι άλλοι είναι παντού δούλοι, ενώ άλλοι πουθενά. Το ίδιο ισχύει και για την ευγένεια· οι ευγενείς θεωρούν τους εαυτούς τους ευγενείς όχι μόνο στην πατρίδα τους, αλλά παντού, ενώ τους ευγενείς βαρβάρους τους θεωρούν ευγενείς μόνο στην πατρίδα τους. Υποθέτουν λοιπόν ότι άλλοι είναι απόλυτα ευγενείς και ελεύθεροι, ενώ άλλοι όχι απόλυτα, όπως άλλωστε λέει και η «Ελένη»⁵⁹ του Θεοδόκη·

«αφού και από τους δυο γονείς έχω θεϊκή ρίζα,
ποιος θα τολμούσε να με πει δούλη;»

Κι όταν λένε κάτι τέτοιο, θέλουν να διαχωρίσουν ελεύθερους και δούλους, ευγενική και ταπεινή καταγωγή, με βάση την αρετή και την κακία. Έχουν την αξίωση από καλούς γονείς να γεννιούνται καλά παιδιά, όπως ο άνθρωπος γεννά άνθρωπο και το θηρίο γεννά θηρίο. Και η φύση θέλει πολλές φορές να το κάνει, αλλά δεν μπορεί⁶⁰.

Η παραπάνω αμφισβήτηση έχει λοιπόν κάποια δικαιολογία, κι ότι δεν είναι πάντα εκ φύσεως άλλοι ελεύθεροι και άλλοι δούλοι⁶¹, είναι φανερό· κι ότι επίσης σε ορισμένες

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

καὶ ὅτι ἐν τισι διώρισται τὸ τοιοῦτον, ὧν συμφέρει τῷ
μὲν τὸ δουλεύειν τῷ δὲ τὸ δεσπόζειν [καὶ δίκαιον], καὶ
δεῖ τὸ μὲν ἄρχεσθαι τὸ δ' ἄρχειν ἣν πεφύκασιν ἀρχὴν
ἄρχειν, ὥστε καὶ δεσπόζειν, τὸ δὲ κακῶς ἀσυμφόρως
10 ἐστὶν ἀμφοῖν (τὸ γὰρ αὐτὸ συμφέρει τῷ μέρει καὶ τῷ
ὅλῳ, καὶ σώματι καὶ ψυχῇ, ὁ δὲ δοῦλος μέρος τι τοῦ
δεσπότου, οἷον ἔμψυχόν τι τοῦ σώματος κεχωρισμένον δὲ
μέρος· διὸ καὶ συμφέρον ἐστὶ τι καὶ φιλία δούλῳ καὶ
δεσπότῃ πρὸς ἀλλήλους τοῖς φύσει τούτων ἡξιωμένοις,
15 τοῖς δὲ μὴ τοῦτον τὸν τρόπον, ἀλλὰ κατὰ νόμον καὶ
βιασθεῖσι, τούναντίον).

7. Φανερόν δὲ καὶ ἐκ τούτων ὅτι οὐ ταυτὸν ἐστὶ
δεσποτεία καὶ πολιτική, οὐδὲ πᾶσαι ἀλλήλαις αἱ ἀρχαί,
ὥσπερ τινές φασιν. ἡ μὲν γὰρ ἐλευθέρων φύσει ἡ δὲ
δούλων ἐστίν, καὶ ἡ μὲν οἰκονομικὴ μοναρχία (μοναρχία
20 χεῖται γὰρ πᾶς οἶκος), ἡ δὲ πολιτικὴ ἐλευθέρων καὶ ἴσων
ἀρχή. ὁ μὲν οὖν δεσπότης οὐ λέγεται κατ' ἐπιστήμην,
ἀλλὰ τῷ τοιόσδ' εἶναι, ὁμοίως δὲ καὶ ὁ δοῦλος καὶ ὁ
ἐλεύθερος. ἐπιστήμη δ' ἂν εἴη καὶ δεσποτικὴ καὶ δουλι-
κή, δουλικὴ μὲν οἷαν περ ὁ ἐν Συρακούσαις ἐπαίδευεν·
ἐκεῖ γὰρ λαμβάνων τις μισθὸν ἐδίδασκε τὰ ἐγκύκλια
25 διακονήματα τοὺς παῖδας· εἴη δ' ἂν καὶ ἐπὶ πλεῖον τῶν
τοιούτων μάθησις, οἷον ὀψοποικὴ καὶ τᾶλλα τὰ τοιαῦτα
γένη τῆς διακονίας. ἐστὶ γὰρ ἕτερα ἐτέρων τὰ μὲν
ἐντιμότερα ἔργα τὰ δ' ἀναγκαιότερα, καὶ κατὰ τὴν
παροιμίαν “δοῦλος πρὸ δούλου, δεσπότης πρὸ δεσπό-
30 του”. αἱ μὲν οὖν τοιαῦται πᾶσαι δουλικαὶ ἐπιστήμαί εἰσι·

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

περιπτώσεις έχει ξεκαθαριστεί αυτό, όταν άλλος έχει συμφέρον να είναι δούλος και άλλος να εξουσιάζει" και είναι δίκαιο, αλλά και πρέπει, άλλος να υπακούει και άλλος να ασκεί την εξουσία, για την οποία γεννήθηκε, άρα και την εξουσία του κυρίου. Αλλά η κακή χρήση της εξουσίας βλάπτει και τους δύο⁶² (γιατί το ίδιο συμφέρον έχουν και το μέρος και το όλο, και το σώμα και η ψυχή, και ο δούλος είναι μέρος του κυρίου, σαν έμψυχο μέρος του σώματος, αλλά χωρισμένο. Γι' αυτό και υπάρχει κάποιο συμφέρον⁶³ και φιλία ανάμεσα στους εκ φύσεως δούλους και τους κυρίους, ενώ όταν η σχέση βασίζεται στον νόμο και τη βία συμβαίνει το αντίθετο).

7. Από αυτά γίνεται φανερό⁶⁴ ότι η εξουσία του αφέντη δεν είναι ίδια με την εξουσία του πολιτικού, ούτε γενικά η μία εξουσία είναι σαν την άλλη, όπως υποστηρίζουν ορισμένοι. Η δεύτερη αφορά τους εκ φύσεως ελεύθερους, ενώ η πρώτη τους εκ φύσεως δούλους" η διοίκηση του οίκου είναι μοναρχία (κάθε οικογένεια διοικείται από έναν), ενώ η πολιτική είναι εξουσία ελεύθερων και ίσων ανθρώπων. Ο αφέντης⁶⁵ λέγεται αφέντης όχι επειδή κατέχει την αντίστοιχη επιστήμη, αλλά γιατί είναι αφέντης, το ίδιο ισχύει και για τον δούλο και τον ελεύθερο. Μπορεί όμως να υπάρξει επιστήμη και για τον αφέντη και για τον δούλο" και η μεν επιστήμη των δούλων είναι εκείνη που δίδασκε ο Συρακούσιος⁶⁶, γιατί εκεί έπαιρνε μισθό και δίδασκε στους δούλους όλες τις καθημερινές φροντίδες. Και αυτή η γνώση μπορούσε να επεκταθεί και σε περισσότερα πράγματα, όπως για παράδειγμα στη μαγειρική και στις υπόλοιπες παρόμοιες φροντίδες. Άλλες από τις ασχολίες των δούλων είναι πιο τιμητικές, άλλες πιο αναγκαίες, σύμφωνα με την παροιμία, «υπάρχουν κύριοι και κύριοι, δούλοι και δούλοι». Όλες αυτές οι γνώσεις είναι γνώσεις δούλων η γνώση του

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

δεσποτική δ' ἐπιστήμη ἐστὶν ἡ χρηστική δούλων. ὁ γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις. ἔστι δ' αὕτη ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν· ἃ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν. διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπός <τις> λαμβάνει ταύτην τὴν τιμὴν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν. ἡ δὲ κτητική ἐτέρα ἀμφοτέρων τούτων, οἷον ἡ δικαία, πολεμική τις οὔσα ἢ θηρευτική. περὶ μὲν οὖν δούλου καὶ δεσπότου τοῦτον διωρίσθω τὸν τρόπον.

1256a 8. Ὅλως δὲ περὶ πάσης κτήσεως καὶ χρηματιστικῆς θεωρήσωμεν κατὰ τὸν ὑψηλῆς τὸν τρόπον, ἐπεὶ περ καὶ ὁ δοῦλος τῆς κτήσεως μέρος τι ἦν. πρῶτον μὲν οὖν ἀπορήσειεν ἂν τις πότερον ἡ χρηματιστική ἢ αὐτὴ τῇ οἰκονομικῇ ἔστιν ἡ μέρος τι, ἢ ὑπηρετική, καὶ εἰ ὑπηρετική, πότερον ὥς ἡ κερκιδοποικὴ τῇ ὑφαντικῇ ἢ ὥς ἡ χαλκουργικὴ τῇ ἀνδριαντοποιίᾳ (οὐ γὰρ ὡσαύτως ὑπηρετοῦσιν, ἀλλ' ἡ μὲν ὄργανα παρέχει, ἡ δὲ τὴν ὕλην λέγω δὲ ὕλην τὸ ὑποκείμενον ἐξ οὗ τι ἀποτελεῖται ἔργον, οἷον ὑφάντη μὲν ἔρια ἀνδριαντοποιῶ δὲ χαλκόν). ὅτι μὲν οὖν οὐχ ἡ αὐτὴ ἡ οἰκονομικὴ τῇ χρηματιστικῇ, δῆλον (τῆς μὲν γὰρ τὸ πορίσασθαι, τῆς δὲ τὸ χρήσασθαι τίς γὰρ ἔσται ἡ χρησομένη τοῖς κατὰ τὴν οἰκίαν παρὰ τὴν οἰκονομικήν;)· πότερον δὲ μέρος αὐτῆς ἐστὶ τι ἢ ἕτερον εἶδος, ἔχει διαμφισβήτησιν· εἰ γὰρ ἐστὶ τοῦ χρηματιστικοῦ θεωρεῖσθαι πόθεν χρήματα καὶ κτήσις ἔσται, ἢ γε

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

αφέντη είναι η γνώση για τη χρησιμοποίηση των δούλων, γιατί ο αφέντης φαίνεται όχι στην απόκτηση των δούλων, αλλά στον τρόπο χρησιμοποίησής τους. Η γνώση αυτή ούτε μεγάλη είναι ούτε σπουδαία⁶⁷, επειδή όσα πρέπει να ξέρει να κάνει ο δούλος, ο κύριος πρέπει να ξέρει να τα διατάζει. Για να μην ταλαιπωρούνται λοιπόν με την εξουσία αυτή, ορισμένοι την αναθέτουν σε επιστάτη⁶⁸, κι αυτοί ασχολούνται με την πολιτική ή τη φιλοσοφία. Η γνώση της κτήσης διαφέρει κι από τις δύο παραπάνω, η γνώση της δίκαιης⁶⁹ κτήσης είναι ένα είδος πολεμικής ή θηρευτικής επιστήμης. Είπαμε όσα έπρεπε για τον δούλο και τον δεσπότη.

8. Αφού λοιπόν και ο δούλος είναι ένα είδος κτήσης, ας μελετήσουμε με τη γνωστή μέθοδο κάθε είδος κτήσης και

απόκτησης. Η πρώτη απορία αα μπορούσε να είναι αν η τέχνη της απόκτησης⁷¹ είναι ίδια με τη διοίκηση του οίκου, ή είναι μέρος της ή μόνο βοηθητική. Κι αν είναι βοηθητική, μήπως είναι όπως η κατασκευή των σαϊτών στην υφαντουργία ή όπως η χαλκουργία στην κατασκευή ανδριάντων (αφού δεν λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο, αλλά η πρώτη δίνει τα εργαλεία, η δεύτερη την ύλη· και ύλη αποκαλώ το υλικό κατασκευής κάποιου έργου, όπως το μαλλί για τον υφαντουργό και τον χαλκό για τον κατασκευαστή του ανδριάντα). Είναι λοιπόν φανερό ότι η τέχνη της διοίκησης του οίκου δεν είναι πανομοιότυπη με την τέχνη της απόκτησης (αφού η μία χρησιμοποιεί ό,τι η άλλη προμηθεύει). Ποια άλλη εκτός από την τέχνη της διοίκησης του οίκου θα ήταν η τέχνη της χρήσης των αγαθών της οικογένειας; Υπάρχει αμφισβήτηση αν η απόκτηση των αγαθών είναι μέρος της διοίκησης της οικογένειας ή ξεχωριστή επιστήμη. Γιατί αν δουλειά εκείνου που αποκτά είναι να ξέρει πώς αποκτώνται τα χρήματα και η

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

κτήσις πολλά περιείληφε μέρη καὶ ὁ πλοῦτος, ὥστε
 πρῶτον ἢ γεωργικὴ πότερον μέρος τι τῆς χρηματιστι-
 κῆς ἢ ἑτερόν τι γένος, καὶ καθόλου ἢ περὶ τὴν τροφήν
 ἐπιμέλεια καὶ κτήσις; ἀλλὰ μὴν εἶδη γε πολλά τροφῆς,
 20 διὸ καὶ βίοι πολλοὶ καὶ τῶν ζώων καὶ τῶν ἀνθρώπων
 εἰσίν· οὐ γὰρ οἷόν τε ζῆν ἄνευ τροφῆς, ὥστε αἱ διαφοραὶ
 τῆς τροφῆς τοὺς βίους πεποιήκασιν διαφέροντας τῶν
 ζώων. τῶν τε γὰρ θηρίων τὰ μὲν ἀγελαῖα τὰ δὲ σπορα-
 δικά ἐστίν, ὁποτέρως συμφέρει πρὸς τὴν τροφήν αὐτοῖς
 25 διὰ τὸ τὰ μὲν ζωοφάγα τὰ δὲ καρποφάγα τὰ δὲ παμφάγα
 αὐτῶν εἶναι, ὥστε πρὸς τὰς ῥαστώνας καὶ τὴν αἵρεσιν
 τὴν τούτων ἢ φύσιν τοὺς βίους αὐτῶν διώρισεν, ἐπεὶ δ' οὐ
 ταὐτὸ ἐκάστω ἡδὺν κατὰ φύσιν ἀλλὰ ἕτερα ἑτέροις, καὶ
 αὐτῶν τῶν ζωοφάγων καὶ τῶν καρποφάγων οἱ βίοι πρὸς
 ἀλλήλα διεσπᾶσιν· ὁμοίως δὲ καὶ τῶν ἀνθρώπων. πολὺν
 30 γὰρ διαφέρουσιν οἱ τούτων βίοι. οἱ μὲν οὖν ἀργότατοι
 νομάδες εἰσίν (ἢ γὰρ ἀπὸ τῶν ἡμέρων τροφῇ ζώων ἄνευ
 πόνου γίνεται σχολάζουσιν· ἀναγκαίου δ' ὄντος μετα-
 βάλλειν τοῖς κτήνεσι διὰ τὰς νομάς καὶ αὐτοὶ ἀναγκά-
 ζονται συνακολουθεῖν, ὥσπερ γεωργίαν ζῶσαν γεωργοῦν-
 35 τες)· οἱ δ' ἀπὸ θήρας ζῶσι, καὶ θήρας ἕτεροι ἑτέρας,
 οἷον οἱ μὲν ἀπὸ ληστείας, οἱ δ' ἀφ' ἀλιείας, ὅσοι λίμνας
 καὶ ἔλη καὶ ποταμοὺς ἢ θάλατταν τοιαύτην προσοικοῦ-
 σιν, οἱ δ' ἀπ' ὀρνίθων ἢ θηρίων ἀγρίων· τὸ δὲ πλεῖστον
 γένος τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τῆς γῆς ζῆ καὶ τῶν ἡμέρων
 40 καρπῶν.

οἱ μὲν οὖν βίοι τοσοῦτοι σχεδόν εἰσιν, ὅσοι γε
 αὐτόφυτον ἔχουσι τὴν ἐργασίαν καὶ μὴ δι' ἀλλαγῆς καὶ
 1256b καπηλείας πορίζονται τὴν τροφήν, νομαδικὸς ληστρικὸς
 ἀλιευτικὸς θηρευτικὸς γεωργικὸς. οἱ δὲ καὶ μιγνύντες ἐκ
 τούτων ἡδέως ζῶσι, προσαναπληροῦντες τὸν ἐνδεέστερον

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

περιουσία, καθώς η περιουσία και ο πλούτος⁷² περιλαμβάνουν πολλά πράγματα, πρέπει πρώτα να δούμε αν η γεωργία και γενικά η φροντίδα για την απόκτηση της τροφής είναι κλάδος της απόκτησης αγαθών ή διαφορετική απ' αυτήν. Υπάρχουν πολλά είδη τροφής, συνεπώς και πολλοί τρόποι ζωής των ανθρώπων και των ζώων κανένας δεν μπορεί να ζήσει χωρίς τροφή, έτσι η διαφορά της τροφής κάνει και τους τρόπους ζωής των ζώων να διαφέρουν. Αλλά από τα θηρία ζουν σε αγέλες, άλλα μεμονωμένα, ανάλογα με το πώς τρέφονται, αφού άλλα είναι σαρκοφάγα, άλλα φυτοφάγα και άλλα παμφάγα" άρα η φύση τους όρισε ιδιαίτερο τρόπο ζωής για να τα διευκολύνει να βρίσκουν την τροφή της αρεσκείας τους. Επειδή κάθε ζώο δεν ευχαριστείται με τα ίδια πράγματα, αλλά καθένα με διαφορετικά, γι' αυτό διαφέρει η ζωή των σαρκοφάγων από των φυτοφάγων. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στους ανθρώπους, διαφέρει κατά πολύ ο τρόπος ζωής τους. Οι πιο τεμπέληδες είναι βοσκοί (γιατί παίρνουν την τροφή από τα ήμερα ζώα άνετα χωρίς να κοπιάζουν. Όποτε χρειάζεται να μετακινηθούν τα ζώα για ανεύρεση βοσκής, αναγκάζονται να πάνε μαζί, σαν γεωργοί μιας ζωντανής γεωργίας). Άλλοι ζουν από το κυνήγι, δεν μοιάζουν όμως όλα τα κυνήγια. Άλλοι ζουν από ληστείες⁷³, άλλοι από το ψάρεμα, όσοι κατοικούν κοντά σε λίμνες, έλη, ποτάμια ή θάλασσες" άλλοι από το κυνήγι των πουλιών ή των άγριων θηρίων⁷⁴. Οι περισσότεροι άνθρωποι όμως ζουν από τη γη και τους ήμερους καρπούς.

Αυτοί είναι περίπου οι τρόποι διαβίωσης των ανθρώπων, όσοι έχουν την εργασία ως μέσο πορισμού της τροφής και όχι την ανταλλαγή ή το λιανικό εμπόριο⁷⁵, δηλαδή ο νομαδικός, ο ληστρικός, ο αλιευτικός, ο θηρευτικός και ο γεωργικός. Άλλοι ζουν ευχάριστα συνδυάζοντας τους παραπάνω τρόπους διαβίωσης, συμπληρώνοντας τον ελλιπέ-

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

βίον, ἢ τυγχάνει ἐλλείπων πρὸς τὸ αὐτάρκης εἶναι, οἷον
 5 οἱ μὲν νομαδικὸν ἄμα καὶ ληστρικόν, οἱ δὲ γεωργικὸν καὶ
 θηρευτικόν· ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τοὺς ἄλλους· ὥς ἂν ἡ
 χρεία συναναγκάξῃ, τοῦτον τὸν τρόπον διάγουσιν. ἡ μὲν
 οὖν τοιαύτη κτήσις ὑπ' αὐτῆς φαίνεται τῆς φύσεως
 10 διδομένη πᾶσιν, ὥσπερ κατὰ τὴν πρώτην γένεσιν εὐ-
 θύς, οὕτω καὶ τελειωθεῖσιν. καὶ γὰρ κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς
 γένεσιν τὰ μὲν συνεκτίκτει τῶν ζώων τοσαύτην τροφήν
 ὥσθ' ἱκανὴν εἶναι μέχρις οὗ ἂν δύνηται αὐτὸ αὐτῷ
 πορίζειν τὸ γεννηθέν, οἷον ὅσα σκωληκοτοκεῖ ἢ ὥτοτο-
 κεῖ· ὅσα δὲ ζωοτοκεῖ, τοῖς γεννωμένοις ἔχει τροφήν ἐν
 15 αὐτοῖς μέχρι τινός, τὴν τοῦ καλουμένου γάλακτος φύσιν.
 ὥστε ὁμοίως δηλὸν ὅτι καὶ γενομένοις οἰητέον τὰ τε
 φυτὰ τῶν ζώων ἔνεκεν εἶναι καὶ τὰ ἄλλα ζῶα τῶν
 ἀνθρώπων χάριν, τὰ μὲν ἡμέρα καὶ διὰ τὴν χρῆσιν καὶ
 διὰ τὴν τροφήν, τῶν δ' ἀγρίων, εἰ μὴ πάντα, ἀλλὰ τὰ γε
 20 πλεῖστα τῆς τροφῆς καὶ ἄλλης βοηθείας ἔνεκεν, ἵνα καὶ
 ἐσθῆς καὶ ἄλλα ὄργανα γίνηται ἐξ αὐτῶν. εἰ οὖν ἡ φύσις
 μνηθὲν μήτε ἀτελὲς ποιεῖ μήτε μάτην, ἀναγκαῖον τῶν
 ἀνθρώπων ἔνεκεν αὐτὰ πάντα πεποιημέναι τὴν φύσιν. διὸ
 καὶ ἡ πολεμικὴ φύσει κτητικὴ πως ἔσται (ἡ γὰρ
 25 θηρευτικὴ μέρος αὐτῆς), ἢ δεῖ χρῆσθαι πρὸς τε τὰ
 θηρία καὶ τῶν ἀνθρώπων ὅσοι πεφυκότες ἄρχεσθαι μὴ
 θέλουνσιν, ὥς φύσει δίκαιον τοῦτον ὄντα τὸν πόλεμον.
 ἐν μὲν οὖν εἶδος κτητικῆς κατὰ φύσιν τῆς οἰκονομι-
 κῆς μέρος ἐστίν, ὅτι δεῖ ἥτοι ὑπάρχειν ἢ πορίζειν αὐτὴν
 ὅπως ὑπάρχει ὧν ἔστι θησαυρισμὸς χρημάτων πρὸς ζωὴν
 30 ἀναγκαίων, καὶ χρησίμων εἰς κοινωνίαν πόλεως ἢ οἰκίας.
 καὶ ἔοικεν ὁ γ' ἀληθινὸς πλοῦτος ἐκ τούτων εἶναι. ἡ γὰρ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

στερο για να γίνει αυτάρκης, όπως άλλοι συνδυάζουν τον νομαδικό με τον ληστρικό, άλλοι τον γεωργικό και τον Οηρευτικό' το ίδιο γίνεται και με τους άλλους, αφού ζουν με τον τρόπο που τους υπαγορεύουν οι ανάγκες τους. Φαίνεται ότι η ίδια η φύση εξοπλίζει⁷⁶ όλα τα ζώα με τον τρόπο απόκτησης της τροφής, αμέσως με τη γέννηση τους, αλλά κι όταν ολοκληρωθεί η ανάπτυξη τους. Άλλα ζώα γεννούν μαζί με το νεογέννητο αρκετή τροφή, ώστε να το θρέψει μέχρι να μπορεί να την προμηθευτεί μόνο του, όπως για παράδειγμα τα ζώα που γεννούν αβγά ή σκουλήκια. Όσα πάλι γεννούν ζώα, έχουν μέσα τους φυσική τροφή για κάποιο χρονικό διάστημα για τα νεογέννητα, το αποκαλούμενο γάλα. Με τον ίδιο τρόπο λοιπόν είναι φανερό πως μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ένεκα της τροφής δημιουργήθηκαν τα φυτά για τα ζώα, και τα άλλα ζώα για τους ανθρώπους, τα ήμερα και για χρήση και για διατροφή, κι από τα άγρια τα περισσότερα, αν όχι όλα, για την τροφή και οποιαδήποτε άλλη χρήση, για τα ρούχα και άλλα εργαλεία. Αν λοιπόν η φύση δεν πλάθει τίποτα ατελές ούτε χωρίς σκοπό, τότε αναγκαστικά όλα αυτά η φύση τα έπλασε για χάρη των ανθρώπων. Γι' αυτό και η τέχνη του πολέμου είναι κατά κάποιο τρόπο φύσει κτητική (αφού και το κυνήγι είναι τμήμα της πολεμικής τέχνης), που πρέπει να χρησιμοποιείται εναντίον των θηρίων και εκείνων των ανθρώπων που δεν θέλουν να εξουσιάζονται, αν και η φύση τούς έπλασε γι' αυτό, οπότε ο πόλεμος αυτός είναι φυσικά δίκαιος.

Ένα είδος λοιπόν φυσικής κτήσης ανήκει στην τέχνη της διοίκησης του οίκου, ό,τι είναι αναγκαίο να υπάρχει ή να αποκτιέται για να αποθηκεύεται, είναι δηλαδή η απόκτηση πραγμάτων αναγκαίων για τη ζωή και χρήσιμων στην πόλη ή την οικογένεια. Φαίνεται ότι ο πραγματικός πλούτος⁷⁷ αποτελείται από αυτά τα στοιχεία. Διότι η

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

τῆς τοιαύτης κτήσεως ἀντάρχεια πρὸς ἀγαθὴν ζωὴν οὐκ ἄπειρός ἐστιν, ὥσπερ Σόλων φησὶ ποιήσας “πλούτου δ’ οὐθὲν τέρμα πεφασμένον ἀνδράσι κεῖται”. κεῖται γὰρ ὥσπερ καὶ ταῖς ἄλλαις τέχναις· οὐδὲν γὰρ ὄργανον
35 ἄπειρον οὐδεμιᾶς ἐστὶ τέχνης οὔτε πλήθει οὔτε μεγέθει, ὁ δὲ πλοῦτος ὀργάνων πλήθός ἐστιν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν. ὅτι μὲν τοίνυν ἐστὶ τις κτητικὴ κατὰ φύσιν τοῖς οἰκονόμοις καὶ τοῖς πολιτικοῖς, καὶ δι’ ἣν αἰτίαν, δῆλον.

40 9. Ἐστὶ δὲ γένος ἄλλο κτητικῆς, ἣν μάλιστα καλοῦσι, καὶ δίκαιον αὐτὸ καλεῖν, χρηματιστικὴν, δι’ ἣν οὐδὲν
1257a δοκεῖ πέρας εἶναι πλούτου καὶ κτήσεως· ἣν ὡς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τῇ λεχθείσῃ πολλοὶ νομίζουσι διὰ τὴν γεινιάσιν· ἐστὶ δ’ οὔτε ἡ αὐτὴ τῇ εἰρημένῃ οὔτε πόρρῳ ἐκεῖνης. ἐστὶ δ’ ἡ μὲν φύσει ἡ δ’ οὐ φύσει αὐτῶν, ἀλλὰ δι’
5 ἐμπειρίας τινὸς καὶ τέχνης γίνεται μᾶλλον. λάβωμεν δὲ περὶ αὐτῆς τὴν ἀρχὴν ἐντεῦθεν. ἐκάστον γὰρ κτήματος διττὴ ἡ χρῆσις ἐστίν, ἀμφοτέραι δὲ καθ’ αὐτὸ μὲν ἄλλ’ οὐχ ὁμοίως καθ’ αὐτό, ἀλλ’ ἡ μὲν οἰκεία ἡ δ’ οὐκ οἰκεία τοῦ πράγματος, οἷον ὑποδήματος ἢ τε ὑπόδεσις καὶ ἡ
10 μεταβλητικὴ. ἀμφοτέραι γὰρ ὑποδήματος χρήσεις· καὶ γὰρ ὁ ἀλλαττόμενος τῷ δεομένῳ ὑποδήματος ἀντὶ νομίσματος ἢ τροφῆς χρῆται τῷ ὑποδήματι ἢ ὑπόδημα, ἀλλ’ οὐ τὴν οἰκείαν χρῆσιν· οὐ γὰρ ἀλλαγῆς ἐνεκεν γέγονε. τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἔχει καὶ περὶ τῶν ἄλλων
15 κτημάτων. ἐστὶ γὰρ ἡ μεταβλητικὴ πάντων, ἀρξαμένη τὸ μὲν πρῶτον ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν, τῷ τὰ μὲν πλείω τὰ δὲ ἐλάττω τῶν ἱκανῶν ἔχειν τοὺς ἀνθρώπους (ἢ καὶ δῆλον ὅτι οὐκ ἐστὶ φύσει τῆς χρηματιστικῆς ἡ καπηλική· ὅσον

αυτάρκεια σε πράγματα που κάνουν ευχάριστη τη ζωή δεν είναι απεριόριστη, όπως λέει ο Σόλων <(δεν έχουν τεθεί όρια για τον πλούτο στους ανθρώπους>. Συμβαίνει όμως ό,τι και σε όλες τις άλλες τέχνες· καμιάς τέχνης τα εργαλεία δεν είναι άπειρα, ούτε στον αριθμό ούτε στο μέγεθος, και ο πλούτος⁷⁹ είναι ένα πλήθος εργαλείων και του νοικοκυριού και της πολιτικής. Είναι φανερό λοιπόν ότι οι οικογενειάρχες και οι πολιτικοί έχουν από τη φύση τρόπους απόκτησης, και για ποια αιτία.

9. Υπάρχει όμως κι ένα άλλο είδος της τέχνης της απόκτησης που μάλιστα αποκαλείται, και πολύ σωστά, χρηματιστική, σύμφωνα με την οποία δεν φαίνεται να υπάρχει περιορισμός στον πλούτο και τα αποκτήματα. Πολλοί το θεωρούν ίδιο με το παραπάνω, εξαιτίας της γειτνίασης· αλλά ούτε ίδιο είναι ούτε μακριά βρίσκεται. Το ένα είναι φυσικό, το άλλο όχι φυσικό, αλλά αποτέλεσμα εμπειρίας και τέχνης. Ας αρχίσουμε έτσι τη μελέτη μας. Η χρήση κάθε κτήματος γίνεται με δυο τρόπους⁸⁰· και στους δυο χρησιμοποιείται το ίδιο πράγμα όχι όμως με τον ίδιο τρόπο· ο ένας ταιριάζει στη φύση του, ο άλλος δεν ταιριάζει· για παράδειγμα το υπόδημα χρησιμοποιείται με δυο τρόπους, ή το φοράει κανείς ή το ανταλλάσσει με άλλο είδος· και οι δυο είναι τρόποι χρήσης του υποδήματος· γιατί εκείνος που δίνει το υπόδημα σε όποιον το χρειάζεται με αντάλλαγμα νόμισμα ή τροφή, χρησιμοποιεί το υπόδημα, όχι όμως με τον ταιριαστό τρόπο, γιατί το υπόδημα δεν κατασκευάστηκε για να ανταλλάσσεται. Το ίδιο γίνεται και για τα υπόλοιπα κτήματα, γιατί η ανταλλαγή γίνεται σε όλα και ξεκίνησε αρχικά από τις φυσικές ανάγκες εξαιτίας της αφθονίας κάποιου είδους απαραίτητου για τον άνθρωπο και της έλλειψης κάποιου άλλου. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το λιανικό εμπόριο δεν είναι από τη φύση του

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

τῆς τοιαύτης κτήσεως ἀντάρχεια πρὸς ἀγαθὴν ζωὴν οὐκ ἄπειρός ἐστιν, ὥσπερ Σόλων φησὶ ποιήσας “πλούτου δ’ οὐθὲν τέρμα πεφασμένον ἀνδράσι κεῖται”. κεῖται γὰρ ὥσπερ καὶ ταῖς ἄλλαις τέχναις· οὐδὲν γὰρ ὄργανον
35 ἄπειρον οὐδεμιᾶς ἐστὶ τέχνης οὔτε πλήθει οὔτε μεγέθει, ὁ δὲ πλοῦτος ὀργάνων πλήθός ἐστιν οἰκονομικῶν καὶ πολιτικῶν. ὅτι μὲν τοίνυν ἔστι τις κτητικὴ κατὰ φύσιν τοῖς οἰκονόμοις καὶ τοῖς πολιτικοῖς, καὶ δι’ ἣν αἰτίαν, δῆλον.

40 9. Ἐστὶ δὲ γένος ἄλλο κτητικῆς, ἣν μάλιστα καλοῦσι, καὶ δίκαιον αὐτὸ καλεῖν, χρηματιστικὴν, δι’ ἣν οὐδὲν
1257a δοκεῖ πέρας εἶναι πλούτου καὶ κτήσεως· ἣν ὥς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τῇ λεχθείσῃ πολλοὶ νομίζουσι διὰ τὴν γειτνιάσιν· ἔστι δ’ οὔτε ἡ αὐτὴ τῇ εἰρημένῃ οὔτε πόρῳ ἐκεῖνης. ἔστι δ’ ἡ μὲν φύσει ἡ δ’ οὐ φύσει αὐτῶν, ἀλλὰ δι’
5 ἐμπειρίας τινὸς καὶ τέχνης γίνεται μᾶλλον. λάβωμεν δὲ περὶ αὐτῆς τὴν ἀρχὴν ἐντεῦθεν. ἐκάστον γὰρ κτήματος διττὴ ἡ χρῆσις ἐστίν, ἀμφοτέραι δὲ καθ’ αὐτὸ μὲν ἄλλ’ οὐχ ὁμοίως καθ’ αὐτό, ἀλλ’ ἡ μὲν οἰκεία ἡ δ’ οὐκ οἰκεία τοῦ πράγματος, οἷον ὑποδήματος ἢ τε ὑπόδεσις καὶ ἡ
10 μεταβλητικὴ. ἀμφοτέραι γὰρ ὑποδήματος χρήσεις· καὶ γὰρ ὁ ἀλλαττόμενος τῷ δεομένῳ ὑποδήματος ἀντὶ νομίσματος ἢ τροφῆς χρῆται τῷ ὑποδήματι ἢ ὑπόδημα, ἀλλ’ οὐ τὴν οἰκείαν χρῆσιν· οὐ γὰρ ἀλλαγῆς ἕνεκεν γέγονε. τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἔχει καὶ περὶ τῶν ἄλλων
15 κτημάτων. ἔστι γὰρ ἡ μεταβλητικὴ πάντων, ἀρξαμένη τὸ μὲν πρῶτον ἐκ τοῦ κατὰ φύσιν, τῷ τὰ μὲν πλείω τὰ δὲ ἐλάττω τῶν ἱκανῶν ἔχειν τοὺς ἀνθρώπους (ἢ καὶ δῆλον ὅτι οὐκ ἔστι φύσει τῆς χρηματιστικῆς ἡ καπηλική· ὅσον

αυτάρκεια σε πράγματα που κάνουν ευχάριστη τη ζωή δεν είναι απεριόριστη, όπως λέει ο Σόλων «δεν έχουν τεθεί όρια για τον πλούτο στους ανθρώπους». Συμβαίνει όμως ό,τι και σε όλες τις άλλες τέχνες· καμιάς τέχνης τα εργαλεία δεν είναι άπειρα, ούτε στον αριθμό ούτε στο μέγεθος, και ο πλούτος⁷⁹ είναι ένα πλήθος εργαλείων και του νοικοκυριού και της πολιτικής. Είναι φανερό λοιπόν ότι οι οικογενειάρχες και οι πολιτικοί έχουν από τη φύση τρόπους απόκτησης, και για ποια αιτία.

9. Υπάρχει όμως κι ένα άλλο είδος της τέχνης της απόκτησης που μάλιστα αποκαλείται, και πολύ σωστά, χρηματιστική, σύμφωνα με την οποία δεν φαίνεται να υπάρχει περιορισμός στον πλούτο και τα αποκτήματα. Πολλοί το θεωρούν ίδιο με το παραπάνω, εξαιτίας της γειτνίασης· αλλά ούτε ίδιο είναι ούτε μακριά βρίσκεται. Το ένα είναι φυσικό, το άλλο όχι φυσικό, αλλά αποτέλεσμα εμπειρίας και τέχνης. Ας αρχίσουμε έτσι τη μελέτη μας. Η χρήση κάθε κτήματος γίνεται με δυο τρόπους⁸⁰· και στους δυο χρησιμοποιείται το ίδιο πράγμα όχι όμως με τον ίδιο τρόπο· ο ένας ταιριάζει στη φύση του, ο άλλος δεν ταιριάζει· για παράδειγμα το υπόδημα χρησιμοποιείται με δυο τρόπους, ή το φοράει κανείς ή το ανταλλάσσει με άλλο είδος· και οι δυο είναι τρόποι χρήσης του υποδήματος· γιατί εκείνος που δίνει το υπόδημα σε όποιον το χρειάζεται με αντάλλαγμα νόμισμα ή τροφή, χρησιμοποιεί το υπόδημα, όχι όμως με τον ταιριαστό τρόπο, γιατί το υπόδημα δεν κατασκευάστηκε για να ανταλλάσσεται. Το ίδιο γίνεται και για τα υπόλοιπα κτήματα, γιατί η ανταλλαγή γίνεται σε όλα και ξεκίνησε αρχικά από τις φυσικές ανάγκες εξαιτίας της αφθονίας κάποιου είδους απαραίτητου για τον άνθρωπο και της έλλειψης κάποιου άλλου. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το λιανικό εμπόριο δεν είναι από τη φύση του

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

γὰρ ἰκανὸν αὐτοῖς, ἀναγκαῖον ἦν ποιεῖσθαι τὴν ἀλλαγὴν).
 20 ἐν μὲν οὖν τῇ πρώτῃ κοινωνίᾳ (τοῦτο δ' ἐστὶν οἰκία)
 φανερόν ὅτι οὐδὲν ἔστιν ἔργον αὐτῆς, ἀλλ' ἤδη πλειόνων
 τῆς κοινωνίας οὔσης. οἱ μὲν γὰρ τῶν αὐτῶν ἐκοινωνοῦν
 πάντων, οἱ δὲ κεχωρισμένοι πολλῶν πάλιν καὶ ἑτέρων
 ὧν κατὰ τὰς δεήσεις ἀναγκαῖον ποιεῖσθαι τὰς μεταδό-
 σεις, καθάπερ ἔτι πολλὰ ποιεῖ καὶ τῶν βαρβαρικῶν
 25 ἔθνων, κατὰ τὴν ἀλλαγὴν. αὐτὰ γὰρ τὰ χρήσιμα πρὸς
 αὐτὰ καταλλάττονται, ἐπὶ πλεόν δ' οὐθέν, οἷον οἶνον πρὸς
 σῆτον διδόντες καὶ λαμβάνοντες, καὶ τῶν ἄλλων τῶν
 τοιούτων ἕκαστον. ἡ μὲν οὖν τοιαύτη μεταβλητικὴ οὔτε
 παρὰ φύσιν οὔτε χρηματιστικῆς ἐστὶν εἶδος οὐδέν (εἰς
 30 ἀναπλήρωσιν γὰρ τῆς κατὰ φύσιν ἀνταρκείας ἦν). ἐκ
 μέντοι ταύτης ἐγένετ' ἐκείνη κατὰ λόγον. ξενικωτέρας
 γὰρ γενομένης τῆς βοηθείας τῷ εἰσάγεσθαι ὧν ἐνδεεῖς
 < ἦσαν > καὶ ἐκπέμπειν ὧν ἐπλεόναζον, ἐξ ἀνάγκης ἡ
 τοῦ νομίσματος ἐπορίσθη χρῆσις. οὐ γὰρ εὐβάστακτον
 35 ἕκαστον τῶν κατὰ φύσιν ἀναγκαίων· διὸ πρὸς τὰς
 ἀλλαγὰς τοιοῦτόν τι συνέθεντο πρὸς σφᾶς αὐτοὺς διδό-
 ναι καὶ λαμβάνειν, ὃ τῶν χρησίμων αὐτὸ ὃν εἶχε τὴν
 χρεῖαν εὐμεταχειρίστον πρὸς τὸ ζῆν, οἷον σίδηρος καὶ
 ἄργυρος καὶ εἴ τι τοιοῦτον ἕτερον, τὸ μὲν πρῶτον ἀπλῶς
 40 ὀρισθὲν μεγέθει καὶ σταθμῷ, τὸ δὲ τελευταῖον καὶ
 χαρακτηῖρα ἐπιβαλλόντων, ἵνα ἀπολύσῃ τῆς μετρήσεως
 αὐτούς· ὁ γὰρ χαρακτηρ ἐτέθη τοῦ ποσοῦ σημειῶν.
 1257b πορισθέντος οὖν ἤδη νομίσματος ἐκ τῆς ἀναγκαίας
 ἀλλαγῆς θάτερον εἶδος τῆς χρηματιστικῆς ἐγένετο, τὸ
 καπηλικόν, τὸ μὲν πρῶτον ἀπλῶς ἴσως γινόμενον, εἴτα
 δι' ἐμπειρίας ἤδη τεχνικώτερον, πόθεν καὶ πῶς μετα-
 βαλλόμενον πλεῖστον ποιήσει κέρδος. διὸ δοκεῖ ἡ χρη-
 5 ματιστικὴ μάλιστα περὶ τὸ νόμισμα εἶναι, καὶ ἔργον

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

είδος της τέχνης της απόκτησης, γιατί αν ήταν έτσι, αναγκαστικά θα αντάλλασσαν ό,τι είχαν άφθονο. Στην πρώτη κοινωνία λοιπόν (αυτή είναι η οικογένεια), δεν είχε καμιά θέση κι εμφανίζεται όταν η κοινωνία γίνεται μεγαλύτερη⁸¹. Γιατί όσοι ανήκαν στην οικογένεια είχαν τα πάντα κοινά, ενώ οι άλλοι, ζώντας χωριστά, χρειάζονταν άλλοι άλλα, οπότε για τις ανάγκες τους έκαναν ανταλλαγές, όπως κάνουν ακόμα πολλά βαρβαρικά έθνη. Ανταλλάσσουν μεταξύ τους τα απαραίτητα για τη ζωή και τίποτα περισσότερο" για παράδειγμα δίνουν κρασί και παίρνουν σιτάρι και καθετί από τα υπόλοιπα απαραίτητα πράγματα. Μια τέτοια ανταλλαγή⁸² δεν είναι ούτε αφύσικη ούτε αποτελεί κλάδο της τέχνης της απόκτησης (αφού γινόταν μόνο για να καλυφθούν κενά της φυσικής αυτάρκειας)· απ' αυτή όμως προήλθε κατ' αναλογία εκείνη. Αναγκαστικά χρησιμοποιήθηκαν τα νομίσματα⁸³ όταν οι κάτοικοι μιας χώρας εξαρτώνταν περισσότερο από μια άλλη χώρα με το να εισάγουν όσα τους έλειπαν και να εξάγουν όσα τους περίσσευαν. Δεν ήταν εύκολο να μεταφερθούν όλα τα αναγκαία, γι' αυτό συμφώνησαν μεταξύ τους να δίνουν και να παίρνουν στις συναλλαγές κάτι χρήσιμο και ταυτόχρονα εύχρηστο για τις βιοτικές ανάγκες, όπως για παράδειγμα σίδηρο ή ασήμι ή κάτι παρόμοιο. Στην αρχή καθόρισαν το μέγεθος και το βάρος κι έπειτα του έδωσαν κάποιο ιδιαίτερο γνώρισμα για να γλιτώσουν από συχνά μετρήματα, επειδή το ιδιαίτερο γνώρισμα ορίστηκε ως απόδειξη της αξίας του⁸⁴.

Όταν επινοήθηκε το νόμισμα για τις ανάγκες των συναλλαγών, παρουσιάστηκε κι άλλο είδος της τέχνης απόκτησης πλούτου, το λιανικό εμπόριο⁸⁵, που ίσως αρχικά να γινόταν απλά, αργότερα όμως έγινε πιο περίπλοκο εξαιτίας της εμπειρίας που υπαγόρευε πώς θα αποκομιζόταν μεγαλύτερο κέρδος. Έτσι επικράτησε η άποψη ότι η χρηματιστική σχετίζεται κυρίως με το νόμισμα και έχει κύριο έργο

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

αὐτῆς τὸ δύνασθαι θεωρῆσαι πόθεν ἔσται πλῆθος χρη-
 μάτων· ποιητικὴ γάρ ἐστι πλούτου καὶ χρημάτων. καὶ
 γὰρ τὸν πλοῦτον πολλάκις τιθέασι νομίσματος πλῆθος,
 διὰ τὸ περὶ τοῦτ' εἶναι τὴν χρηματιστικὴν καὶ τὴν
 10 καπηλικήν. ὅτε δὲ πάλιν λῆρος εἶναι δοκεῖ τὸ νόμισμα
 καὶ νόμος παντάπασι, φύσει δ' οὐθέν, ὅτι μεταθεμένων τε
 τῶν χρωμένων οὐθενὸς ἄξιον οὐδὲ χρήσιμον πρὸς οὐδέν
 τῶν ἀναγκαίων ἐστί, καὶ νομίσματος πλουτῶν πολλάκις
 ἀπορήσει τῆς ἀναγκαίας τροφῆς· καίτοι ἄτοπον τοιοῦτον
 15 εἶναι πλοῦτον οὐ εὐπορῶν λιμῶ ἀπολεῖται, καθάπερ καὶ
 τὸν Μίδαν ἐκεῖνον μυθολογοῦσι διὰ τὴν ἀπληστίαν τῆς
 εὐχῆς πάντων αὐτῷ γιγνομένων τῶν παρατιθεμένων
 χρυσῶν. διὸ ζητοῦσιν ἕτερόν τι τὸν πλοῦτον καὶ τὴν
 χρηματιστικὴν, ὀρθῶς ζητοῦντες. ἔστι γὰρ ἑτέρα ἢ
 χρηματιστικὴ καὶ ὁ πλοῦτος ὁ κατὰ φύσιν, καὶ αὕτη
 20 μὲν οἰκονομική, ἢ δὲ καπηλικὴ ποιητικὴ χρημάτων οὐ
 πάντως, ἀλλὰ διὰ χρημάτων μεταβολῆς. καὶ δοκεῖ περὶ
 τὸ νόμισμα αὕτη εἶναι· τὸ γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ
 πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστιν. καὶ ἄπειρος δὴ οὗτος ὁ
 πλοῦτος, ὁ ἀπὸ ταύτης τῆς χρηματιστικῆς. ὥσπερ γὰρ
 25 ἡ ἰατρικὴ τοῦ ὑγιαίνειν εἰς ἄπειρόν ἐστι, καὶ ἐκάστη τῶν
 τεχνῶν τοῦ τέλους εἰς ἄπειρον (ὅτι μάλιστα γὰρ ἐκεῖνο
 βούλονται ποιεῖν), τῶν δὲ πρὸς τὸ τέλος οὐκ εἰς ἄπειρον
 (πέρας γὰρ τὸ τέλος πάσαις), οὕτω καὶ ταύτης τῆς
 χρηματιστικῆς οὐκ ἐστι τοῦ τέλους πέρας, τέλος δὲ ὁ
 30 τοιοῦτος πλοῦτος καὶ χρημάτων κτήσις. τῆς δ' οἰκονο-
 μικῆς αὖ χρηματιστικῆς ἔστι πέρας· οὐ γὰρ τοῦτο τῆς
 οἰκονομικῆς ἔργον. διὸ τῇ μὲν φαίνεται ἀναγκαῖον εἶναι

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

της την εξασφάλιση μεγαλύτερου κέρδους, επειδή προσπορίζει πλούτο και χρήματα. Άλλοι υποστηρίζουν ότι πολλές φορές πλούτος είναι το πλήθος των νομισμάτων, επειδή μ' αυτό ασχολούνται η χρηματιστική και το λιανικό εμπόριο. Άλλοι πάλι υποστηρίζουν ότι το νόμισμα είναι χωρίς αντίκρυσμα και είδος απόλυτα συμβατικό, χωρίς καμιά φυσική αξία, κι ότι, αν αλλάξουν οι συμφωνίες που το δημιούργησαν, δεν θα έχει καμιά αξία και δεν θα είναι χρήσιμο για την προμήθεια των αναγκών και ότι, έστω κι αν κάποιος έχει πολλά νομίσματα, πολλές φορές δεν θα έχει ούτε την απαραίτητη τροφή. Ωστόσο φαίνεται παράδοξο πώς κάποιος, ενώ είναι πλούσιος, κινδυνεύει να πεθάνει από την πείνα, όπως εκείνος ο Μίδας⁸⁶, για τον οποίο μυθολογείται πως εξαιτίας της άπληστης ευχής του προς τους θεούς, όλα όσα υπήρχαν γύρω του γίνονταν χρυσάφι. Γι' αυτό σκέπτονται σωστά όσοι ζητούν κάποιον άλλο διαχωρισμό του πλούτου από τη χρηματιστική. Άλλο είναι η χρηματιστική και άλλο ο φυσικός πλούτος, κι αυτά είναι μέρη της διοίκησης του οίκου, ενώ το λιανικό εμπόριο προσπορίζει πλούτο, όχι με κάθε τρόπο, αλλά μόνο με τη συναλλαγή. Θεωρείται πως τούτη σχετίζεται με το νόμισμα, επειδή το νόμισμα είναι στοιχείο και το όριο της συναλλαγής, και δεν υπάρχει τέλος σε τούτο τον πλούτο που προέρχεται από την τέχνη της απόκτησης περιουσίας. Όπως η ιατρική δεν έχει όρια στην επιδίωξη της υγείας έτσι και κάθε τέχνη δεν έχει όρια στις επιδιώξεις της (γιατί αυτό κυρίως θέλει να κάνει, δηλαδή να μην έχει όρια στις επιδιώξεις της), τα μέσα όμως δεν είναι απεριόριστα (ο σκοπός είναι σε όλες και το όριο), έτσι και η χρηματιστική δεν έχει όρια στους σκοπούς της, που είναι ακριβώς ο πλούτος και η απόκτηση χρημάτων. Η διαχείριση όμως του νοικοκυριού έχει όρια, γιατί δεν έχει τον σκοπό της χρηματιστικής. Αν και, κατά μια άποψη, φαίνεται αναγκαστικό να υπάρχει όριο σε όλα

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

παντός πλούτου πέρας, ἐπὶ δὲ τῶν γινομένων ὀρῶμεν
συμβαῖνον τὸναντίον· πάντες γὰρ εἰς ἄπειρον αὐξουσιν
35 οἱ χρηματιζόμενοι τὸ νόμισμα. αἴτιον δὲ τὸ σύνεγγυς
αὐτῶν. ἐπαλλάττει γὰρ ἡ χρῆσις, τοῦ αὐτοῦ οὕσα,
ἐκατέρας τῆς χρηματιστικῆς. τῆς γὰρ αὐτῆς ἐστὶ κτήσε-
ως χρῆσις, ἀλλ' οὐ κατὰ ταυτόν, ἀλλὰ τῆς μὲν ἕτερον
τέλος, τῆς δ' ἡ αὐξήσεως. ὥστε δοκεῖ τισι τοῦτ' εἶναι τῆς
40 οἰκονομικῆς ἔργον, καὶ διατελοῦσιν ἢ σῶζειν οἰόμενοι
δεῖν ἢ αὐξεῖν τὴν τοῦ νομίσματος οὐσίαν εἰς ἄπειρον.
αἴτιον δὲ ταύτης τῆς διαθέσεως τὸ σπουδάζειν περὶ τὸ
1258a ζῆν, ἀλλὰ μὴ τὸ εὖ ζῆν· εἰς ἄπειρον οὖν ἐκείνης τῆς
ἐπιθυμίας οὕσης, καὶ τῶν ποιητικῶν ἀπειρῶν ἐπιθυμοῦ-
σιν. ὅσοι δὲ καὶ τοῦ εὖ ζῆν ἐπιβάλλονται τὸ πρὸς τὰς
ἀπολαύσεις τὰς σωματικὰς ζητοῦσιν, ὥστ' ἐπεὶ καὶ τοῦτ'
ἐν τῇ κτήσει φαίνεται ὑπάρχειν, πᾶσα ἡ διατριβὴ περὶ
5 τὸν χρηματισμόν ἐστι, καὶ τὸ ἕτερον εἶδος τῆς χρημα-
τιστικῆς διὰ τοῦτ' ἐλήλυθεν. ἐν ὑπερβολῇ γὰρ οὕσης τῆς
ἀπολαύσεως, τὴν τῆς ἀπολαυστικῆς ὑπερβολῆς ποιητι-
κὴν ζητοῦσιν· καὶ μὴ διὰ τῆς χρηματιστικῆς δύνωνται
πορίζειν, δι' ἄλλης αἰτίας τοῦτο πειρῶνται, ἐκάστη
10 χρώμενοι τῶν δυνάμεων οὐ κατὰ φύσιν. ἀνδρείας γὰρ
οὐ χρήματα ποιεῖν ἐστὶν ἀλλὰ θάρσος, οὐδὲ στρατηγικῆς
καὶ ἰατρικῆς, ἀλλὰ τῆς μὲν νίκην τῆς δ' ὑγίειαν. οἱ δὲ
πάσας ποιοῦσι χρηματιστικὰς, ὡς τοῦτο τέλος ὄν, πρὸς
δὲ τὸ τέλος ἅπαντα δέον ἀπαντᾶν.

περὶ μὲν οὖν τῆς τε μὴ ἀναγκαίης χρηματιστικῆς,
15 καὶ τίς, καὶ δι' αἰτίαν τίνα ἐν χρειᾷ ἐσμέν αὐτῆς, εἴρηται,

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

τα πλούτη, στην πραγματικότητα όμως βλέπουμε ότι γίνεται το αντίθετο, αφού όλοι όσοι συναλλάσσονται με το νόμισμα πλουτίζουν απεριόριστα. Αιτία είναι η συγγένεια των δύο ειδών απόκτησης πλούτου. Διαφέρει η χρήση αν και τα μέσα είναι ίδια και στα δύο είδη απόκτησης πλούτου. Χρησιμοποιείται η ίδια περιουσία με διαφορετικό τρόπο, γιατί άλλος είναι ο σκοπός της μιας, ενώ της άλλης είναι η αύξηση. Γι' αυτό μερικοί πιστεύουν ότι τούτο είναι έργο της διαχείρισης του οίκου και επιμένουν ότι πρέπει είτε να διατηρούν τα χρήματα είτε να τα αυξάνουν συνεχώς. Αιτία της επιμονής είναι ότι φροντίζουν μόνο για την επιβίωση κι όχι για την καλή διαβίωση· κι επειδή η επιθυμία για ζωή είναι απεριόριστη, γι' αυτό θέλουν να είναι απεριόριστα και τα μέσα διαβίωσης. Όσοι επιδιώκουν και την καλή διαβίωση, επιζητούν τις σωματικές απολαύσεις, ώστε, επειδή αυτό φαίνεται να ενυπάρχει μέσα στην απόκτηση, όλη η φροντίδα επικεντρώνεται στην απόκτηση χρήματος· έτσι δημιουργήθηκε και το άλλο είδος της χρηματιστικής. Κι επειδή την απόλαυση την επιζητούν υπερβολικά, επιζητούν και τα μέσα που την εξασφαλίζουν κι αν δεν μπορούν να τα εξασφαλίσουν με τη χρηματιστική, το επιδιώκουν με άλλους τρόπους χρησιμοποιώντας τον καθένα με τρόπο που αντίκειται στη φύση. Φυσικός προορισμός της ανδρείας δεν είναι να αποφέρει χρήματα, αλλά να εμπνεύσει εμπιστοσύνη· ούτε της τέχνης του στρατηγού ούτε της ιατρικής σκοπός είναι το κέρδος, αλλά της μιας η νίκη και της άλλης η υγεία. Ωστόσο όλες αυτές τις τέχνες τις κάνουν μέσα απόκτησης χρήματος, σαν να είναι ο μοναδικός σκοπός προς τον οποίο πρέπει να κατευθύνονται όλες οι ανθρώπινες ενέργειες.

Μιλήσαμε αρκετά για τη μη απαραίτητη χρηματιστική, που σκοπεύει δηλαδή στην απόκτηση όχι των αναγκάων, αλλά των περιττών, και είπαμε τι είναι και γιατί μας

καὶ περὶ τῆς ἀναγκαίας, ὅτι ἑτέρα μὲν αὐτῆς οἰκονομικὴ
δὲ κατὰ φύσιν ἢ περὶ τὴν τροφήν, οὐχ ὥσπερ αὐτὴ
ἄπειρος ἀλλὰ ἔχουσα ὅρον.

10. Δῆλον δὲ καὶ τὸ ἀπορούμενον ἐξ ἀρχῆς, πότερον
20 τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἐστὶν ἡ χρηματιστικὴ ἢ
οὐ, ἀλλὰ δεῖ τοῦτο μὲν ὑπάρχειν (ὥσπερ γὰρ καὶ
ἄνθρωποι οὐ ποιεῖ ἡ πολιτικὴ, ἀλλὰ λαβοῦσα παρὰ
τῆς φύσεως χρῆται αὐτοῖς, οὕτω καὶ <πρὸς> τροφήν
τὴν φύσιν δεῖ παραδοῦναι γῆν ἢ θάλατταν ἢ ἄλλο τι), ἐκ
25 δὲ τούτων, ὡς δεῖ ταῦτα διαθεῖναι προσήκει τὸν οἰκονό-
μον. οὐ γὰρ τῆς ὑφαντικῆς ἔρια ποιῆσαι, ἀλλὰ χρῆσασθαι
αὐτοῖς, καὶ γινῶναι δὲ τὸ ποῖόν χρῆστών καὶ ἐπιτήδειον, ἢ
φραῦλον καὶ ἀνεπιτήδειον. καὶ γὰρ ἀπορήσειεν ἂν τις διὰ
τί ἢ μὲν χρηματιστικὴ μόνον τῆς οἰκονομίας, ἢ δ'
ιατρικὴ οὐ μόνον· καίτοι δεῖ ὑγιαίνειν τοὺς κατὰ τὴν
30 οἰκίαν, ὥσπερ ζῆν ἢ ἄλλο τι τῶν ἀναγκαίων. ἐπεὶ δὲ ἔστι
μὲν ὡς τοῦ οἰκονόμου καὶ τοῦ ἄρχοντος καὶ περὶ ὑγείας
ιδεῖν, ἔστι δ' ὡς οὐ, ἀλλὰ τοῦ ἱατροῦ, οὕτω καὶ περὶ τῶν
χρημάτων ἔστι μὲν ὡς τοῦ οἰκονόμου, ἔστι δ' ὡς οὐ,
ἀλλὰ τῆς ὑπηρετικῆς· μάλιστα δέ, καθάπερ εἴρηται
35 πρότερον, δεῖ φύσει τοῦτο ὑπάρχειν. φύσεως γὰρ ἐστὶν
ἔργον τροφήν τῷ γεννηθέντι παρέχειν· παντὶ γάρ, ἐξ οὗ
γίνεται, τροφή τὸ λειπόμενόν ἐστι. διὸ κατὰ φύσιν ἐστὶν
ἡ χρηματιστικὴ πᾶσιν ἀπὸ τῶν καρπῶν καὶ τῶν ζώων.
διπλῆς δ' οὕσης αὐτῆς, ὥσπερ εἵπομεν, καὶ τῆς μὲν

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

χρειάζεται. μιλήσαμε όμως και για την άλλη, την απαραίτητη, που στοχεύει στην απόκτηση των αναγκαίων, και είδαμε ότι διαφέρουν μεταξύ τους και ότι είναι φυσικό κομμάτι της τέχνης της διαχείρισης του νοικοκυριού, που ασχολείται με την ανεύρεση τροφής, χωρίς να είναι απεριόριστη όπως η πρώτη, αλλά έχοντας κάποιο όριο.

10. Όλα τούτα λύνουν και την αρχική απορία, δηλαδή αν η τέχνη της απόκτησης αγαθών είναι ή όχι αρμοδιότητα του οικογενειάρχη ή του πολιτικού τα αγαθά πρέπει να προϋπάρχουν (όπως η πολιτική δεν δημιουργεί τους ανθρώπους, αλλά τους χρησιμοποιεί, αφού τους βρει έτοιμους από τη φύση, έτσι και η φύση παρέχει τη γη ή τη θάλασσα ή κάτι άλλο παρόμοιο για την ανεύρεση τροφής) και ο αρχηγός της οικογένειας πρέπει να τα μοιράσει σωστά. Σκοπός της υπαντουργίας δεν είναι να φτιάχνει το μαλλί, αλλά να το χρησιμοποιεί και να ξέρει ποιο είναι καλό και κατάλληλο και ποιο είναι φθαρμένο και ακατάλληλο. Θα απορούσε κανείς γιατί η απόκτηση των αγαθών είναι μέρος της διαχείρισης του οίκου ενώ η ιατρική δεν είναι, αφού τα μέλη της οικογένειας χρειάζονται την υγεία, όπως χρειάζονται τη ζωή ή κάτι άλλο απαραίτητο για την επιβίωση. Όπως ενδιαφέρεται ο αρχηγός της οικογένειας και ο πολιτικός άρχοντας για την υγεία όσων εξουσιάζει, αλλά τη φροντίζει ο γιατρός, έτσι και για τα αγαθά της οικίας ενδιαφέρεται ο αρχηγός της οικογένειας, αλλά φροντίζει ο υπηρέτης. Πρέπει μάλιστα, όπως είπαμε και πριν, τα αγαθά να υπάρχουν στη φύση, γιατί έργο της φύσης είναι να παρέχει τροφή σ' ό,τι γεννιέται. Κάθε γεννήτορας πρέπει να δώσει τροφή στο τέκνο του. Γι' αυτό και η τέχνη της απόκτησης τροφών από φρούτα και ζώα είναι κάτι το φυσικό. Κι επειδή κι αυτή έχει δύο είδη, όπως είπαμε και πριν, δηλαδή το λιανικό εμπόριο και τη διαχείριση του

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

καπηλικῆς τῆς δ' οἰκονομικῆς, καὶ ταύτης μὲν ἀναγκαίᾳς
καὶ ἐπαινουμένης, τῆς δὲ μεταβλητικῆς ψεγομένης δι-
1258b καίως (οὐ γὰρ κατὰ φύσιν ἀλλ' ἀπ' ἀλλήλων ἐστίν),
εὐλογώτατα μισεῖται ἢ ὀβολοστατικῇ διὰ τὸ ἀπ' αὐτοῦ
τοῦ νομίσματος εἶναι τὴν κτήσιν καὶ οὐκ ἐφ' ὅπερ
ἐπορίσθη. μεταβολῆς γὰρ ἐγένετο χάριν, ὁ δὲ τόκος
5 αὐτὸ ποιεῖ πλέον (ὅθεν καὶ τοῦνομα τοῦτ' εἴληφεν·
ὅμοια γὰρ τὰ τικτόμενα τοῖς γεννώσιν αὐτά ἐστιν, ὁ δὲ
τόκος γίνεται νόμισμα ἐκ νομίσματος). ὥστε καὶ μά-
λιστα παρὰ φύσιν οὗτος τῶν χρηματισμῶν ἐστιν.

11. Ἐπεὶ δὲ τὰ πρὸς τὴν γνῶσιν διωρίκαμεν ἰκα-
10 νῶς, τὰ πρὸς τὴν χρῆσιν δεῖ διελθεῖν. πάντα δὲ τὰ
τοιαῦτα τὴν μὲν θεωρίαν ἐλευθέραν ἔχει, τὴν δ' ἐμπει-
ρίαν ἀναγκαίαν. ἔστι δὲ χρηματιστικῆς μέρη χρήσιμα· τὸ
περὶ τὰ κτήματα ἔμπειρον εἶναι, ποῖα λυσιτελέστατα καὶ
ποῦ καὶ πῶς, οἷον ἱππων κτήσις ποία τις ἢ βοῶν ἢ
15 προβάτων, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν λοιπῶν ζώων (δεῖ γὰρ
ἔμπειρον εἶναι πρὸς ἄλληλά τε τούτων τίνα λυσιτελέστα-
τα, καὶ ποῖα ἐν ποίοις τόποις· ἄλλα γὰρ ἐν ἄλλαις εὐθηνεῖ
χώραις), εἶτα περὶ γεωργίας, καὶ ταύτης ἥδη ψιλῆς τε
καὶ πεφυτευμένης, καὶ μελιττουργίας, καὶ τῶν ἄλλων
ζώων τῶν πλωτῶν ἢ πτηνῶν, ἀφ' ὧν ἔστι τυγχάνειν
20 βοηθείας. τῆς μὲν οὖν οἰκειοτάτης χρηματιστικῆς ταῦτα
μόρια καὶ πρώτης, τῆς δὲ μεταβλητικῆς μέγιστον μὲν
ἐμπορία (καὶ ταύτης μέρη τρία, ναυκληρία φορτηγία

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

οίκου, είναι αναγκαία και αξιέπαινη, ενώ η τέχνη της συναλλαγής δίκαια κατακρίνεται, αφού το κέρδος δεν είναι φυσικό, αλλά ο ένας κερδίζει από τον άλλο. Γι' αυτό πολύ εύλογα η τοκογλυφία⁸⁸ είναι μισητή, επειδή το κέρδος προέρχεται από το ίδιο το νόμισμα κι όχι από τη χρήση, για την οποία προορίστηκε. Ενώ επινοήθηκε για χάρη της συναλλαγής, το νόμισμα πολλαπλασιάζεται από τον τόκο (γι' αυτό άλλωστε και ο τόκος ονομάστηκε έτσι" γιατί όπως τα γεννήματα είναι όμοια με τους γεννήτορες τους, έτσι και ο τόκος είναι γέννημα χρημάτων από χρήματα). Επομένως απ' όλους τους τρόπους απόκτησης πλούτου βασικά αυτός είναι ο πιο αφύσικος.

11. Τώρα που είπαμε αρκετά πράγματα για τη θεωρία, πρέπει να προχωρήσουμε στην εφαρμογή. Και η μεν θεωρητική έρευνα είναι προσιτή, απαραίτητη όμως είναι και η πείρα. Τα χρήσιμα μέρη της χρηματιστικής είναι όσα βοηθούν τον άνθρωπο να αποκτήσει εμπειρία γύρω από τα φυσικά αγαθά, δηλαδή ποια είναι τα πιο ωφέλιμα, πού και με ποιο τρόπο, όπως για παράδειγμα αν είναι ωφέλιμη η απόκτηση αλόγων ή βοδιών ή προβάτων το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα ζώα, γιατί πρέπει κανείς να έχει την πείρα να συγκρίνει ποια είναι τα πιο ωφέλιμα, και το καθένα σε ποιους τόπους, αφού άλλα ευνοούνται στον ένα τόπο και άλλα σε άλλους. Πρέπει επίσης να είναι κανείς έμπειρος στη γεωργία, δηλαδή αν είναι πιο αποδοτικό το όργωμα ή η δέντροφύτευση" το ίδιο ισχύει και για τη μελισσοκομία και την πτηνοτροφία και την αλιεία και για όλα γενικά που χρησιμεύουν στον άνθρωπο. Αυτά είναι τα πρώτα μέρη της κατάλληλης τέχνης της απόκτησης πλούτου. Το σπουδαιότερο είδος της τέχνης της συναλλαγής είναι το εμπόριο⁹⁰ (έχει τρεις κλάδους, το θαλάσσιο,⁹¹ το χερσαίο, τη μεταφορά των αγαθών και την έκθεση των αγαθών μέσα στα

παράστασις· διαφέρει δὲ τούτων ἕτερα ἑτέρων τῶ τὰ μὲν
 ἀσφαλέστερα εἶναι, τὰ δὲ πλείω πορίζειν τὴν ἐπικαρ-
 25 πίαν), δεύτερον δὲ τοκισμός, τρίτον δὲ μισθαρνία
 (ταύτης δ' ἢ μὲν τῶν βαναύσων τεχνιτῶν, ἢ δὲ τῶν
 ἀτέχνων καὶ τῶ σώματι μόνῳ χρησίμων). τρίτον δὲ
 εἶδος χρηματιστικῆς μεταξὺ ταύτης καὶ τῆς πρώτης
 (ἔχει γὰρ καὶ τῆς κατὰ φύσιν τι μέρος καὶ τῆς μεταβλη-
 30 τικῆς), ὅσα ἀπὸ γῆς καὶ τῶν ἀπὸ γῆς γιγνομένων,
 ἀκάρπων μὲν χρησίμων δέ, οἷον ὑλοτομία τε καὶ πᾶσα
 μεταλλευτική. αὕτη δὲ πολλὰ ἤδη περιεῖληφε γένη·
 πολλὰ γὰρ εἶδη τῶν ἐκ γῆς μεταλλευομένων ἔστιν. περὶ
 ἐκάστου δὲ τούτων καθόλου μὲν εἴρηται καὶ νῦν, τὸ δὲ
 35 κατὰ μέρος ἀκριβολογεῖσθαι χρήσιμον μὲν πρὸς τὰς
 ἐργασίας, φορτικὸν δὲ τὸ ἐνδιατρίβειν. εἰσὶ δὲ τεχνικώ-
 τатаι μὲν τῶν ἐργασιῶν ὅπου ἐλάχιστον τύχης, βαναυ-
 σόταται δ' ἐν αἷς τὰ σώματα λωβῶνται μάλιστα, δουλι-
 κώταται δὲ ὅπου τοῦ σώματος πλεῖσται χρήσεις, ἀγεν-
 νέσταται δὲ ὅπου ἐλάχιστον προσδεῖ ἀρετῆς.

ἐπεὶ δ' ἔστιν ἐνίοις γεγραμμένα περὶ τούτων, οἷον
 1259a Χρητῖδῃ τῶ Παρίῳ καὶ Ἀπολλοδώρῳ τῶ Αἰμινίῳ περὶ
 γεωργίας καὶ ψιλῆς καὶ πεφυτευμένης, ὁμοίως δὲ καὶ
 ἄλλοις περὶ ἄλλων, ταῦτα μὲν ἐκ τούτων θεωρεῖτω ὅτῳ
 ἐπιμελές· ἔτι δὲ καὶ τὰ λεγόμενα σποράδην, δι' ὧν
 ἐπιτετυχήκασιν ἔνιοι χρηματιζόμενοι, δεῖ συλλέγειν.
 5 πάντα γὰρ ὠφέλιμα ταῦτ' ἐστὶ τοῖς τιμῶσι τὴν χρημα-
 τιστικὴν, οἷον καὶ τὸ Θάλεω τοῦ Μιλησίου· τοῦτο γὰρ
 ἐστὶ κατανόημά τι χρηματιστικόν, ἀλλ' ἐκεῖνῳ μὲν διὰ
 τὴν σοφίαν προσάπτουσι, τυγχάνει δὲ καθόλου τι ὄν.
 ὀνειδιζόντων γὰρ αὐτῷ διὰ τὴν πενίαν ὡς ἀνωφελοῦς τῆς

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

καταστάσματα)· τα είδη διαφέρουν μεταξύ τους, επειδή αλλά είναι ασφαλέστερα και άλλα πιο επικερδή. Δεύτερο είδος είναι η τοκογλυφία, τρίτο η έμμισθη εργασία (τούτης ένα είδος είναι η εργασία των τεχνιτών και ένα άλλο η ανειδίκευτη σωματική εργασία). Τρίτο είδος της τέχνης της απόκτησης πλούτου, ενδιάμεσο σ' αυτήν και την πρώτη (αφού κατά ένα μέρος είναι φυσική, αλλά μετέχει και στην ανταλλαγή), είναι το είδος που εκμεταλλεύεται τη γη και όσα προέρχονται από τη γη που, χωρίς να είναι καρποί, είναι ωστόσο χρήσιμα, όπως για παράδειγμα το κόψιμο των δέντρων και όλα τα μεταλλεύματα. Η τέχνη της μετάλλευσης περιλαμβάνει πολλά παραπλήσια είδη καθώς είναι πολλά τα είδη μετάλλων που βγαίνουν από τη γη⁹². Για όλα τούτα μιλήσαμε μέχρι τώρα γενικά⁹³· η λεπτομερής θεώρηση είναι χρήσιμη στους επαγγελματίες, σε μας όμως θα ήταν βαρετή η συνέχιση της ενασχόλησης. Από τα επαγγέλματα τα πιο τεχνικά είναι όσα εξαρτώνται ελάχιστα από την τύχη, βαριά είναι όσα φθείρουν πολύ το σώμα, δουλικά όσα χρησιμοποιούν πάρα πολύ το σώμα και ταπεινά όσα απαιτούν ελάχιστες ικανότητες.

Κι επειδή ορισμένοι συγγραφείς έγραψαν σχετικά, όπως για παράδειγμα ο Χάρης ο Πάριος και ο Απολλόδωρος ο Αήμιος για τη γεωργία, την καλλιέργεια των αγρών και των δέντρων, άλλοι έγραψαν για άλλα πράγματα, όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να τα μελετήσουν. Ταυτόχρονα όμως πρέπει να συγκεντρώνουν κι αυτά που λέγονται εδώ κι εκεί για το πώς ορισμένοι πέτυχαν και πλούτισαν, επειδή όλα τούτα είναι χρήσιμα σε όσους εκτιμούν την τέχνη της απόκτησης πλούτου. Όπως για παράδειγμα το σχετικό με τον Θαλή τον Μιλήσιο⁹⁴· διότι πρόκειται για μια ιδέα πλουτισμού που ενώ του την αποδίδουν λόγω της σοφίας του, έχει γενική αξία. Γιατί, ενώ τον περιγελούσαν για τη φτώχεια του λέγοντας πως δεν τον ωφελούσε σε

10 φιλοσοφίας οὔσης, κατανοήσαντά φασιν αὐτὸν ἐλαιῶν
 φορὰν ἐσομένην ἐκ τῆς ἀστρολογίας, ἔτι χειμῶνος ὄντος
 εὐπορήσαντα χρημάτων ὀλίγων ἀρραβῶνας διαδοῦναι
 τῶν ἐλαιουργίων τῶν τ' ἐν Μιλήτῳ καὶ Χίῳ πάντων,
 ὀλίγον μισθωσάμενον ἅτ' οὐθενὸς ἐπιβάλλοντος· ἐπειδὴ
 15 δ' ὁ καιρὸς ἦκε, πολλῶν ζητουμένων ἅμα καὶ ἐξαίφνης,
 ἐκμισθοῦντα ὃν τρόπον ἠβούλετο, πολλὰ χρήματα συλλέ-
 ξαντα ἐπιδείξει ὅτι ῥάδιόν ἐστι πλουτεῖν τοῖς φιλοσόφοις,
 ἂν βούλωνται, ἀλλ' οὐ τοῦτ' ἐστὶ περὶ ὃ σπουδάζουσιν.
 Θαλῆς μὲν οὖν λέγεται τοῦτον τὸν τρόπον ἐπιδείξιν
 ποιήσασθαι τῆς σοφίας· ἔστι δ', ὥσπερ εἵπομεν, καθό-
 20 λου τὸ τοιοῦτον χρηματιστικόν, ἐάν τις δύνῃται μονο-
 πωλίαν αὐτῷ κατασκευάζειν. διὸ καὶ τῶν πόλεων ἔναι
 τοῦτον ποιοῦνται τὸν πόρον, ὅταν ἀπορῶσι χρημάτων·
 μονοπωλίαν γὰρ τῶν ὠνίων ποιοῦσιν. ἐν Σικελίᾳ δὲ τις
 τεθέντος παρ' αὐτῷ νομίσματος συνεπρίατο πάντα τὸν
 25 σίδηρον ἐκ τῶν σιδηρείων, μετὰ δὲ ταῦτα ὡς ἀφίκοντο ἐκ
 τῶν ἐμπορίων οἱ ἔμποροι, ἐπώλει μόνος, οὐ πολλὴν
 ποιήσας ὑπερβολὴν τῆς τιμῆς· ἀλλ' ὁμως ἐπὶ τοῖς
 πεντήκοντα ταλάντοις ἐπέλαβεν ἑκατόν. τοῦτο μὲν οὖν
 Διονύσιος αἰσθόμενος τὰ μὲν χρήματα ἐκέλευσεν ἐκκο-
 30 μίσασθαι, μὴ μέντοι γε ἔτι μένειν ἐν Συρακούσαις, ὡς
 πόρους εὐρίσκοντα τοῖς αὐτοῦ πράγμασιν ἀσυμφόρους·
 τὸ μέντοι ὄραμα Θάλεω καὶ τοῦτο ταῦτόν ἐστιν· ἀμφο-
 τεροι γὰρ ἑαυτοῖς ἐτέχασαν γενέσθαι μονοπωλίαν.
 χρήσιμον δὲ γνωρίζειν ταῦτα καὶ τοῖς πολιτικοῖς. πολ-
 λαῖς γὰρ πόλεσι δεῖ χρηματισμοῦ καὶ τοιούτων πόρων,
 35 ὥσπερ οἰκίᾳ, μᾶλλον δέ· διόπερ τινὲς καὶ πολιτεύονται
 τῶν πολιτενομένων ταῦτα μόνον.

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

τίποτα η σοφία του, λένε ότι εκείνος κατάλαβε από αστρολογικές ενδείξεις, αν και ήταν ακόμα χειμώνας, πως θα επακολουθούσε καλή σοδειά λαδιού. Αφού προμηθεύτηκε λίγα χρήματα, έδωσε προκαταβολή και νοίκιασε όλα τα ελαιотριβεία στη Μίλητο και τη Χίο με ελάχιστο νοίκι, αφού δεν υπήρχε κανένας άλλος ανταγωνιστής. Όταν ήρθε η ώρα και πολλοί ζητούσαν ταυτόχρονα και ξαφνικά ελαιотριβεία, ο Θαλής τα υπενοικίασε όσο ήθελε και, αφού συγκέντρωσε πολλά χρήματα, τους απέδειξε ότι είναι εύκολο να πλουτίσουν οι σοφοί, αν θέλουν, δεν είναι όμως αυτή η επιδίωξη τους. Και ο Θαλής λέγεται ότι απέδειξε με τούτο τον τρόπο τη σοφία του. Όπως είπαμε λοιπόν, η ιδέα αυτή έχει γενική αξία αν κάποιος μπορεί να δημιουργεί μονοπώλια⁹⁵. Αυτή την τακτική ακολουθούν ορισμένες πόλεις όταν δεν έχουν πόρους, επιβάλλουν δηλαδή μονοπώλια τροφίμων. Ένα τέτοιο μονοπώλιο εφαρμόσε στη Σικελία κάποιος που, αφού είχε απόθεμα χρημάτων, αγόρασε όλο το σίδηρο από τα μεταλλεία σιδήρου και στη συνέχεια, μόλις έφτασαν οι έμποροι από τα άλλα εμπορικά κέντρα, πωλούσε μόνο αυτός χωρίς όμως να ανεβάσει πολύ την τιμή. Πάντως στα πενήντα τάλαντα κέρδισε εκατό. Όταν το πληροφορήθηκε όμως ο Διονύσιος έδωσε εντολή να πάρει τα χρήματα του, δεν τον άφησε όμως να μείνει στις Συρακούσες, επειδή θεώρησε ασύμφορες αυτές τις μεθόδους για τα συμφέροντα του. Η επινόηση του Θαλή είναι ίδια με τούτη, αφού και οι δυο κατάφεραν να δημιουργήσουν μονοπώλιο προς όφελος τους. Αυτά πρέπει πάντως να τα ξέρουν οι άρχοντες των πόλεων. Διότι, όπως οι οικογένειες, έτσι και οι πόλεις, κι αυτές πιο πολύ, χρειάζονται χρήματα και παρόμοια μέσα συναλλαγής. Γι' αυτό και μερικοί από τους πολιτικούς ασχολούνται μόνο μ' αυτό το θέμα⁹⁶.

12. Ἐπεὶ δὲ τρία μέρη τῆς οἰκονομικῆς ἦν, ἐν
μὲν δεσποτικῇ, περὶ ἧς εἴρηται πρότερον, ἐν δὲ πατρικῇ,
τρίτον δὲ γαμικῇ (καὶ γὰρ γυναικὸς ἄρχει καὶ τέκνων,
ὥς ἐλευθέρων μὲν ἀμφοῖν, οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον τῆς
1259b ἄρχῃς, ἀλλὰ γυναικὸς μὲν πολιτικῶς τέκνων δὲ βασιλι-
κῶς· τό τε γὰρ ἄρρεν φύσει τοῦ θήλεος ἡγεμονικώτερον,
εἰ μὴ που συνέστηκε παρὰ φύσιν, καὶ τὸ πρεσβύτερον καὶ
τέλειον τοῦ νεωτέρου καὶ ἀτελοῦς)—ἐν μὲν οὖν ταῖς
5 πολιτικαῖς ἀρχαῖς ταῖς πλείσταις μεταβάλλει τὸ ἄρχον
καὶ τὸ ἀρχόμενον (ἐξ ἴσου γὰρ εἶναι βούλεται τὴν φύσιν
καὶ διαφέρειν μηδέν), ὅμως δέ, ὅταν τὸ μὲν ἄρχῃ τὸ δ'
ἄρχηται, ζητεῖ διαφορὰν εἶναι καὶ σχήμασι καὶ λόγοις
καὶ τιμαῖς, ὥσπερ καὶ Ἀμασις εἶπε τὸν περὶ τοῦ
ποδανιπτήρος λόγον· τὸ δ' ἄρρεν ἀεὶ πρὸς τὸ θῆλυ
10 τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον. ἡ δὲ τῶν τέκνων ἀρχὴ βασιλι-
κῇ· τὸ γὰρ γεννῆσαν καὶ κατὰ φιλίαν ἄρχον καὶ κατὰ
πρεσβείαν ἐστίν, ὅπερ ἐστὶ βασιλικῆς εἶδος ἀρχῆς. διὸ
καλῶς Ὅμηρος τὸν Δία προσηγόρευσεν εἰπὼν “πατὴρ
ἀνδρῶν τε θεῶν τε” τὸν βασιλέα τούτων ἀπάντων. φύσει
15 γὰρ τὸν βασιλέα διαφέρειν μὲν δεῖ, τῷ γένει δ' εἶναι τὸν
αὐτόν· ὅπερ πέπονθε τὸ πρεσβύτερον πρὸς τὸ νεώτερον
καὶ ὁ γεννήσας πρὸς τὸ τέκνον.

13. Φανερόν τοίνυν ὅτι πλείων ἡ σπουδὴ τῆς οἰκο-
νομίας περὶ τοὺς ἀνθρώπους ἢ περὶ τὴν τῶν ἀνύχων
20 κτῆσιν, καὶ περὶ τὴν ἀρετὴν τούτων ἢ περὶ τὴν τῆς

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

12. Είπαμε ότι τρεις είναι οι εξουσίες του αρχηγού της οικογένειας: η εξουσία του αφέντη πάνω στους δούλους, για την οποία μιλήσαμε προηγουμένως, η πατρική και η συζυγική (η εξουσία πάνω στα παιδιά και τη γυναίκα ασκείται βέβαια ως εξουσία πάνω σε ανθρώπους ελεύθερους, όχι όμως με τον ίδιο τρόπο: στη γυναίκα ασκείται πολιτικά, στα παιδιά βασιλικά. Το αρσενικό είναι από τη φύση του πιο εξουσιαστικό από το θηλυκό, παρόλο που μπορεί να υπάρχουν εξαιρέσεις, όπως και ο μεγαλύτερος και πλήρως αναπτυγμένος εξουσιάζει τον νεότερο και ελλιπώς αναπτυγμένο). Στα περισσότερα αξιώματα της πόλης εναλλάσσονται άρχοντες και αρχόμενοι, (επειδή η ιδέα είναι πως οι πολίτες είναι εκ φύσεως ίσοι και δεν διαφέρουν σε τίποτα)· όταν όμως άλλοι εξουσιάζουν κι άλλοι εξουσιάζονται, θέλουν να υπογραμμίζεται η διαφορά και στην εμφάνιση και στους λόγους και στις τιμές⁹⁷, όπως είπε και ο Άμασης⁹⁸ για τον ποδοιπτήρα. Και η σχέση του αρσενικού με το θηλυκό είναι αυτού του είδους⁹⁹. Η εξουσία όμως πάνω στα παιδιά είναι βασιλική, διότι ο γεννήτορας ασκεί εξουσία στο όνομα της αγάπης όσο και του σεβασμού προς την ηλικία, πράγμα που είναι είδος βασιλικής εξουσίας. Γι' αυτό σωστά ο Όμηρος ονομάζει τον Δία¹⁰⁰ «πατέρα των ανθρώπων και των θεών», αφού είναι βασιλιάς όλων αυτών. Διότι ο βασιλιάς πρέπει από τη φύση του να είναι ανώτερος από τους υπηκόους του, αλλά να ανήκει στο ίδιο γένος. Τούτη ακριβώς τη σχέση έχει ο πρεσβύτερος προς τον νεότερο και ο γεννήτορας προς το παιδί.

13. Είναι λοιπόν φανερό ότι η διαχείριση του νοικοκυριού φροντίζει περισσότερο για τους ανθρώπους¹⁰¹ παρά για την απόκτηση άψυχων αντικειμένων, περισσότερο για τη βελτίωση των ανθρώπων παρά των αποκτημάτων, τα ο-

κτησίσεως, ὃν καλοῦμεν πλοῦτον, καὶ τῶν ἐλευθέρων
 μᾶλλον ἢ δούλων. πρῶτον μὲν οὖν περὶ δούλων ἀπορή-
 σειεν ἂν τις, πότερον ἔστιν ἀρετὴ τις δούλου παρὰ τὰς
 ὀργανικὰς καὶ διακονικὰς ἄλλη τιμιωτέρα τούτων, οἷον
 σωφροσύνη καὶ ἀνδρεία καὶ δικαιοσύνη καὶ <ἐκάστη>
 25 τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων ἕξεων, ἣ οὐκ ἔστιν οὐδεμία
 παρὰ τὰς σωματικὰς ὑπηρεσίας (ἔχει γὰρ ἀπορίαν
 ἀμφοτέρως· εἴτε γὰρ ἔστιν, τί διοίσουσι τῶν ἐλευθέ-
 ρων; εἴτε μὴ ἔστιν, ὄντων ἀνθρώπων καὶ λόγον κοινω-
 νούντων ἄτοπον). σχεδὸν δὲ ταυτὸν ἔστι τὸ ζητούμενον
 καὶ περὶ γυναικὸς καὶ παιδός, πότερα καὶ τούτων εἰσὶν
 30 ἀρεταί, καὶ δεῖ τὴν γυναῖκα εἶναι σώφρονα καὶ ἀνδρείαν
 καὶ δικαίαν, καὶ παῖς ἔστι καὶ ἀκόλαστος καὶ σώφρων, ἣ
 οὐ; καθόλου δὴ τοῦτ' ἐστὶν ἐπισκεπτέον περὶ ἀρχομένου
 φύσει καὶ ἄρχοντος, πότερον ἢ αὐτὴ ἀρετὴ ἢ ἑτέρα. εἰ
 μὲν γὰρ δεῖ ἀμφοτέρους μετέχειν καλοκαγαθίας, διὰ τί
 35 τὸν μὲν ἄρχειν δεοὶ ἂν τὸν δὲ ἄρχεσθαι καθάπαξ; οὐδὲ
 γὰρ τῷ μᾶλλον καὶ ἥττον οἷόν τε διαφέρειν· τὸ μὲν γὰρ
 ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν εἶδει διαφέρει, τὸ δὲ μᾶλλον καὶ
 ἥττον οὐδέν. εἰ δὲ τὸν μὲν δεῖ τὸν δὲ μὴ, θαυμαστόν. εἴτε
 γὰρ ὁ ἄρχων μὴ ἔσται σώφρων καὶ δίκαιος, πῶς ἄρξει
 καλῶς; εἴθ' ὁ ἀρχόμενος, πῶς ἀρχθήσεται καλῶς; ἀκό-
 1260a λαστος γὰρ ὢν καὶ δειλὸς οὐδὲν ποιήσει τῶν προσηκόν-
 των. φανερόν τοίνυν ὅτι ἀνάγκη μὲν μετέχειν ἀμφοτέρους
 ἀρετῆς, ταύτης δ' εἶναι διαφορὰς, ὥσπερ καὶ τῶν φύσει
 ἀρχόντων. καὶ τοῦτο εὐθὺς ὑφήγηται <τὰ> περὶ τὴν
 5 ψυχὴν· ἐν ταύτῃ γὰρ ἔστι φύσει τὸ μὲν ἄρχον τὸ δ'
 ἀρχόμενον, ὢν ἑτέραν φαμὲν εἶναι ἀρετήν, οἷον τοῦ λόγον

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

ποία ονομάζουμε πλούτο, και περισσότερο για τη βελτίωση των ελεύθερων παρά των δούλων. Πρώτα λοιπόν για τους δούλους, θα μπορούσε κάποιος να απορήσει αν έχουν άλλη, σημαντικότερη αρετή από τη συνηθισμένη αρετή του οργάνου και του υπηρέτη, όπως για παράδειγμα σωφροσύνη και ανδρεία και δικαιοσύνη και άλλες παρόμοιες¹⁰², ή δεν υπάρχει καμία άλλη εκτός από τη σωματική εργασία (η απορία γεννιέται αναφορικά και με τις δυο εκδοχές. Αν ναι, τότε σε τι διαφέρουν οι δούλοι από τους ελεύθερους; Αν όχι, αυτο θα ήταν άτοπο, αφού και άνθρωποι είναι και λογικό διαθέτουν). Το ίδιο σχεδόν συμβαίνει και με τις γυναίκες και τα παιδιά: ποιες είναι οι αρετές τους και μπορεί μια γυναίκα να είναι συνετή, ανδρεία και δίκαιη, και το παιδί μπορεί να είναι ή ακόλαστο ή συνετό. Ναι ή όχι; Γενικά πρέπει να εξετάσουμε τη φύση του άρχοντα και του αρχόμενου, αν έχει τις ίδιες αρετές ή διαφορετικές. Γιατί αν πρέπει και ο άρχοντας και ο αρχόμενος να είναι εξίσου τέλειοι τότε για ποιο λόγο ο ένας πρέπει πάντα να είναι άρχοντας, ενώ ο άλλος πάντοτε αρχόμενος; Και η διαφορά τους δεν είναι διαφορά βαθμού, αφού *ἀρχειν* και *ἀρχεσθῆναι* είναι διαφορά είδους, πράγμα που δεν ισχύει ποτέ στη διάφορα του περισσότερου και του λιγότερου. Απορούμε λοιπόν αν ο ένας πρέπει και ο άλλος δεν πρέπει να έχουν αρετές. Γιατί πώς θα ασκήσει ορθά την εξουσία ο άρχοντας, αν δεν είναι συνετός και δίκαιος; Και πώς θα υπομείνει σωστά την εξουσία ο αρχόμενος; Γιατί, όταν είναι ακόλαστος και δειλός, δεν θα εκτελέσει κανένα καθήκον. Είναι λοιπόν φανερό ότι και οι δυο πρέπει να διαθέτουν αρετές, αλλά οι αρετές τούτες διαφέρουν, όπως διαφέρουν¹⁰⁴ τα είδη που από τη φύση είναι προορισμένα να εξουσιάζουν. Η σύσταση της ψυχής μας το δείχνει αυτό: η φύση της έδωσε όμως δυο διαφορετικά μέρη, ένα να προστάζει, το άλλο να εξουσιάζεται. Και πιστεύουμε πως οι αρετές

ἔχοντος καὶ τοῦ ἀλόγου. δηλον τοίνυν ὅτι τὸν αὐτὸν
τρόπον ἔχει καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων, ὥστε φύσει τὰ πλείω
ἄρχοντα καὶ ἀρχόμενα. ἄλλον γὰρ τρόπον τὸ ἐλεύθερον
10 τοῦ δούλου ἀρχει καὶ τὸ ἄρρεν τοῦ θήλεος καὶ ἀνὴρ
παιδός, καὶ πᾶσιν ἐνυπάρχει μὲν τὰ μόρια τῆς ψυχῆς,
ἀλλ' ἐνυπάρχει διαφερόντως. ὁ μὲν γὰρ δοῦλος ὅλως οὐκ
ἔχει τὸ βουλευτικόν, τὸ δὲ θῆλυ ἔχει μὲν, ἀλλ' ἄκυρον, ὁ
δὲ παῖς ἔχει μὲν, ἀλλ' ἀτελής. ὁμοίως τοίνυν ἀναγκαίως
15 ἔχειν καὶ περὶ τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς ὑποληπτέον, δεῖν μὲν
μετέχειν πάντας, ἀλλ' οὐ τὸν αὐτὸν τρόπον, ἀλλ' ὅσον
< ἱκανὸν > ἐκάστω πρὸς τὸ αὐτοῦ ἔργον· διὸ τὸν μὲν
ἄρχοντα τελέαν ἔχειν δεῖ τὴν ἠθικὴν ἀρετὴν (τὸ γὰρ
ἔργον ἐστὶν ἀπλῶς τοῦ ἀρχιτέκτονος, ὁ δὲ λόγος ἀρχι-
τέκτων), τῶν δ' ἄλλων ἕκαστον ὅσον ἐπιβάλλει αὐτοῖς.
20 ὥστε φανερόν ὅτι ἐστὶν ἠθικὴ ἀρετὴ τῶν εἰρημένων
πάντων, καὶ οὐχ ἡ αὐτὴ σωφροσύνη γυναικὸς καὶ
ἀνδρός, οὐδ' ἀνδρεία καὶ δικαιοσύνη, καθάπερ ὤφειτο
Σωκράτης, ἀλλ' ἡ μὲν ἀρχικὴ ἀνδρεία ἡ δ' ὑπηρετική,
ὁμοίως δ' ἔχει καὶ περὶ τὰς ἄλλας.

δηλον δὲ τοῦτο καὶ κατὰ μέρος μᾶλλον ἐπισκοποῦ-
25 σιν· καθόλου γὰρ οἱ λέγοντες ἐξαπατῶσιν ἑαυτοὺς ὅτι τὸ
εὖ ἔχειν τὴν ψυχὴν ἀρετή, ἢ τὸ ὀρθοπραγεῖν, ἢ τι τῶν
τοιούτων· πολὺ γὰρ ἄμεινον λέγουσιν οἱ ἐξαριθμοῦντες
τὰς ἀρετὰς, ὥσπερ Γοργίας, τῶν οὕτως ὀριζομένων. διὸ
δεῖ, ὥσπερ ὁ ποιητὴς εἶρηκε περὶ γυναικός, οὕτω
30 νομίζειν ἔχειν περὶ πάντων· “γυναικὶ κόσμον ἢ σιγὴν
φέρει”, ἀλλ' ἀνδρὶ οὐκέτι τοῦτο. ἐπεὶ δ' ὁ παῖς ἀτελής,
δηλον ὅτι τούτου μὲν καὶ ἡ ἀρετὴ οὐκ αὐτοῦ πρὸς αὐτόν
ἐστίν, ἀλλὰ πρὸς τὸ τέλος καὶ τὸν ἡγούμενον· ὁμοίως δὲ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

τους είναι διαφορετικές, αφού το ένα είναι προικισμένο με λογικό, ενώ το άλλο όχι. Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα πλάσματα. Αρα από τη φύση τα περισσότερα εξουσιάζουν και εξουσιάζονται. Με πολύ διαφορετικό όμως τρόπο εξουσιάζει ο ελεύθερος τον δούλο, το αρσενικό το θηλυκό και ο άντρας το παιδί" και σε όλους υπάρχουν τα στοιχεία της ψυχής, αλλά σε διαφορετικούς βαθμούς. Ο δούλος στερείται τελείως την αρετή της θέλησης, το θηλυκό την έχει, αλλά είναι ανίσχυρη, ενώ το παιδί την έχει, αλλά δεν έχει ακόμα αναπτυχθεί. Αναγκαστικά το ίδιο πρέπει να δεχθούμε και για τις ηθικές αρετές, ότι δηλαδή τις διαθέτουν όλοι, όχι όμως με τον ίδιο τρόπο, αλλά όσο χρειάζεται για καθενός τον προορισμό. Έτσι ο άρχοντας πρέπει να διαθέτει τέλεια ηθική αρετή (διότι το έργο ανήκει γενικά του αρχιτέκτονα και ο λόγος είναι αρχιτέκτονας) από τους άλλους καθέναν πρέπει να διαθέτει τόση ηθική αρετή όση του χρειάζεται. Επομένως είναι φανερό ότι όλοι όσοι αναφέραμε διαθέτουν ηθική αρετή, η σωφροσύνη όμως του άντρα και της γυναίκας δεν είναι ίδια και στους δυο, ούτε η ανδρεία και η δικαιοσύνη, όπως υποστήριζε ο Σωκράτης· η μία είναι εξουσιαστική ανδρεία, ενώ η άλλη υποτακτική, και το ίδιο ισχύει και για τις άλλες αρετές, όπως φαίνεται αν τις εξετάσουμε χωριστά.

Όσοι ισχυρίζονται ότι η καλή κατάσταση της ψυχής και οι σωστές πράξεις ή άλλο παρόμοιο είναι αρετές της ψυχής, εξαπατούν τον εαυτό τους" πολύ πιο σωστά μιλούν όσοι απαριθμούν τις αρετές, όπως ο Γοργίας. Έτσι, όπως ο ποιητής λέει για τη γυναίκα, πρέπει να πιστέψουμε το ίδιο για όλες τις αρετές: «η σιωπή είναι στολίδι της γυναίκας», ενώ για τον άντρα δεν είναι καθόλου στολίδι η σιωπή. Επειδή το παιδί είναι ανολοκλήρωτο, είναι φανερό ότι και η αρετή του δεν θα κριθεί σε σχέση με το παιδί, αλλά σε σχέση με τον ολοκληρωμένο άντρα και καθοδηγητή του"

καὶ δούλου πρὸς δεσπότην. ἔθεμεν δὲ πρὸς τὰναγκαῖα
 χρήσιμον εἶναι τὸν δοῦλον, ὥστε δῆλον ὅτι καὶ ἀρετῆς
 35 δεῖται μικρᾶς, καὶ τοσαύτης ὅπως μήτε δι' ἀκολασίαν
 μήτε διὰ δειλίαν ἐλλείψῃ τῶν ἔργων. ἀπορρήσειε δ' ἂν τις,
 τὸ νῦν εἰρημένον εἰ ἀληθές, ἄρα καὶ τοὺς τεχνίτας δεήσει
 ἔχειν ἀρετὴν· πολλάκις γὰρ δι' ἀκολασίαν ἐλλείπουσι τῶν
 ἔργων. ἢ διαφέρει τοῦτο πλεῖστον; ὁ μὲν γὰρ δοῦλος
 40 κοινωνὸς ζωῆς, ὁ δὲ πορρωτέρων, καὶ τοσοῦτον ἐπιβάλλει
 ἀρετῆς ὅσον περ καὶ δουλείας· ὁ γὰρ βάνανσος τεχνίτης
 1260b ἀφωρισμένην τινὰ ἔχει δουλείαν, καὶ ὁ μὲν δοῦλος τῶν
 φύσει, σκνυτοτόμος δ' οὐθίς, οὐδὲ τῶν ἄλλων τεχνιτῶν.
 φανερόν τοίνυν ὅτι τῆς τοιαύτης ἀρετῆς αἴτιον εἶναι δεῖ
 τῷ δούλῳ τὸν δεσπότην, ἀλλ' οὐ < τὸν > τὴν διδασκα-
 5 λικὴν ἔχοντα τῶν ἔργων [δεσποτικὴν]. διὸ λέγουσιν οὐ
 καλῶς οἱ λόγον τοὺς δούλους ἀποστεροῦντες καὶ φάσκο-
 ντες ἐπιτάξει χρῆσθαι μόνον· νουθητεῖον γὰρ μᾶλλον
 τοὺς δούλους ἢ τοὺς παῖδας.

ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων διωρίσθω τὸν τρόπον
 τοῦτον· περὶ δ' ἀνδρὸς καὶ γυναικός, καὶ τέκνων καὶ
 10 πατρὸς, τῆς τε περὶ ἕκαστον αὐτῶν ἀρετῆς καὶ τῆς πρὸς
 σφᾶς αὐτοὺς ὁμιλίας, τί τὸ καλῶς καὶ μὴ καλῶς ἐστι, καὶ
 πῶς δεῖ τὸ μὲν εὖ διώκειν τὸ δὲ κακῶς φεύγειν, ἐν τοῖς
 περὶ τὰς πολιτείας ἀναγκαῖον ἐπελθεῖν. ἐπεὶ γὰρ οἰκία
 μὲν πᾶσα μέρος πόλεως, ταῦτα δ' οἰκίας, τὴν δὲ τοῦ
 μέρους πρὸς τὴν τοῦ ὅλου δεῖ βλέπειν ἀρετὴν, ἀναγκαῖον
 15 πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

με τον ίδιο τρόπο σχετίζεται η αρετή του δούλου προς την αρετή του αφέντη. Είπαμε ήδη ότι ο δούλος είναι χρήσιμος για τις βιοτικές ανάγκες, άρα είναι φανερό ότι χρειάζεται και λίγη αρετή, τόση όση να μην τον αποσπά από τη δουλειά του ούτε η ακολασία ούτε η δειλία. Αν τούτο αληθεύει, θα μπορούσε κάποιος να ρωτήσει αν πρέπει να διαθέτουν αρετή και οι τεχνίτες. Πολλές φορές οι τεχνίτες ρέπουν προς την ακολασία και παραμελούν τη δουλειά τους" ή μήπως διαφέρουν πολύ; Ο δούλος συμμετέχει στη ζωή του αφέντη, ενώ ο τεχνίτης είναι πιο μακριά και πρέπει να διαθέτει τόση αρετή, όση είναι και η δουλειά του, αφού ο χειρωνακτας έχει και κάποια συμμετοχή στην δουλειά. Κι ενώ ο δούλος βέβαια είναι από τη φύση του δούλος, κανείς όμως υποδηματοποιός ούτε κανένας άλλος τεχνίτης είναι από τη φύση του τεχνίτης. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι την αρετή στον δούλο πρέπει να τη διδάξει ο αφέντης του, όχι όμως ως δάσκαλος για το πώς θα υπηρετεί καλύτερα ως δούλος, αλλά ως κύριος που νουθετεί. Γι' αυτό λένε ότι κάνουν πολύ άσχημα όσοι απαγορεύουν στους δούλους να σκέφτονται και υποστηρίζουν πως μόνο με διαταγές πρέπει να τους αντιμετωπίζουν, γιατί οι δούλοι έχουν περισσότερη ανάγκη από νουθεσία απ' ό,τι τα παιδιά¹⁰⁵.

Αρκετά όμως είπαμε για το θέμα. Αναφορικά τώρα με τον άντρα και τη γυναίκα, για τα παιδιά και τον πατέρα, όπως και με το ποια αρετή ταιριάζει στον καθένα και για τις σχέσεις μεταξύ τους, ποιο είναι καλό και ποιο όχι, πως πρέπει να επιδιώκεται το ένα και πώς να αποφεύγεται το άλλο, για όλα αυτά πρέπει να μιλήσουμε στο κεφάλαιο για τα πολιτεύματα. Διότι, αφού κάθε οίκος είναι μέρος της πόλης, και τα παραπάνω πρόσωπα ανήκουν στον οίκο, και πρέπει να εξετάσουμε την αρετή του μέρους σε σχέση προς εκείνη του συνόλου, πρέπει να εκπαιδεύουμε και τις γυναί-

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν
εἶναι σπουδαίαν καὶ <τὸ> τοὺς παῖδας εἶναι σπου-
δαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας. ἀναγκαῖον δὲ δια-
φέρειν· αἱ μὲν γὰρ γυναῖκες ἡμῖν μέρος τῶν ἐλευθέρων,
20 ἐκ δὲ τῶν παίδων οἱ κοινωνοὶ γίνονται τῆς πολιτείας.
ὥστ', ἐπεὶ περὶ μὲν τούτων διώρισται, περὶ δὲ τῶν
λοιπῶν ἐν ἄλλοις λεκτέον, ἀφέντες ὡς τέλος ἔχοντας
τοὺς νῦν λόγους, ἄλλην ἀρχὴν ποιησάμενοι λέγωμεν, καὶ
πρῶτον ἐπισκεψώμεθα περὶ τῶν ἀποφηναμένων περὶ τῆς
πολιτείας τῆς ἀρίστης.

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Α

κες και τα παιδιά με γνώμονα το πολίτευμα. Αν μας ενδιαφέρει να είναι σπουδαία η πόλη, πρέπει και τα παιδιά να είναι σπουδαία και οι γυναίκες σπουδαίες. Κι αυτό πρέπει να μας ενδιαφέρει, αφού οι γυναίκες είναι ο μισός αριθμός των ελεύθερων, ενώ από τα παιδιά προέρχονται οι πολίτες. Αφού καθορίσαμε λοιπόν όλα τούτα, για τα υπόλοιπα θα μιλήσουμε αλλού" όταν ολοκληρώσουμε την έρευνα, θα προχωρήσουμε σε άλλο ζήτημα και θα εξετάσουμε πρώτα τις απόψεις σχετικά με το άριστο πολίτευμα.

1260b 1. Ἐπεὶ δὲ προαιρούμεθα θεωρῆσαι περὶ τῆς κοι-
 νωνίας τῆς πολιτικῆς, τίς κρατίστη πασῶν τοῖς δυναμέ-
 νοις ζῆν ὅτι μάλιστα κατ' εὐχὴν, δεῖ καὶ τὰς ἄλλας
 30 ἐπισκέψασθαι πολιτείας, αἷς τε χρῶνται τινὲς τῶν πόλε-
 ων τῶν εὐνομεῖσθαι λεγομένων, καὶ εἴ τινες ἕτεραι
 τυγχάνουσιν ὑπὸ τινῶν εἰρημέναι καὶ δοκοῦσαι καλῶς
 ἔχειν, ἵνα τό τ' ὁρθῶς ἔχον ὀφθῇ καὶ τὸ χρήσιμον, ἔτι δὲ
 τὸ ζητεῖν τι παρ' αὐτὰς ἕτερον μὴ δοκῇ πάντως εἶναι
 35 σοφίζεσθαι βουλομένων, ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ καλῶς ἔχειν
 ταύτας τὰς νῦν ὑπαρχούσας, διὰ τοῦτο ταύτην δοκῶμεν
 ἐπιβαλέσθαι τὴν μέθοδον. ἀρχὴν δὲ πρῶτον ποιητέον
 ἥπερ πέφυκεν ἀρχὴ ταύτης τῆς σκέψεως. ἀνάγκη γὰρ
 ἥτοι πάντας πάντων κοινωνεῖν τοὺς πολίτας, ἢ μηδενός,
 40 ἢ τινῶν μὲν τινῶν δὲ μή. τὸ μὲν οὖν μηδενὸς κοινωνεῖν
 φανερόν ὡς ἀδύνατον (ἢ γὰρ πολιτεία κοινωνία τίς ἐστι,
 καὶ πρῶτον ἀνάγκη τοῦ τόπου κοινωνεῖν· ὁ μὲν γὰρ
 1261a τόπος εἷς ὁ τῆς μιᾶς πόλεως, οἱ δὲ πολῖται κοινωνοὶ τῆς
 μιᾶς πόλεως)· ἀλλὰ πότερον ὅσων ἐνδέχεται κοινωνῆσαι,
 πάντων βέλτιον κοινωνεῖν τὴν μέλλουσαν οἰκῆσεσθαι
 πόλιν καλῶς, ἢ τινῶν μὲν τινῶν δ' οὐ βέλτιον; ἐνδέχεται

ΠΟΛΙΤΙΚΑ
ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Επειδή είναι στις προθέσεις μας να εξετάσουμε την πολιτική κοινωνία που είναι η καλύτερη απ' όλες για όσους μπορούν να ζουν με τον ιδανικότερο δυνατό τρόπο¹, θα πρέπει να ερευνήσουμε και τα άλλα πολιτεύματα που εφαρμόζουν κάποιες από τις πόλεις που θεωρούνται ευνοούμενες, καθώς και όσα άλλα έχουν περιγραφεί και θεωρούνται επιτυχημένα², για να αποκαλυφθεί τι το σωστό και το χρήσιμο περιέχουν³. Επιπλέον όμως θέλουμε να περιγράψουμε, εκτός από τα υφιστάμενα πολιτεύματα, και άλλα και νομίζουμε πως πρέπει να προβούμε στην εξέταση⁴ τούτης, όχι για να παραστήσουμε τους σοφούς, αλλά επειδή τα πολιτεύματα που υπάρχουν δεν λειτουργούν σωστά. Θα πρέπει εν πρώτοις ν' αρχίσουμε απ' αυτό που υπήρξε η αφετηρία⁵ τούτης της σκέψης. Αναγκαστικά, οι πολίτες ή μοιράζονται τα πάντα, ή δεν έχουν τίποτα κοινό, ή άλλα μοιράζονται και άλλα όχι. Είναι όμως φανερό ότι είναι αδύνατο να μη μοιράζονται τίποτα (γιατί η πολιτεία είναι ένα είδος συμμετοχής⁶ και πρώτα υπάρχει η ανάγκη της συμμετοχής στον τόπο⁷, ο τόπος είναι ένας, ο τόπος της πόλης, και οι πολίτες είναι μέτοχοι της ίδιας πόλης). Ποιο από τα δύο είναι όμως καλύτερο να εφαρμοστεί η πολη που πρόκειται να κυβερνηθεί σωστά και ποιο χειρότερο: να υπάρχει κοινοκτημοσύνη ή άλλα να είναι

5 γὰρ καὶ τέκνων καὶ γυναικῶν καὶ κτημάτων κοινωνεῖν
 τοὺς πολίτας ἀλλήλοις, ὥσπερ ἐν τῇ Πολιτείᾳ τῇ Πλά-
 τωνος· ἐκεῖ γὰρ ὁ Σωκράτης φησὶ δεῖν κοινὰ τὰ τέκνα
 καὶ τὰς γυναικας εἶναι καὶ τὰς κτήσεις. τοῦτο δὴ πότερον
 ὡς νῦν οὕτω βέλτιον ἔχειν, ἢ κατὰ τὸν ἐν τῇ Πολιτείᾳ
 γεγραμμένον νόμον;

10 2. Ἐχει δὴ δυσχερείας ἄλλας τε πολλὰς τὸ πάντων
 εἶναι τὰς γυναικας κοινάς, καὶ δι' ἣν αἰτίαν φησὶ δεῖν
 νενομοθετῆσθαι τὸν τρόπον τοῦτον ὁ Σωκράτης, οὐ
 φαίνεται συμβαῖνον ἐκ τῶν λόγων. ἔτι δὲ πρὸς, τὸ τέλος
 ὃ φησι τῇ πόλει δεῖν ὑπάρχειν, ὡς μὲν εἴρηται νῦν,
 ἀδύνατον, πῶς δὲ δεῖ διελεῖν, οὐδὲν διώρισται. λέγω δὲ
 15 τὸ μίαν εἶναι τὴν πόλιν ὡς ἄριστον ὃν ὅτι μάλιστα πᾶσαν·
 λαμβάνει γὰρ ταύτην <τὴν> ὑπόθεσιν ὁ Σωκράτης.
 καίτοι φανερόν ἐστιν ὡς προϊούσα καὶ γινομένη μία
 μᾶλλον οὐδὲ πόλις ἔσται· πλῆθος γάρ τι τὴν φύσιν ἐστὶν
 ἢ πόλις, γινομένη τε μία μᾶλλον οἰκία μὲν ἐκ πόλεως
 20 ἄνθρωπος δ' ἐξ οἰκίας ἔσται· μᾶλλον γὰρ μίαν τὴν οἰκίαν
 τῆς πόλεως φαίμεν ἄν, καὶ τὸν ἕνα τῆς οἰκίας· ὥστ' εἰ
 καὶ δυνατός τις εἴη τοῦτο δεῖν, οὐ ποιητέον· ἀναιρηθεῖ
 γὰρ τὴν πόλιν.

οὐ μόνον δ' ἐκ πλειόνων ἀνθρώπων ἐστὶν ἡ πόλις,
 ἀλλὰ καὶ ἐξ εἴδει διαφερόντων. οὐ γὰρ γίνεται πόλις ἐξ
 25 ὁμοίων. ἕτερον γὰρ συμμαχία καὶ πόλις· τὸ μὲν γὰρ τῷ
 ποσῷ χρήσιμον, καὶ ἢ τὸ αὐτὸ τῷ εἴδει (βοηθείας γὰρ
 χάριν ἢ συμμαχία πέφυκεν), ὥσπερ ἂν εἰ σταθμὸς πλεῖον
 ἐλκύσειε (διοίσει δὲ τῷ τοιούτῳ καὶ πόλις ἔθλους, ὅταν

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

κοινά⁸ κι άλλα όχι; Είναι ενδεχόμενο οι πολίτες να μοιράζονται μεταξύ τους και τα παιδιά και τις γυναίκες και τα αποκτήματα, όπως αναφέρεται στην «Πολιτεία» του Πλάτωνα. Εκεί ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι τα παιδιά, οι γυναίκες και τα αποκτήματα πρέπει να είναι κοινά. Ποιο είναι λοιπόν προτιμότερο; Αυτό που ισχύει τώρα ή το σύμφωνο με το αναγραφόμενο στην Πολιτεία;

2. Παρουσιάζει πολλές δυσκολίες το να είναι οι γυναίκες κοινές για όλους" άλλωστε και το για ποιαν αιτία ο Σωκράτης⁹ ισχυρίζεται ότι πρέπει να νομοθετηθεί αυτή η ρύθμιση δεν φαίνεται να προκύπτει από τα λεγόμενα¹⁰ του. Επιπλέον η ρύθμιση, όπως είναι διατυπωμένη, είναι αδύνατο να συμβιβαστεί και με τον σκοπό της πόλης" ούτε διευκρινίζεται πώς πρέπει να φτάσουμε ως εκεί. Η γνώμη μου είναι πως το καλύτερο είναι ολόκληρη η πόλη να είναι ενωμένη επειδή τούτο θέτει ως βάση κι ο Σωκράτης για το επιχείρημα του. Είναι ωστόσο φανερό πως όσο η πόλη εξελίσσεται και ενοποιείται, τόσο παύει να είναι πόλη, αφού από τη φύση της η πόλη είναι οι πολλοί¹¹. Όταν επιδιώκει η πόλη να ενοποιηθεί, τότε γίνεται από πόλη οίκος κι από οίκος άτομο" μπορούμε να χαρακτηρίσουμε έναν τον οίκο και όχι μία την πόλη, και με τον ίδιο τρόπο ένα το άτομο και όχι έναν τον οίκο" έτσι, κι αν ακόμα κάποιος μπορεί να καταφέρει να ενοποιήσει την πόλη, δεν πρέπει να το κάνει, γιατί θα καταλύσει την πόλη.

Η πόλη δεν απαρτίζεται μόνο από πολλούς ανθρώπους, αλλά κι από διαφορετικούς. Άλλο είναι η πόλη κι άλλο η συμμαχία, γιατί η χρησιμότητα της συμμαχίας έγκειται στον αριθμό των μελών της, έστω κι αν τα μέλη είναι όμοια (η συμμαχία δημιουργείται για λόγους προστασίας), και μοιάζει με τη ζυγαριά που κλίνει προς τη βαρύτερη πλευρά (κατά τούτο διαφέρει και η πόλη από το

μὴ κατὰ κώμας ὥσι κεχωρισμένοι τὸ πλῆθος, ἀλλ' οἷον
 30 Ἀρκάδες)· ἐξ ὧν δὲ δεῖ ἐν γενέσθαι, εἶδει διαφέρει.
 διόπερ τὸ ἴσον τὸ ἀντιπεπονηὸς σφύζει τὰς πόλεις, ὥσπερ
 ἐν τοῖς Ἡθικοῖς εἴρηται πρότερον· ἐπεὶ καὶ ἐν τοῖς
 ἐλευθέροις καὶ ἴσοις ἀνάγκη τοῦτ' εἶναι· ἅμα γὰρ οὐχ
 οἷόν τε πάντας ἄρχειν, ἀλλ' ἢ κατ' ἐνιαυτὸν ἢ κατὰ τινα
 35 ἄλλην τάξιν [ἢ] χρόνον. καὶ συμβαίνει δὴ τὸν τρόπον
 τοῦτον ὥστε πάντας ἄρχειν, ὥσπερ ἂν εἰ μετέβαλλον οἱ
 σκυτεῖς καὶ οἱ τέκτονες καὶ μὴ αἰεὶ οἱ αὐτοὶ σκυτοτόμοι
 καὶ τέκτονες ἦσαν. ἐπεὶ δὲ βέλτιον οὕτως ἔχει καὶ τὰ
 περὶ τὴν κοινωνίαν τὴν πολιτικὴν, δῆλον ὡς τοὺς αὐτοὺς
 αἰεὶ βέλτιον ἄρχειν, εἰ δυνατόν, ἐν οἷς δὲ μὴ δυνατόν διὰ
 1261b τὸ τὴν φύσιν ἴσους εἶναι πάντας, ἅμα δὲ καὶ δίκαιον, εἴτ'
 ἀγαθὸν εἴτε φαῦλον τὸ ἄρχειν. πάντας αὐτοῦ μετέχειν,
 τοῦτό γε μιμεῖται τὸ ἐν μέρει τοὺς ἴσους εἵκειν τό θ'
 ὁμοίους εἶναι ἕξω ἀρχῆς· οἱ μὲν γὰρ ἀρχουσιν οἱ δ'
 5 ἀρχονται κατὰ μέρος ὥσπερ ἂν ἄλλοι γενόμενοι. τὸν
 αὐτὸν δὴ τρόπον ἀρχόντων ἕτεροι ἑτέρας ἀρχουσιν
 ἀρχάς. φανερόν τοίνυν ἐκ τούτων ὡς οὔτε πέφυκε μίαν
 οὕτως εἶναι τὴν πόλιν ὥσπερ λέγουσί τινες, καὶ τὸ λεχθὲν
 ὡς μέγιστον ἀγαθὸν ἐν ταῖς πόλεσιν ὅτι τὰς πόλεις
 ἀναιρεῖ· καίτοι τό γε ἐκάστου ἀγαθὸν σφύζει ἕκαστον.
 10 ἔστι δὲ καὶ κατ' ἄλλον τρόπον φανερόν ὅτι τὸ λίαν ἐνοῦν
 ζητεῖν τὴν πόλιν οὐκ ἔστιν ἄμεινον. οἰκία μὲν γὰρ
 αὐταρκέστερον ἐνός, πόλις δ' οἰκίας, καὶ βούλεται γ'
 ἤδη τότε εἶναι πόλις ὅταν αὐτάρκη συμβαίῃ τὴν κοινω-
 νίαν εἶναι τοῦ πλῆθους· εἴπερ οὖν αἰρετώτερον τὸ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

έθνος, όταν οι άνθρωποι του έθνους δεν ζουν χωρισμένοι κατά κώμες, αλλά όπως οι Αρκάδες¹²). Και πρέπει να διαφέρουν σε είδος τα στοιχεία που θα σχηματίσουν το σύνολο, γι' αυτό και η αμοιβαία ισότητα σώζει τις πόλεις, όπως ειπώθηκε στα Ηθικά¹³. Αλλωστε τούτο είναι αναγκαίο και μεταξύ ελεύθερων και ίσων¹⁴, διότι δεν μπορεί όλοι να είναι ταυτόχρονα άρχοντες, αλλά εναλλάσσονται κάθε χρόνο ή με βάση άλλο χρονικό διάστημα. Έτσι καταφέρνουν να παίρνουν αξιώματα όλοι, όπως θα συνέβαινε αν οι παπουτσήδες και οι τεχνίτες άλλαζαν επάγγελμα και δεν παρέμεναν τα ίδια άτομα παπουτσήδες και τεχνίτες¹⁵. Κι επειδή θα ήταν καλύτερα να γίνεται το ίδιο και στην πολιτική κοινωνία, είναι προφανές ότι καλύτερα θα ήταν να κυβερνούν πάντα οι ίδιοι, εάν είναι δυνατόν κι όπου δεν είναι, διότι όλοι είναι εκ φύσεως ίσοι και ταυτόχρονα ε'να' και δίκαιο να συμμετέχουν όλοι στα «ξιώματα, είτε η εξουσία είναι καλό πράγμα είτε όχι, και η εναλλαγή ισότιμων προσώπων στην εξουσία δημιουργεί μια κατάσταση σύμφωνα με την οποία ισότιμοι πολίτες πρέπει να αντιμετωπίζονται όμοια όταν βρίσκονται εκτός εξουσίας. Έτσι με τη σειρά τους άλλοι γίνονται άρχοντες και άλλοι αρχόμενοι, σαν να επρόκειτο για διαφορετικούς ανθρώπους. Με τον ίδιο τρόπο, άλλοι παίρνουν ορισμένα αξιώματα και άλλοι διαφορετικά¹⁶. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η πόλη δεν μπορεί να είναι από τη φύση της μία, όπως υποστηρίζεται, κι ότι εκείνο που λέγεται ότι είναι μέγιστο αγαθό για τις πόλεις τις καταλύει, ενώ εκείνο που ανήκει στον καθένα χωριστά σώζει τον καθένα. Το ότι όμως η αναζήτηση της πλήρους ενότητας δεν είναι το καλύτερο για την πόλη αποδεικνύεται και διαφορετικά. Ο οίκος έχει μεγαλύτερη αυτάρκεια από το άτομο, και η πόλη από τον οίκο, και τότε η πόλη αποκτά ύπαρξη, όταν η κοινωνία λόγω του κατάλληλου αριθμητικού μεγέθους α-

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

15 ἀνταρκέστερον, καὶ τὸ ἥττον ἐν τοῦ μᾶλλον αἰρετώτερον.
3. Ἀλλὰ μὴν οὐδ' εἰ τοῦτο ἄριστόν ἐστι, τὸ μίαν
ὅτι μάλιστ' εἶναι τὴν κοινωνίαν, οὐδὲ τοῦτο ἀποδείκνυ-
σθαι φαίνεται κατὰ τὸν λόγον, ἐὰν πάντες ἅμα λέγωσι τὸ
ἐμὸν καὶ τὸ μὴ ἐμὸν· τοῦτο γὰρ οἶεται ὁ Σωκράτης
20 σημειῶν εἶναι τοῦ τὴν πόλιν τελέως εἶναι μίαν. τὸ γὰρ
πάντες διττόν. εἰ μὲν οὖν ὡς ἕκαστος, τάχ' ἂν εἴη
μᾶλλον ὁ βούλεται ποιεῖν ὁ Σωκράτης (ἕκαστος γὰρ
υἱὸν ἑαυτοῦ φήσει τὸν αὐτὸν καὶ γυναῖκα δὴ τὴν αὐτήν,
καὶ περὶ τῆς οὐσίας καὶ περὶ ἐκάστου δὴ τῶν συμβαι-
25 νόντων ὡσαύτως)· νῦν δ' οὐχ οὕτως φήσουσιν οἱ κοιναῖς
χρώμενοι ταῖς γυναιξὶ καὶ τοῖς τέκνοις, ἀλλὰ πάντες μὲν,
οὐχ ὡς ἕκαστος δ' αὐτῶν, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν οὐσίαν
πάντες μὲν, οὐχ ὡς ἕκαστος δ' αὐτῶν. ὅτι μὲν τοίνυν
παραλογισμός τις ἐστι τὸ λέγειν πάντας, φανερόν (τὸ
γὰρ πάντες καὶ ἀμφοτέροι, καὶ περιττὰ καὶ ἄρτια, διὰ τὸ
30 διττόν καὶ ἐν τοῖς λόγοις ἐριστικὸν ποιεῖ συλλογισμούς·
διό ἐστι τὸ πάντας τὸ αὐτὸ λέγειν ὡδὶ μὲν καλὸν ἀλλ' οὐ
δυνατόν, ὡδὶ δ' οὐδὲν ὁμοιοητικόν)· πρὸς δὲ τούτοις
ἐτέραν ἔχει βλάβην τὸ λεγόμενον. ἥκιστα γὰρ ἐπιμελείας
τυγχάνει τὸ πλείστων κοινόν· τῶν γὰρ ἰδίων μάλιστα
35 φροντίζουσιν, τῶν δὲ κοινῶν ἥττον, ἢ ὅσον ἐκάστῳ
ἐπιβάλλει· πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις ὡς ἐτέρον φροντίζοντος
ὀλιγοροῦσι μᾶλλον, ὥσπερ ἐν ταῖς οἰκετικαῖς διακονίαις
οἱ πολλοὶ θεράποντες ἐνίστε χεῖρον ὑπηρετοῦσι τῶν

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

ποκτά αυτάρκεια. Αν λοιπόν είναι προτιμότερο το αυταρκέστερο, τότε ο μικρότερος βαθμός ενότητας είναι προτιμότερος από τον μεγαλύτερο¹⁷.

3. Κι αν ακόμα όμως τούτο το θεωρήσουμε το καλύτερο, δηλαδή το να είναι απολύτως ενοποιημένη η κοινωνία, τούτο δεν αποδεικνύεται ακόμη κι όταν όλοι οι πολίτες ταυτόχρονα λένε το δικό μου και το όχι δικό μου· διότι αυτό θεωρεί ο Σωκράτης απόδειξη της τέλει ενότητας της πόλης. Η έννοια του «όλοι» είναι διττή. Αν υποθέσουμε ότι το «όλοι» σημαίνει τον καθένα χωριστά, τότε θα πραγματοποιούνταν σε κάποιο βαθμό αυτό που επιδιώκει ο Σωκράτης (διότι κάθε πολίτης θα αποκαλούσε γιο του το ίδιο πρόσωπο και γυναίκα του το ίδιο πρόσωπο, παρομοίως για την περιουσία και όλα τα άλλα που ανήκουν στη μερίδα του). Στην πραγματικότητα όμως δεν θα χρησιμοποιούσαν την έκφραση ετούτη όσοι θα είχαν κοινές τις γυναίκες και τα παιδιά, θα έλεγαν «όλοι», αλλά όχι ο καθένας χωριστά, όπως και η περιουσία θα ανήκε όχι σε καθένα χωριστά, αλλά σε όλους μαζί. Άρα είναι παραλογισμός¹⁸ να λένε «όλοι» (διότι το «όλοι», το «και οι δύο πλευρές», το «περιττά» και το «άρτια» έχουν διφορούμενη έννοια και όταν χρησιμοποιούνται στους συλλογισμούς προκαλούν σύγχυση¹⁹. Το να λένε όλοι το ίδιο πράγμα με ετούτο τον τρόπο μπορεί να είναι καλό αλλά αδύνατο να γίνει· κι αν όλοι λένε το ίδιο πράγμα με άλλον τρόπο σε καμιά περίπτωση δεν οδηγεί σε ομόνοια). Η πρόταση έχει κι άλλη βλαβερή συνέπεια· ό,τι είναι κοινό σε πολλούς φροντίζεται²⁰ λιγότερο, γιατί ο καθένας φροντίζει κυρίως τα δικά του, ενώ τα κοινά τα φροντίζει πολύ λιγότερο απ' όσο πρέπει. Τα παραμελούν κυρίως, επειδή νομίζουν ότι τάχα θα τα φροντίσει ο άλλος, όπως ακριβώς γίνεται με τις υπηρεσίες του σπιτιού, όπου οι πολλοί υπηρέτες κάνουν τη δουλειά

ἐλαττόνων. γίνονται δ' ἐκάστῳ χίλιοι τῶν πολιτῶν υἱοί,
καὶ οὗτοι οὐχ ὡς ἐκάστου, ἀλλὰ τοῦ τυχόντος ὁ τυχὼν
ὁμοίως ἐστὶν υἱός· ὥστε πάντες ὁμοίως ὀλιγορῆσουσιν.

1262a ἔτι οὕτως ἕκαστος "ἐμὸς" λέγει τὸν εὖ πράττοντα
τῶν πολιτῶν ἢ κακῶς, ὅποστος τυγχάνει τὸν ἀριθμὸν ὧν,
οἷον ἐμὸς ἢ τοῦ δεῖνος, τοῦτον τὸν τρόπον λέγων καθ'
ἕκαστον τῶν χιλίων, ἢ ὅσων ἢ πόλις ἐστί, καὶ τοῦτο
5 διστάζων· ἄδηλον γὰρ ὅσον συνέβη γενέσθαι τέκνον καὶ
σωθῆναι γενόμενον. καίτοι πότερον οὕτω κρεῖττον τὸ
ἐμὸν λέγειν ἕκαστον, τὸ αὐτὸ [μὲν] προσαγορεύοντας
δισχιλίων καὶ μυρίων, ἢ μᾶλλον ὡς νῦν ἐν ταῖς πόλεσι τὸ
ἐμὸν λέγουσιν; ὁ μὲν γὰρ υἱὸν αὐτοῦ ὁ δὲ ἀδελφὸν αὐτοῦ
10 προσαγορεύει τὸν αὐτόν, ὁ δ' ἀνεψιόν, ἢ κατ' ἄλλην τινὰ
συγγένειαν [ἢ] πρὸς αἵματος ἢ κατ' οἰκειότητα καὶ
κηδεῖαν αὐτοῦ πρῶτον ἢ τῶν αὐτοῦ, πρὸς δὲ τούτοις
ἕτερος φράτορα φυλέτην. κρεῖττον γὰρ ἴδιον ἀνεψιὸν εἶναι
ἢ τὸν τρόπον τοῦτον υἱόν. οὐ μὲν ἄλλ' οὐδὲ διαφυγεῖν
15 δυνατόν τὸ μὴ τινὰς ὑπολαμβάνειν ἑαυτῶν ἀδελφούς τε
καὶ παῖδας καὶ πατέρας καὶ μητέρας· κατὰ γὰρ τὰς
ὁμοιότητας αἱ γίνονται τοῖς τέκνοις πρὸς τοὺς γεννή-
σαντας ἀναγκαῖον λαμβάνειν περὶ ἀλλήλων τὰς πίστεις.
ὅπερ φασὶ καὶ συμβαίνειν τινὲς τῶν τῆς γῆς περιό-
20 δους πραγματευομένων· εἶναι γάρ τισι τῶν ἄνω Λιβύων
κοινὰς τὰς γυναῖκας, τὰ μέντοι γινόμενα τέκνα διαιρεῖ-
σθαι κατὰ τὰς ὁμοιότητας. εἰσὶ δέ τινες καὶ γυναῖκες καὶ
τῶν ἄλλων ζώων, οἷον ἵπποι καὶ βόες, αἱ σφόδρα
πεφύκασιν ὅμοια ἀποδιδόναι τὰ τέκνα τοῖς γονεῦσιν,

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

πολύ χειρότερα από τους λίγους. Αν υποθέσουμε ότι κάθε πολίτης έχει χίλια παιδιά, όχι όμως επειδή τα γέννησε ο ίδιος, αλλά επειδή το κάθε παιδί ανήκει ταυτόχρονα σε κάθε πολίτη, τότε όλοι οι πολίτες θα αδιαφορήσουν το ίδιο.

Ανεξάρτητα λοιπόν με το ποσοστό συμμετοχής του καθενός στον συνολικό αριθμό πολιτών, κάθε πολίτης θα αποκαλούσε δικό του ένα επιτυχημένο παιδί, κι όχι κάποιο αποτυχημένο και τούτο θα το έλεγε ο καθένας από τους χίλιους²¹ ή όσους έχει η πόλη, αλλά με δισταγμό, αφού θα ήταν αδύνατο να ξέρει σε ποιον έτυχε να αποκτήσει παιδί²² και έχει επιβιώσει²³. Αναρωτιόμαστε λοιπόν ποιο είναι καλύτερο, να αποκαλεί κάποιος δικό του ένα παιδί και το ίδιο να κάνουν δύο ή δέκα χιλιάδες πολίτες ή όπως γίνεται τώρα στις πόλεις; Τώρα ο καθένας αποκαλεί παιδί του το πρόσωπο που άλλος αποκαλεί αδελφό, ή ανιψιό ή σύμφωνα με οποιαδήποτε άλλη συγγένεια αίματος ή σχέση γάμου, πρώτα του δικού του και ύστερα και των συγγενών του· επίσης άλλος του απευθύνεται σαν άτομο που ανήκει στην ίδια φυλή ή στην ίδια φρατρία²⁴. Γιατί είναι προτιμότερο να είναι κανείς γνήσιος ανιψιός κάποιου, παρά γιος²⁵ σύμφωνα με την άλλη μέθοδο. Δεν είναι όμως δυνατό να αποφευχθεί να αναγνωρίσουν τα αδέλφια και τα παιδιά και οι πατέρες και οι μητέρες ο ένας τον άλλο· διότι από τα όμοια χαρακτηριστικά γονιών και παιδιών, λαμβάνονται οι ενδείξεις για τη μεταξύ τους σχέση. Κι αυτό το δέχονται και όσοι έγραψαν για διάφορα²⁶ μέρη της γης. Λένε για παράδειγμα ότι σε ορισμένες περιοχές της άνω Λιβύης οι γυναίκες ανήκουν από κοινού σε όλους τους άντρες, τα παιδιά όμως μοιράζονται στους πολίτες ανάλογα με την ομοιότητα τους προς αυτούς²⁷. Υπάρχουν όμως κι άλλα θηλυκά ζώα, όπως για παράδειγμα άλογα και βόδια, που έχουν το φυσικό χαρακτηριστικό να γεννούν παιδιά απόλυτα όμοια με τους γονείς τους, όπως είναι η φοράδα των Φαρσάλων, που

ὥσπερ ἡ ἐν Φαρσάλῳ κληθεῖσα Δικαία ἵππος.

- 25 4. Ἐτι δὲ καὶ τὰς τοιαύτας δυσχερείας οὐ ῥᾷδιον
εὐλαβηθῆναι τοῖς ταύτην κατασκευάζουσι τὴν κοινωνίαν,
οἷον αἰκίας καὶ φόνους ἀκουσίους τοὺς δὲ ἐκουσίους, καὶ
μάχας καὶ λοιδορίας· ὧν οὐδὲν ὅσιόν ἐστι γίνεσθαι πρὸς
πατέρας καὶ μητέρας καὶ τοὺς μὴ πόρρω τῆς συγγενείας
30 ὄντας, ὥσπερ πρὸς τοὺς ἄπωθεν· ἃ καὶ πλεῖον συμβαίνειν
ἀναγκαῖον ἀγνοούντων ἢ γνωρίζοντων, καὶ γενομένων
τῶν μὲν γνωριζομένων ἐνδέχεται τὰς νομιζόμενας γί-
νεσθαι λύσεις, τῶν δὲ μὴ, οὐδεμίαν. ἄτοπον δὲ καὶ τὸ
κοινὸς ποιήσαντα τοὺς υἱοὺς τὸ συνεῖναι μόνον ἀφελεῖν
35 τῶν ἐρώντων, τὸ δ' ἐρᾶν μὴ κωλύσαι, μηδὲ τὰς χρήσεις
τὰς ἄλλας ἅς πατρὶ πρὸς υἱὸν εἶναι πάντων ἐστὶν
ἀπρεπέστατον καὶ ἀδελφῶν πρὸς ἀδελφόν, ἐπεὶ καὶ τὸ
ἐρᾶν μόνον. ἄτοπον δὲ καὶ τὸ τὴν συνουσίαν ἀφελεῖν δι'
ἄλλην μὲν αἰτίαν μηδεμίαν, ὥς λίαν δὲ ἰσχυρᾶς τῆς
40 ἡδονῆς γινομένης, ὅτι δ' ὁ μὲν πατὴρ ἢ υἱός, οἱ δ'
ἀδελφοὶ ἀλλήλων, μηδὲν οἶεσθαι διαφέρειν.

- εἴοικε δὲ μᾶλλον τοῖς γεωργοῖς εἶναι χρήσιμον τὸ
1262b κοινὰς εἶναι τὰς γυναῖκας καὶ τοὺς παῖδας ἢ τοῖς
φύλαξιν· ἥττον γὰρ ἔσται φιλία κοινῶν ὄντων τῶν
τέκνων καὶ τῶν γυναικῶν, δεῖ δὲ τοιούτους εἶναι τοὺς
ἀρχομένους πρὸς τὸ πειθαρχεῖν καὶ μὴ νεωτερίζειν. ὅλως
5 δὲ συμβαίνειν ἀνάγκη τοῦναντίον διὰ τὸν τοιοῦτον νόμον
ὧν προσήκει τοὺς ὀρθῶς κειμένους νόμους αἰτίους
γίνεσθαι, καὶ δι' ἣν αἰτίαν ὁ Σωκράτης οὕτως οἶεται
δεῖν τάττειν τὰ περὶ τὰ τέκνα καὶ τὰς γυναῖκας. φιλίαν τε
γὰρ οἰόμεθα μέγιστον εἶναι τῶν ἀγαθῶν ταῖς πόλεσιν

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

επονομάσθηκε Δικαία.

4. Αλλά όσοι συγγραφείς παρουσιάζουν έτσι την κοινωνία δεν είναι εύκολο να την προφυλάξουν από τέτοιες δυσχέρειες, όπως τραυματισμούς και φόνους (ηθελημένους και αθέλητους), συμπλοκές και εξευτελισμούς, που είναι πράξεις ανόσιες όταν διαπράττονται ενάντια στους πατέρες, τις μητέρες, αλλά και τους στενούς συγγενείς, όχι όμως τόσο ανόσιες όταν δεν υπάρχει συγγένεια. Ωστόσο τούτα συμβαίνουν αναγκαστικά συχνότερα μεταξύ αγνώστων παρά μεταξύ γνωστών. Και μετά την πράξη, μεταξύ γνωστών είναι δυνατή η εξιλέωση²⁸, ενώ μεταξύ αγνώστων όχι. Άτοπο είναι επίσης και το ότι, αφού έκανε κοινά τα παιδιά, επέτρεψε ανεμπόδιστα τον έρωτα, απαγορεύοντας μόνο τη μεταξύ τους συνουσία, χωρίς ταυτόχρονα να απαγορεύσει τα χάδια, ανάρμοστα σε πατέρα και παιδί, αδελφό και αδελφή, επειδή τάχα πρόκειται μόνο για έρωτα²⁹. Το ίδιο άτοπο είναι να απαγορεύει τη συνουσία όχι για άλλο λόγο, αλλά γιατί η ηδονή είναι πολύ έντονη, χωρίς να δίνει σημασία στο ότι πρόκειται για πατέρα και παιδί ή αδελφία.

Φαίνεται όμως ότι θα ήταν χρήσιμο στους γεωργούς να έχουν κοινές τις γυναίκες και τα παιδιά, όχι όμως και στους φύλακες. Και τούτο επειδή τότε η φιλία μεταξύ των τελευταίων θα ήταν πιο αδύναμη, αν είχαν κοινές τις γυναίκες και τα παιδιά, κι έτσι πρέπει να είναι οι αρχόμενοι, για να υπακούουν και να μην εξεγείρονται. Αλλά ο θεσμός της κοινοκτημοσύνης των γυναικών αναγκαστικά θα προκαλούσε συνέπειες τελείως αντίθετες με εκείνες που θα περίμενε κανείς από τους σωστά κείμενους νόμους, και από τους λόγους ακριβώς για τους οποίους ο Σωκράτης πιστεύει ότι πρέπει να ισχύσουν τα σχετικά με τις γυναίκες και τα παιδιά. Διότι θεωρούμε τη φιλία ένα από τα σημαντικότερα αγαθά των πολιτειών (αφού χάρη στη φιλία

(οὕτως γὰρ ἂν ἥκιστα στασιάζοιεν), καὶ τὸ μίαν εἶναι
 10 τὴν πόλιν ἐπαινεῖ μάλιστα ὁ Σωκράτης, ὃ καὶ δοκεῖ
 κακεῖνος εἶναί φησι τῆς φιλίας ἔργον, καθάπερ ἐν τοῖς
 ἐρωτικοῖς λόγοις ἴσμεν λέγοντα τὸν Ἀριστοφάνην ὡς
 τῶν ἐρώντων διὰ τὸ σφόδρα φιλεῖν ἐπιθυμούντων συμφυ-
 ραι καὶ γενέσθαι ἐκ δύο ὄντων ἀμφοτέρους ἕνα· ἐνταῦθα
 15 μὲν οὖν ἀνάγκη ἀμφοτέρους ἐφθάρθαι ἢ τὸν ἕνα, ἐν δὲ τῇ
 πόλει τὴν φιλίαν ἀναγκαῖον ὑδαρῇ γίνεσθαι διὰ τὴν
 κοινωνίαν τὴν τοιαύτην, καὶ ἥκιστα λέγειν τὸν ἑμὸν ἢ
 υἱὸν πατέρα ἢ πατέρα υἱόν. ὥσπερ γὰρ μικρὸν γλυκὺ εἰς
 πολὺ ὕδωρ μειχθὲν ἀναίσθητον ποιεῖ τὴν κρᾶσιν, οὕτω
 20 συμβαίνει καὶ τὴν οἰκειότητα τὴν πρὸς ἀλλήλους τὴν ἀπὸ
 τῶν ὀνομάτων τούτων, διαφροντίζειν ἥκιστα ἀναγκαῖον
 ὃν ἐν τῇ πολιτείᾳ τῇ τοιαύτῃ ἢ πατέρα ὡς υἱὸν ἢ υἱὸν ὡς
 πατρός, ἢ ὡς ἀδελφὸς ἀλλήλων. δύο γὰρ ἐστὶν ἃ
 μάλιστα ποιεῖ κηδεσθαι τοὺς ἀνθρώπους καὶ φιλεῖν, τό
 τε ἴδιον καὶ τὸ ἀγαπητόν· ὧν οὐδέτερον οἶόν τε ὑπάρχειν
 25 τοῖς οὕτω πολιτευομένοις. ἀλλὰ μὴν καὶ περὶ τοῦ μετα-
 φέρειν τὰ γινόμενα τέκνα, τὰ μὲν ἐκ τῶν γεωργῶν καὶ
 τεχνιτῶν εἰς τοὺς φύλακας, τὰ δ' ἐκ τούτων εἰς ἐκείνους,
 πολλὴν ἔχει ταραχὴν τίνα ἔσται τρόπον· καὶ γινώσκειν
 ἀναγκαῖον τοὺς διδόντας καὶ μεταφέροντας τίσι τίνας
 30 διδόασιν. ἔτι δὲ καὶ τὰ πάσαις λεχθέντα μᾶλλον ἐπὶ
 τούτων ἀναγκαῖον συμβαίνειν, οἷον αἰκίας ἔρωτας φό-
 νους· οὐ γὰρ ἔτι προσαγορεύουσιν ἀδελφὸς καὶ τέκνα
 καὶ πατέρας καὶ μητέρας τοὺς φύλακας οἳ τε εἰς τοὺς
 35 ἄλλους πολίτας δοθέντες καὶ πάλιν οἱ παρὰ τοῖς φύλαξι
 τοὺς ἄλλους πολίτας, ὥστ' εὐλαβεῖσθαι τῶν τοιούτων τι
 πράττειν διὰ τὴν συγγένειαν. περὶ μὲν οὖν τῆς περὶ τὰ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

αποφεύγονται, οι στάσεις), και την ενότητα της πόλης ο Σωκράτης ιδιαίτερα την εγκωμιάζει πιστεύοντας και ο ίδιος, όπως και όλοι, ότι η ενότητα είναι έργο της φιλίας. Όπως και στη συζήτηση σχετικά με τον έρωτα γνωρίζουμε πως ο Αριστοφάνης ισχυρίζεται ότι οι εραστές νιώθουν τόση αγάπη, ώστε θέλουν να κολλήσουν και να γίνουν από δυο όντα ένα. Αναγκαστικά λοιπόν θα φθαρούν και οι δύο, ή ο ένας, ενώ η αγάπη στην πόλη θα γίνει ρευστή από μια τέτοια επαφή, με συνέπεια ο γιος να μην αποκαλεί δικό του τον πατέρα ή ο πατέρας το γιο³⁰. Όπως όταν ανακατευτεί πολύ νερό με λίγο γλυκό κρασί το μείγμα δεν γίνεται αισθητό, έτσι και η αμοιβαία σχέση που βασίζεται σε τούτες τις λέξεις θα εξασθενήσει, αφού θα είναι τελείως περιττό σε μια τέτοια πολιτεία να φροντίζει ο πατέρας για τα παιδιά, ο γιος για τον πατέρα ή τα αδέρφια το ένα το άλλο. Δύο είναι κυρίως τα πράγματα που εμπνέουν στους ανθρώπους φροντίδα και αγάπη, το να έχεις κάτι δικό σου και το να σου είναι κάτι αγαπητό. Ωστόσο κανένα δεν μπορεί να υπάρξει σε μια τέτοια πολιτεία. Αλλά το πώς μεταφέρονται τα παιδιά των γεωργών και των τεχνιτών στους φύλακες, και των τελευταίων αυτών στους πρώτους δεν είναι καθόλου ξεκαθαρισμένο" αναπόφευκτα αυτοί που δίνουν και μεταφέρουν ξέρουν σε ποιους έδωσαν ποιους³¹. Αλλά και όσα ειπώθηκαν³² πριν σχετικά με τους τραυματισμούς, τους έρωτες και τους φόνους, θα συμβαίνουν περισσότερο ανάμεσα σ' αυτούς" διότι δεν θα αποκαλούν πια τα μέλη της τάξης που άφησαν αδελφούς, παιδιά, πατέρες και μητέρες τα παιδιά των φυλάκων που μεταφέρθηκαν στους άλλους πολίτες, ή όσοι από τους άλλους πολίτες μεταφέρθηκαν στους φύλακες. Επομένως, δεν θα διστάζουν λόγω της συγγένειας να διαπράξουν έγκλημα και τίποτα δεν θα γίνεται από σεβασμό προς τη συγγένεια. Τούτα λοιπόν είναι αρκετά, σχετικά με

τέκνα καὶ τὰς γυναῖκας κοινωνίας διωρίσθω τὸν τρόπον τοῦτον.

5. Ἐχόμενον δὲ τούτων ἐστὶν ἐπισκέψασθαι περὶ τῆς κτήσεως, τίνα τρόπον δεῖ κατασκευάζεσθαι τοῖς
 40 μέλλουσι πολιτεύεσθαι τὴν ἀρίστην πολιτείαν, πότερον κοινὴν ἢ μὴ κοινὴν εἶναι τὴν κτῆσιν. τοῦτο δ' ἂν τις καὶ χωρὶς σκέψαιτο ἀπὸ τῶν περὶ τὰ τέκνα καὶ τὰς γυναῖκας
 1263a γενομοθετημένων, λέγω δὲ τὰ περὶ τὴν κτῆσιν πότερον (κὰν ἢ ἐκεῖνα χωρὶς, καθ' ὃν νῦν τρόπον ἔχει πᾶσι) τὰς γε κτήσεις κοινὰς εἶναι βέλτιον, ἢ τὰς χρήσεις, οἷον τὰ μὲν γῆπεδα χωρὶς, τοὺς δὲ καρποὺς εἰς τὸ κοινὸν
 5 φέροντας ἀναλίσκειν (ὅπερ ἔνια ποιεῖ τῶν ἐθνῶν), ἢ τοῦναντίον τὴν μὲν γῆν κοινὴν εἶναι καὶ γεωργεῖν κοινῇ, τοὺς δὲ καρποὺς διαιρεῖσθαι πρὸς τὰς ἰδίας χρήσεις (λέγονται δὲ τινες καὶ τοῦτον τὸν τρόπον κοινωνεῖν τῶν βαρβάρων), ἢ καὶ τὰ γῆπεδα καὶ τοὺς καρποὺς κοινούς. ἐτέρων μὲν οὖν ὄντων τῶν γεωργούντων ἄλλος
 10 ἂν εἴη τρόπος καὶ ῥάων, αὐτῶν δ' αὐτοῖς διαπονούντων τὰ περὶ τὰς κτήσεις πλείους ἂν παρέχοι δυσκολίας. καὶ γὰρ ἐν ταῖς ἀπολαύσεσι καὶ ἐν τοῖς ἔργοις μὴ γινομένων ἴσων ἀλλ' ἀνίσων ἀναγκαῖον ἐγκλήματα γίνεσθαι πρὸς τοὺς ἀπολαύοντας μὲν ἢ λαμβάνοντας πολλά, ὀλίγα δὲ
 15 πονουῖντας, τοῖς ἐλάττω μὲν λαμβάνουσι, πλείω δὲ πονουῖν. ὅλως δὲ τὸ συζῆν καὶ κοινωνεῖν τῶν ἀνθρωπικῶν πάντων χαλεπόν, καὶ μάλιστα τῶν τοιούτων. δηλοῦσι δ' αἱ τῶν συναποδήμων κοινωνίαι· σχεδὸν γὰρ οἱ πλεῖστοι διαφέρονται, ἐκ τῶν ἐν ποσὶ καὶ ἐκ μικρῶν
 20 προσκρονούμενοι ἀλλήλοις. ἔτι δὲ τῶν θεραπόντων τούτοις μάλιστα προσκρούμενοι οἷς πλεῖστα προσχρώμεθα πρὸς

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

την κοινοκτημοσύνη στα παιδιά και τις γυναίκες³³.

5. Σχετικό με τα παραπάνω είναι και το να σκεφθούμε για την περιουσία με ποιο τρόπο πρέπει να διευθετηθεί το θέμα για τους μελλοντικούς πολίτες της άριστης πολιτείας να υπάρχει κοινοκτημοσύνη ή ιδιοκτησία; Τούτο άλλωστε μπορούμε να το εξετάσουμε και ανεξάρτητα απ' όσα ήδη ισχύουν για τις γυναίκες και τα παιδιά³⁴. Ποιο είναι λοιπόν το καλύτερο σύστημα για την περιουσία; Πρέπει, έστω κι αν γυναίκες και παιδιά δεν είναι κοινά σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους, να θεσπιστεί κοινοκτημοσύνη μόνο για τα περιουσιακά στοιχεία; Δηλαδή τα κτήματα να είναι μεν ιδιοκτησία καθενός χωριστά, ενώ η σοδειά να καταναλώνεται από κοινού (όπως γίνεται σε ορισμένα έθνη), ή αντίθετα η γη να είναι κοινή και να καλλιεργείται από κοινού, αλλά η σοδειά να μοιράζεται σε καθένα χωριστά σύμφωνα με τις ανάγκες του (επειδή λένε πως ορισμένοι βάρβαροι λαοί εφαρμόζουν τέτοιο σύστημα κοινοκτημοσύνης), ή πάλι μήπως είναι καλύτερα τόσο η γη όσο και η σοδειά να είναι κοινά³⁵; Αν άλλοι είναι οι καλλιεργητές³⁶ και άλλοι οι ιδιοκτήτες τότε το θέμα είναι διαφορετικό και ευκολότερο, ενώ αν καλλιεργούν οι ίδιοι, τότε το θέμα της ιδιοκτησίας δημιουργεί περισσότερες δυσκολίες. Αν δεν μοιράζονται ίσα την εργασία και την απόλαυση, αλλά άνισα, τότε αναγκαστικά όσοι κοπιάζουν περισσότερο και παίρνουν λιγότερα θα διαμαρτυρηθούν εναντίον όσων κοπιάζουν λιγότερο και απολαμβάνουν περισσότερα³⁷. Γενικά είναι δύσκολη η συμβίωση και η συνύπαρξη σε όλες γενικά τις ανθρωπινες σχέσεις και ιδιαίτερα αυτού του είδους. Το αποδεικνύουν οι ομαδικές αποδημίες οι περισσότεροι φιλονικούν για ασήμαντες αιτίες και συγκρούονται για καθημερινά ζητήματα μεταξύ τους. Συγκρουόμαστε ακόμα και μ' εκείνους κυρίως τους υπηρέτες, που χρησιμοποιούμε στις

τάς διακονίας τὰς ἐγκυκλίους.

τὸ μὲν οὖν κοινὰς εἶναι τὰς κτήσεις ταύτας τε καὶ
 ἄλλας τοιαύτας ἔχει δυσχερείας· ὃν δὲ νῦν τρόπον ἔχει,
 ἐπικοσμηθὲν ἔθεσι καὶ τάξει νόμων ὀρθῶν, οὐ μικρὸν ἂν
 25 διενέγκαι. ἔξει γὰρ τὸ ἐξ ἀμφοτέρων ἀγαθόν· λέγω δὲ τὸ
 ἐξ ἀμφοτέρων τὸ ἐκ τοῦ κοινὰς εἶναι τὰς κτήσεις καὶ τὸ
 ἐκ τοῦ ἰδίας. δεῖ γὰρ πῶς μὲν εἶναι κοινὰς, ὅλως δ' ἰδίας.
 αἱ μὲν γὰρ ἐπιμέλειαί διηρημέναι τὰ ἐγκλήματα πρὸς
 ἀλλήλους οὐ ποιήσουσιν, μᾶλλον δ' ἐπιδώσουσιν ὥς πρὸς
 30 ἴδιον ἐκάστον προσεδρεύοντος· δι' ἀρετὴν δ' ἔσται πρὸς
 τὸ χρῆσθαι, κατὰ τὴν παροιμίαν, κοινὰ τὰ φίλων. ἔστι δὲ
 καὶ νῦν τὸν τρόπον τοῦτον ἐν ἐνίαις πόλεσιν οὕτως
 ὑπογεγραμμένον, ὥς οὐκ ὂν ἀδύνατον, καὶ μάλιστα ἐν
 ταῖς καλῶς οἰκουμέναις τὰ μὲν ἔστι τὰ δὲ γένοιτ' ἂν
 35 ἰδίαν γὰρ ἕκαστος τὴν κτήσιν ἔχων τὰ μὲν χρήσιμα ποιεῖ
 τοῖς φίλοις, τοῖς δὲ χρῆται κοινοῖς, οἷον καὶ ἐν Λακεδαι-
 μονί τοῖς τε δούλοις χρῶνται τοῖς ἀλλήλων ὥς εἰπεῖν
 ἰδίους, ἔτι δ' ἵπποις καὶ κυσίν, καὶ δεηθῶσιν ἐφοδίων,
 [ἐν] τοῖς ἀγροῖς κατὰ τὴν χώραν. φανερόν τοίνυν ὅτι
 40 βέλτιον εἶναι μὲν ἰδίας τὰς κτήσεις, τῇ δὲ χρήσει ποιεῖν
 κοινὰς· ὅπως δὲ γίνονται τοιοῦτοι, τοῦ νομοθέτου τοῦτ'
 ἔργον ἰδιὸν ἔστιν. ἔτι δὲ καὶ πρὸς ἡδονὴν ἀμύθητον ὅσον
 διαφέρει τὸ νομίζειν ἰδιὸν τι. μὴ γὰρ οὐ μάτην τὴν πρὸς
 1263b αὐτὸν αὐτὸς ἔχει φιλίαν ἕκαστος, ἀλλ' ἔστι τοῦτο φυσι-
 κόν. τὸ δὲ φίλαντον εἶναι ψέγεται δικαίως· οὐκ ἔστι δὲ
 τοῦτο τὸ φιλεῖν ἑαυτόν, ἀλλὰ τὸ μᾶλλον ἢ δεῖ φιλεῖν,
 καθάπερ καὶ τὸ φιλοχρήματον, ἐπεὶ φιλοῦσί γε πάντες ὥς
 5 εἰπεῖν ἕκαστον τῶν τοιούτων. ἀλλὰ μὴν καὶ τὸ χαρί-
 σασθαι καὶ βοηθῆσαι φίλοις ἢ ξένοις ἢ ἐταίροις ἡδιστον·

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

συνηθισμένες δουλειές του σπιτιού.

Η κοινοκτημοσύνη παρουσιάζει λοιπόν διάφορες δυσκολίες. Το ισχύον σύστημα όμως, αν μάλιστα βελτιωθεί με χρηστά ήθη και σωστούς νόμους, θα γίνει πολύ καλύτερο" διότι θα συγκεντρώσει ό,τι καλό έχουν και τα δυο συστήματα, δηλαδή και της κοινοκτημοσύνης και της ατομικής ιδιοκτησίας. Μέχρι ένα βαθμό πρέπει να υπάρχει κοινοκτημοσύνη, γενικώς όμως ισχύει³⁸ η ατομική ιδιοκτησία. Τις συγκρούσεις δεν τις προκαλεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον κάθε ιδιοκτήτη, μάλλον θα μειωθούν όταν καθένας προσέχει τη δουλειά του. Μόνο για λόγους καλοσύνης³⁹ υπάρχει κοινή χρήση, σύμφωνα με την παροιμία «τα πράγματα των φίλων⁴⁰ είναι κοινά». Τούτο το σύστημα βρίσκουμε να ισχύει σε ορισμένες πόλεις, αφού δεν είναι αδύνατο, ιδιαίτερα στις ευνομούμενες πολιτείες ισχύει ως ένα βαθμό αλλά θα μπορούσε και να επεκταθεί. Όταν καθένας έχει την περιουσία του δίνει ένα μέρος στους φίλους του και άλλα τα μοιράζεται από κοινού, όπως για παράδειγμα οι Λακεδαιμόνιοι χρησιμοποιούν ο ένας τους δούλους του άλλου σαν δικούς του, αλλά και τα άλογα και τα σκυλιά και αν τους λείψουν εφόδια σε ένα ταξίδι ικανοποιούνται με ότι βρίκουν στα χωράφια στην εξοχή. Είναι λοιπόν φανερό πως είναι καλύτερα η περιουσία να είναι ιδιόκτητη αλλά η χρήση να είναι κοινή. Το πώς θα γίνει αυτό είναι έργο αποκλειστικά του νομοθέτη⁴¹. Είναι απερίγραπτο το πόση ευχαρίστηση προκαλεί σε κάποιον η σκέψη ότι κάτι του ανήκει. Είναι φυσικό ν' αγαπάει κανείς τον εαυτό του, 'δεν είναι μάταιο⁴². Δίκαια όμως κατακρίνεται και η φιλαυτία" και φιλαυτία δεν είναι να αγαπάμε τον εαυτό μας, αλλά να τον αγαπάμε πολύ περισσότερο από όσο πρέπει. Το ίδιο ισχύει και για τον φιλοχρήματο, μιας και όλοι οι άνθρωποι αγαπούν τα χρήματα. Είναι όμως η γλυκύτερη απόλαυση η καλοσύνη και η βοήθεια προς τους φίλους ή τους φιλοξε-

- ὁ γίνεται τῆς κτήσεως ἰδίας οὔσης. ταῦτά τε δὴ οὐ συμβαίνει τοῖς λίαν ἐν ποιοῦσι τὴν πόλιν, καὶ πρὸς τούτοις ἀναιροῦσιν ἔργα θνοῖν ἀρεταῖν φανερώς, σωφροσύνης μὲν τὸ περὶ τὰς γυναῖκας (ἔργον γὰρ καλὸν ἀλλοτριᾶς οὔσης ἀπέχεσθαι διὰ σωφροσύνην), ἐλευθεριότητος δὲ τὸ περὶ τὰς κτήσεις· οὔτε γὰρ ἔσται φανερὸς ἐλευθέριος ὢν, οὔτε πράξει προᾶξιν ἐλευθέριον οὐδεμίαν· ἐν τῇ γὰρ χρήσει τῶν κτημάτων τὸ τῆς ἐλευθεριότητος ἔργον ἐστίν.
- 15 εὐπρόσωπος μὲν οὖν ἡ τοιαύτη νομοθεσία καὶ φιλόανθρωπος ἂν εἶναι δόξειεν· ὁ γὰρ ἀκροώμενος ἄσμενος ἀποδέχεται, νομίζων ἔσεσθαι φιλίαν τινὰ θαυμαστήν πᾶσι πρὸς ἅπαντας, ἄλλως τε καὶ ὅταν κατηγορῇ τις τῶν νῦν ὑπαρχόντων ἐν ταῖς πολιτείαις κακῶν ὡς γινομένων
- 20 διὰ τὸ μὴ κοινὴν εἶναι τὴν οὐσίαν, λέγω δὲ δίκας τε πρὸς ἀλλήλους περὶ συμβολαίων καὶ ψευδομαρτυριῶν κρίσεις καὶ πλουσίων κολακείας· ὢν οὐδὲν γίνεται διὰ τὴν ἀκοινωνησίαν ἀλλὰ διὰ τὴν μοχθηρίαν, ἐπεὶ καὶ τοὺς κοινὰ κεκτημένους καὶ κοινωνοῦντας πολλῶν διαφορομένους μᾶλλον ὁρῶμεν ἢ τοὺς χωρὶς τὰς οὐσίας ἔχοντας· ἀλλὰ θεωροῦμεν ὀλίγους τοὺς ἐκ τῶν κοινωνιῶν διαφορομένους, πρὸς πολλοὺς συμβάλλοντες τοὺς κεκτημένους ἰδίᾳ τὰς κτήσεις. ἔτι δὲ δίκαιοι μὴ μόνον λέγειν ὅσων στέρησονται κακῶν κοινωνήσαντες, ἀλλὰ καὶ ὅσων ἀγαθῶν φαίνεται δ' εἶναι πᾶμπαν ἀδύνατος ὁ βίος.
- 30 αἴτιον δὲ τῷ Σωκράτει τῆς παρακρούσεως χρὴ νομίζειν τὴν ὑπόθεσιν οὐκ οὔσαν ὀρθήν. δεῖ μὲν γὰρ εἶναί πως μίαν καὶ τὴν οἰκίαν καὶ τὴν πόλιν, ἀλλ' οὐ πάντως. ἔστι μὲν γὰρ ὡς οὐκ ἔσται προϊοῦσα πόλις, ἔστι δ' ὡς ἔσται μὲν, ἐγγυὲς δ' οὔσα τοῦ μὴ πόλις εἶναι χείρων

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

νούμενους ή τους συντρόφους. Τούτο όμως συμβαίνει μόνο όταν υπάρχει, ιδιοκτησία. Δεν γίνεται όταν η πόλη θεωρείται πάρα πολύ ένα πράγμα, τότε μάλιστα δεν υπάρχει δυνατότητα να εκδηλωθούν δυο άλλες αρετές, η σωφροσύνη προς τις γυναίκες (διότι καλό είναι να μην πλησιάζει κανείς τη γυναίκα του άλλου), και η γενναιοδωρία σε σχέση με την περιουσία. Στην κοινοκτημοσύνη δεν μπορεί κανείς να δείξει γενναιοδωρία, ούτε μπορεί να προχωρήσει σε γενναιοδωρες πράξεις. Η γενναιοδωρία εκδηλώνεται μόνο στη χρήση της περιουσίας⁴³.

Μια τέτοια νομοθεσία θα φαινόταν και ελκυστική και φιλόανθρωπη' μόλις την ακούσει κανείς τη δέχεται ευχάριστα, επειδή πιστεύει ότι θα δημιουργήσει αξιοθαύμαστη φιλία ανάμεσα σε όλους· περισσότερο μάλιστα όταν ακούει να κατακρίνουν όσα κακά προκαλεί το ισχύον σύστημα, επειδή τάχα δεν υπάρχει κοινοκτημοσύνη" και εννοώ τις δίκες για συμφωνητικά, ψευδομαρτυρία και κολακεία προς τους πλούσιους. Τούτα όμως δεν οφείλονται στο ότι δεν ισχύει κοινοκτημοσύνη, αλλά στη μοχθηρία των ανθρώπων, αφού διαπιστώνουμε περισσότερες συγκρούσεις μεταξύ συνιδιοκτητών παρά μεταξύ εκείνων που έχουν χωριστές περιουσίες. Αν και διαπιστώνουμε ότι είναι λίγοι αυτοί όταν συγκριθούν με το μεγάλο αριθμό όσων έχουν ιδιωτική περιουσία. Είναι δίκαιο να μην πληροφορήσουμε τον κόσμο μόνο για τα κακά, από τα οποία θα τους απαλλάξει η κοινοκτημοσύνη, αλλά και για τα καλά που θα τους στερήσει. Η ζωή με το σύστημα της κοινοκτημοσύνης⁴⁴ φαίνεται εντελώς αδύνατη⁵.

Και αιτία του λάθους του Σωκράτη είναι ότι στήριξε το σύστημα του σε λανθασμένη βάση. Στην οικογένεια και στην πόλη πρέπει να υπάρχει ενότητα μέχρι ένα βαθμό, όχι όμως απόλυτη. Η πόλη με μια τέτοια ενότητα έχει πιθανότητες ή να καταλυθεί ή να διατηρηθεί, και να

35 πόλις, ὥσπερ καὶ εἴ τις τὴν συμφωνίαν ποιήσκειν
 ὁμοφωνίαν ἢ τὸν ὀρθὸν βάσιν μίαν. ἀλλὰ δεῖ πλῆθος
 ὄν, ὥσπερ εἴρηται πρότερον, διὰ τὴν παιδείαν κοινὴν καὶ
 μίαν ποιεῖν καὶ τὸν γε μέλλοντα παιδείαν εἰσάγειν καὶ
 νομίζοντα διὰ ταύτης ἔσεσθαι τὴν πόλιν σπουδαίαν
 40 ἄτοπον τοῖς τοιούτοις οἶεσθαι διορθοῦν, ἀλλὰ μὴ τοῖς
 ἔθεσι καὶ τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τοῖς νόμοις, ὥσπερ τὰ περὶ
 τὰς κτήσεις ἐν Λακεδαιμόνι καὶ Κρήτῃ τοῖς συσσιτίοις ὁ
 1264a νομοθέτης ἐκοίνωσε. δεῖ δὲ μηδὲ τοῦτο αὐτὸ ἀγνοεῖν, ὅτι
 χρὴ προσέχειν τῷ πολλῷ χρόνῳ καὶ τοῖς πολλοῖς ἔτεσιν,
 ἐν οἷς οὐκ ἂν ἔλαθεν, εἰ ταῦτα καλῶς εἶχεν· πάντα γὰρ
 σχεδὸν εὗρηται μὲν, ἀλλὰ τὰ μὲν οὐ συνῆκται, τοῖς δ' οὐ
 5 χρῶνται γινώσκοντες. μάλιστα δ' ἂν γένοιτο φανερόν εἰ
 τις τοῖς ἔργοις ἴδοι τὴν τοιαύτην πολιτείαν κατασκευα-
 ζομένην· οὐ γὰρ δυνησεται μὴ μερίζων αὐτὰ καὶ χωρίζων
 ποιῆσαι τὴν πόλιν, τὰ μὲν εἰς συσσίτια τὰ δὲ εἰς φατριάς
 καὶ φυλάς. ὥστε οὐδὲν ἄλλο συμβήσεται νενομοθετημέ-
 10 νον πλὴν μὴ γεωργεῖν τοὺς φύλακας· ὅπερ καὶ νῦν
 Λακεδαιμόνιοι ποιεῖν ἐπιχειροῦσιν.

οὐ μὴν ἀλλ' οὐδὲ ὁ τρόπος τῆς ὅλης πολιτείας τίς
 ἔσται τοῖς κοινωνοῦσιν, οὗτ' εἶρηκεν ὁ Σωκράτης οὔτε
 ῥάδιον εἰπεῖν. καίτοι σχεδὸν τό γε πλῆθος τῆς πόλεως τὸ
 τῶν ἄλλων πολιτῶν γίνεται πλῆθος, περὶ ὧν οὐδὲν
 15 διώρισται, πότερον καὶ τοῖς γεωργοῖς κοινὰς εἶναι δεῖ
 τὰς κτήσεις ἢ καθ' ἕκαστον ιδίας, ἔτι δὲ καὶ γυναικας καὶ
 παῖδας ιδίους ἢ κοινούς. εἰ μὲν γὰρ τὸν αὐτὸν τρόπον
 κοινὰ πάντα πάντων, τί διοίσουσιν οὗτοι ἐκείνων τῶν

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

χειροτερεύει, πλησιάζοντας προς την κατάλυση, όπως αν κάποιος επιχειρεί να συνθέσει συμφωνία χρησιμοποιώντας μόνο ένα μουσικό φθόγγο ή ένα ρυθμό με ένα μόνο μέτρο. Όπως είπαμε όμως και πριν, επειδή την πόλη συνθέτει πλήθος ανθρώπων με βάση την παιδεία πρέπει να αποκτά ενότητα. Και πιστεύω πως είναι άτοπο όποιος θέλει να θεσπίσει εκπαιδευτικό σύστημα και πιστεύει πως με τη βοήθεια του θα κάνει σπουδαία την πόλη, να νομίζει ότι θα βελτιώσει τους πολίτες με τέτοιες ρυθμίσεις και όχι με

/Α - , ' 4 7 ' 46

τα ήθη, τη φιλοσοφία και τους άριστους νομούς, όπως προώθησε την κοινοκτημοσύνη ο νομοθέτης θεσπίζοντας τα συσσίτια στη Λακεδαίμονα και στην Κρήτη. Δεν πρέπει ακόμα να παραβλέψουμε ότι το σύστημα της κοινοκτημοσύνης δεν θα έμενε ανεφάρμοστο αν είχε αποδειχτεί σωστό μετά από μακρόχρονη πείρα. Διότι σχεδόν όλα τα πολιτικά συστήματα είναι ήδη γνωστά πλήν όμως άλλα δεν ταξινομήθηκαν και άλλα δεν εφαρμόστηκαν, αν και είναι γνωστά. Τούτο θα αποδεικνυόταν καλύτερα, αν κανείς παρακολουθούσε την εξέλιξη του πολιτεύματος μέσα από τα έργα του. Κανείς δεν μπορεί να δημιουργήσει πόλη χωρίς να δια/ωρίσει αυτά τα έργα και να τα διαμοιράσει, άλλα για τα συσσίτια, άλλα για τις φρατρίες και τις φυλές. Συνεπώς η νομοθεσία δεν θα καταλήξει παρά στην απαλλαγή των φυλάκων από την καλλιέργεια της γης' και τούτο ακριβώς προσπαθούν να εφαρμόσουν οι Λακεδαιμόνιοι⁴⁸.

Αλλά ποια θα είναι η στάση του πολιτεύματος απέναντι στους πολίτες, ούτε μας είπε ο Σωκράτης ούτε είναι εύκολο να μας το πεί' ωστόσο την πόλη συνήθως απαρτίζουν οι πολίτες, για τους οποίους δεν νομοθετείται τίποτα⁴. Δηλαδή για τους γεωργούς τα κτήματα πρέπει να είναι ή κοινά ή ατομικά; Επίσης οι γυναίκες και τα παιδιά θα είναι ατομικά ή κοινά⁵⁰; γιατί, αν όλα είναι με τον ίδιο τρόπο κοινά⁵¹ σε τι διαφέρουν⁵² οι γεωργοί από τους φυλα-

φυλάκων; ἢ τί πλεῖον τοῖς ὑπομένουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν,
 20 ἢ τί μαθόντες ὑπομενοῦσι τὴν ἀρχήν, ἐὰν μὴ τι σοφί-
 ζωνται τοιοῦτον οἷον Κρηῆτες; ἐκεῖνοι γὰρ τὰλλα ταῦτα
 τοῖς δούλοις ἐφέντες μόνον ἀπειρήκασιν τὰ γυμνάσια καὶ
 τὴν τῶν ὀπλῶν κτῆσιν. εἰ δέ, καθάπερ ἐν ταῖς ἄλλαις
 πόλεσι, καὶ παρ' ἐκείνοις ἔσται τὰ τοιαῦτα, τίς ὁ τρόπος
 ἔσται τῆς κοινωνίας; ἐν μιᾷ γὰρ πόλει δύο πόλεις
 25 ἀναγκαῖον εἶναι, καὶ ταύτας ὑπεναντίας ἀλλήλαις. ποιεῖ
 γὰρ τοὺς μὲν φύλακας οἷον φρουρούς, τοὺς δὲ γεωργούς
 καὶ τοὺς τεχνίτας καὶ τοὺς ἄλλους πολίτας· ἐγκλήματα
 δὲ καὶ δίκαι, καὶ ὅσα ἄλλα ταῖς πόλεσιν ὑπάρχειν φησὶ
 κακά, πάνθ' ὑπάρξει καὶ τούτοις. καίτοι λέγει ὁ Σωκρά-
 30 τής ὡς οὐ πολλῶν δεήσονται νομίμων διὰ τὴν παιδείαν,
 οἷον ἀστυνομικῶν καὶ ἀγορανομικῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν
 τοιούτων, ἀποδιδόντες μόνον τὴν παιδείαν τοῖς φύλαξιν. ἔτι
 δὲ κυρίους ποιεῖ τῶν κτημάτων τοὺς γεωργούς < τοὺς >
 ἀποφορὰν φέροντας· ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον εἰκὸς εἶναι
 35 χαλεποὺς καὶ φρονημάτων πλήρεις, ἢ τὰς παρ' ἐνίοις
 εἰλωτείας τε καὶ πενεστείας καὶ δουλείας. ἀλλὰ γὰρ εἴτ'
 ἀναγκαῖα ταῦθ' ὁμοίως εἴτε μὴ, νῦν γε οὐδὲν διώρισται.
 καὶ περὶ τῶν ἐχομένων τίς ἢ τούτων τε πολιτεία καὶ
 παιδεία καὶ νόμοι τίνες. ἔστι δ' οὗθ' εὐρεῖν ῥάδιον, οὔτε
 τὸ διαφέρειν μικρὸν τὸ ποιοῦς τινας εἶναι τούτους πρὸς τὸ
 σφύζεσθαι τὴν τῶν φυλάκων κοινωνίαν. ἀλλὰ μὴν εἴ γε
 1264b τὰς μὲν γυναικας ποιήσει κοινὰς τὰς δὲ κτήσεις ἰδίας, τίς
 οἰκονομήσει ὥσπερ τὰ ἐπὶ τῶν ἀγρῶν οἱ ἄνδρες
 αὐτῶν—καὶ εἰ κοινὰ αἱ κτήσεις καὶ αἱ τῶν γεωργῶν

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

κες; Ἡ τι θα ἐπαιρναν για ἀντάλλαγμα ὅσοι θα υπέμεναν την ἐξουσία των φυλάκων; Ἡ πῶς θα τους διδάξουν να ἀνέχονται την ἐξουσία τους, ἐκτός ἀν ἐπινοήσουν κάτι παρόμοιο μ' αὐτό που ἐπινόησαν οἱ Κρήτες. Οἱ Κρήτες ἐπέτρεψαν ἐλεύθερα στους δούλους τα πάντα, ἐκτός ἀπὸ δυο πράγματα, την ἐκγύμναση καὶ την κατοχή ὀπλων. Ἀν λοιπὸν ἐκεῖνοι οἱ υποστηρικτές της πολιτείας του Σωκράτη θεσπίσουν ὅ,τι ἰσχύει καὶ στις υπόλοιπες πόλεις, τότε πῶς θα ἰσχύσει κοινοκτημοσύνη; Γιατί τότε ἀναγκαστικά μέσα στην ἴδια πόλιν θα ὑπάρχουν δυο πόλεις καὶ μάλιστα ἀντίπαλες, ἀφοῦ ὁ Σωκράτης κάνει τους φύλακες φρουρούς καὶ τους γεωργούς καὶ τους τεχνίτες καὶ τους υπόλοιπους πολίτες⁵³. Ἀντεγκλήσεις, δίκες καὶ ὅσα ἄλλα κακὰ ταλαιπωροῦν τις πόλεις θα ὑπάρξουν καὶ μετὰξὺ αὐτῶν. Ἀν καὶ ὁ Σωκράτης υποστηρίζει ὅτι σ' αὐτούς, χάριν στην παιδεία τους, δὲν θα χρειαστοῦν πολλοὶ νόμοι, ὅπως δηλαδὴ νόμοι ἀστυνομικοὶ ἢ ἀγορανομικοὶ καὶ ἄλλοι παρόμοιοι, κι ὁμως την παιδεία την προορίζει μόνον για τους φύλακες. Ταυτόχρονα κάνει ἰδιοκτήτες των κτημάτων τους γεωργούς, ἀλλὰ τους υποχρεώνει να δίνουν ἓνα εἶδος φόρου. Τούτα ὁμως μπορεῖ να κάνει τους γεωργούς δύστροπους καὶ ἀντιδραστικούς, πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅσο εἶναι ἀλλοῦ οἱ εἰλωτες, οἱ πενέστες καὶ οἱ δούλοι. Ἀνεξάρτητα ὁμως ἀπὸ το ἀν ὅλα τούτα πρέπει ἢ δὲν πρέπει να ρυθμιστοῦν με τον ἴδιον τρόπο για ὅλους τους πολίτες, εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν θεσπίστηκε τίποτα σχετικὰ, δηλαδὴ ποιο θα εἶναι το πολίτευμα, ποια ἡ παιδεία καὶ ποιοι οἱ νόμοι. Δὲν εἶναι εὐκόλον να τους βρούμε, καὶ οὔτε εἶναι μικρῆς σημασίας το ἀν διατηρηθεῖ ἡ κοινωνία των φυλάκων. Κι ἀν ὁμως ὁ νομοθέτης ὀρίσει κοινές τις γυναῖκες καὶ ἰδιωτικὴ την περιουσία, ποια γυναῖκα θα φροντίζει για τον οἶκον, ὅπως φροντίζουν οἱ ἄντρες τα κτήματα, ποιος θα τον φροντίζει ἀν οἱ γεωργοὶ ἔχουν τις γυναῖκες τους καὶ τα κτήματα τους

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

5 γυναῖκες; ἄτοπον δὲ καὶ τὸ ἐκ τῶν θηρίων ποιεῖσθαι τὴν
παραβολήν, ὅτι δεῖ τὰ αὐτὰ ἐπιτηδεύειν τὰς γυναῖκας
τοῖς ἀνδράσιν, οἷς οἰκονομίας οὐδὲν μέτεστιν.

ἐπισφαλὲς δὲ καὶ τοὺς ἄρχοντας ὥς καθίστησιν ὁ
Σωκράτης. αἰεὶ γὰρ ποιεῖ τοὺς αὐτοὺς ἄρχοντας· τοῦτο δὲ
στάσεως αἷτιον γίνεται καὶ παρὰ τοῖς μηδὲν ἀξίωμα
κεκτημένοις, ἢ που δῆθεν παρὰ γε θυμοειδέσι καὶ
10 πολεμικοῖς ἀνδράσιν. ὅτι δ' ἀναγκαῖον αὐτῷ ποιεῖν τοὺς
αὐτοὺς ἄρχοντας, φανερόν· οὐ γὰρ ὅτε μὲν ἄλλοις ὅτε δὲ
ἄλλοις μέμεικται ταῖς ψυχαῖς ὁ παρὰ τοῦ θεοῦ χρυσός,
ἀλλ' αἰεὶ τοῖς αὐτοῖς. φησὶ δὲ τοῖς μὲν εὐθύς γινομένοις
μεῖξαι χρυσόν, τοῖς δ' ἄργυρον, χαλκὸν δὲ καὶ σίδηρον
15 τοῖς τεχνίταις μέλλουσιν ἔσεσθαι καὶ γεωργοῖς. ἔτι δὲ
καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἀφαιρούμενος τῶν φυλάκων, ὅλην
φησὶ δεῖν εὐδαιμόνα ποιεῖν τὴν πόλιν τὸν νομοθέτην.
ἀδύνατον δὲ εὐδαιμονεῖν ὅλην, μὴ πάντων ἢ μὴ τῶν
πλείστων μερῶν ἢ τινῶν ἐχόντων τὴν εὐδαιμονίαν. οὐ
20 γὰρ τῶν αὐτῶν τὸ εὐδαιμονεῖν ὥνπερ τὸ ἄρτιον· τοῦτο
μὲν γὰρ ἐνδέχεται τῷ ὅλῳ ὑπάρχειν, τῶν δὲ μερῶν
μηδετέρῳ, τὸ δὲ εὐδαιμονεῖν ἀδύνατον. ἀλλὰ μὴν εἰ οἱ
φυλάκες μὴ εὐδαιμόνες, τίνες ἕτεροι; οὐ γὰρ δὴ οἱ γε
τεχνῖται καὶ τὸ πλῆθος τὸ τῶν βαναύσων. ἢ μὲν οὖν
25 πολιτεία περὶ ἧς ὁ Σωκράτης εἶρηκεν ταύτας τε τὰς
ἀπορίας ἔχει καὶ τούτων οὐκ ἐλάττους ἑτέρας.

6. Σχεδὸν δὲ παραπλησίως καὶ τὰ περὶ τοὺς Νόμους
ἔχει τοὺς ὕστερον γραφέντας, διὸ καὶ περὶ τῆς ἐνταῦθα

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

κοινά; Ταυτόχρονα είναι λάθος να παίρνουν τα ζώα ως παράδειγμα για τους ανθρώπους, ότι δηλαδή άντρες και γυναίκες, πρέπει να κάνουν τις ίδιες δουλειές, γιατί τα ζώα δεν έχουν να διαχειριστούν νοικοκυριό.

Ο Σωκράτης προτείνει τη θέσπιση των αξιωμάτων με τρόπο επικίνδυνο⁵⁴ γιατί προτείνει ως άρχοντες πάντα τα ίδια πρόσωπα" αν όμως το σύστημα γίνεται αιτία να στασιάζουν και όσοι δεν δικαιούνται να ανέλθουν σε κανένα αξίωμα, πόσο μάλλον [γίνεται αιτία να στασιάζουν] οι γενναιόκαρδοι πολεμιστές. Και είναι φανερό ότι ο Σωκράτης κάνει άρχοντες πάντα τα ίδια πρόσωπα. Σύμφωνα με τη θεωρία του το χρυσάφι που δίνει ο θεός δεν ανακατεύεται κάθε φορά και με τις ψυχές άλλων ανθρώπων, αλλά πάντα με των ίδιων. Και υποστηρίζει ότι, μόλις γεννηθούν οι άνθρωποι, οι θεοί ανακατεύουν τις ψυχές άλλων με χρυσάφι, άλλων με ασήμι, ενώ εκείνων που προορίζονται για τεχνίτες και γεωργοί με χαλκό και σίδηρο⁵⁵. Αν, και ενώ αφαιρεί από τους φύλακες την ευδαιμονία, υποστηρίζει ότι ο νομοθέτης πρέπει να κάνει ευτυχισμένη όλη την πόλη. Είναι αδύνατο να ευτυχήσει ολόκληρη η πόλη, αν δεν ευτυχούν όλα ή τα περισσότερα ή ορισμένα μέρη της. Η ευτυχία δεν αποτελείται από μέρη όπως ο άρτιος αριθμός: άρτιος μπορεί να είναι ο αριθμός στο σύνολο του, αλλά τα μέρη του δεν είναι απαραίτητα άρτιοι αριθμοί⁵⁶, έτσι όμως είναι αδύνατη η ευτυχία της πόλης. Αν όμως δεν είναι ευτυχισμένοι οι φύλακες, ποιοι άλλοι θα είναι; Όχι ασφαλώς οι τεχνίτες και το πλήθος όσων απασχολούνται στα βαρέα επαγγέλματα. Τούτες τις απορίες λοιπόν δημιουργεί η πολιτεία που επινόησε ο Σωκράτης, και άλλες όχι μικρότερες⁵⁷.

6. Παραπλήσια είναι και τα σχετικά με τους *Νόμους*⁵⁸, που αργότερα έγραψε ο Πλάτων, για τούτο καλύτερα είναι

πολιτείας ἐπισκέψασθαι μικρὰ βέλτιον. καὶ γὰρ ἐν τῇ
 Πολιτείᾳ περὶ ὀλίγων πάνπαν διώρικεν ὁ Σωκράτης,
 30 περὶ τε γυναικῶν καὶ τέκνων κοινωνίας, πῶς ἔχειν δεῖ,
 καὶ περὶ κτήσεως, καὶ τῆς πολιτείας τὴν τάξιν (διαι-
 ρεῖται γὰρ εἰς δύο μέρη τὸ πλῆθος τῶν οἰκούντων, τὸ μὲν
 εἰς τοὺς γεωργούς, τὸ δὲ εἰς τὸ προπολεμοῦν μέρος·
 τρίτον δ' ἐκ τούτων τὸ βουλευόμενον καὶ κύριον τῆς
 35 πόλεως), περὶ δὲ τῶν γεωργῶν καὶ τῶν τεχνιτῶν,
 πότερον οὐδεμιᾶς μεθέξουσιν ἢ τινος ἀρχῆς, καὶ πότερον
 ὄπλα δεῖ κεκτῆσθαι καὶ τούτους καὶ συμπολεμεῖν ἢ μή,
 περὶ τούτων οὐδὲν διώρικεν ὁ Σωκράτης, ἀλλὰ τὰς μὲν
 γυναικας οἶται δεῖν συμπολεμεῖν καὶ παιδείας μετέχειν
 τῆς αὐτῆς τοῖς φύλαξιν, τὰ δ' ἄλλα τοῖς ἔξωθεν πεπλή-
 ρωκε τὸν λόγον καὶ περὶ τῆς παιδείας, ποίαν τινὰ δεῖ
 1265a γίνεσθαι τῶν φυλάκων. τῶν δὲ Νόμων τὸ μὲν πλεῖστον
 μέρος νόμοι τυγχάνουσιν ὄντες, ὀλίγα δὲ περὶ τῆς
 πολιτείας εἶρηκεν, καὶ ταύτην βουλόμενος κοινοτέραν
 ποιεῖν ταῖς πόλεσι κατὰ μικρὸν περιάγει πάλιν πρὸς
 τὴν ἑτέραν πολιτείαν. ἔξω γὰρ τῆς τῶν γυναικῶν κοι-
 5 νωνίας καὶ τῆς κτήσεως, τὰ ἄλλα ταῦτα ἀποδίδωσιν
 ἀμφοτέραις ταῖς πολιτείαις· καὶ γὰρ παιδείαν τὴν αὐτήν,
 καὶ τὸ τῶν ἔργων τῶν ἀναγκαίων ἀπεχομένους ζῆν, καὶ
 περὶ συσσιτίων ὡσαύτως· πλὴν ἐν ταύτῃ φησὶ δεῖν εἶναι
 συσσίτια καὶ γυναικῶν, καὶ τὴν μὲν χιλίων τῶν ὄπλα
 10 κεκτημένων, ταύτην δὲ πεντακισχιλίων.
 τὸ μὲν οὖν περιττὸν ἔχουσι πάντες οἱ τοῦ Σωκρά-
 τος λόγοι καὶ τὸ κομψὸν καὶ τὸ καινοτόμον καὶ τὸ
 ζητητικόν, καλῶς δὲ πάντα ἴσως χαλεπόν, ἐπεὶ καὶ τὸ
 νῦν εἰρημένον πλῆθος δεῖ μὴ λανθάνειν ὅτι χώρας δεήσει
 15 τοῖς τοσούτοις Βαβυλωνίας ἢ τινος ἄλλης ἀπεράντου τὸ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

να ασχοληθούμε λίγο με τα πολιτεύματα που περιγράφουν. Στην *Πολιτεία* ελάχιστα πράγματα καθόρισε ο Σωκράτης" την κοινοκτημοσύνη γυναικών και παιδιών και περιουσίας, όπως και την οργάνωση του πολιτεύματος (γιατί ο πληθυσμός διαιρείται σε δυο τάξεις, την τάξη των γεωργών κι εκείνων που πολεμούν για την πόλη" κι από τους δεύτερους προέρχονται εκείνοι που φροντίζουν για τα συμφέροντα της πόλης και την κυβερνούν⁵⁹). Αλλά ο Σωκράτης⁶⁰ δεν προσδιόρισε αν δικαιούνται να ανέρχονται στα αξιώματα οι γεωργοί και οι τεχνίτες, όπως και αν έχουν δικαίωμα να κατέχουν όπλα και να πολεμούν για την πόλη ή όχι" για τις γυναίκες εκφράζει την άποψη ότι πρέπει να πολεμούν μαζί με τους φύλακες και να μοιράζονται την ίδια παιδεία, σχετικά όμως με τα άλλα θέματα συμπλήρωσε τον διάλογο με άσχετα πράγματα και με απόψεις για το ποια πρέπει να είναι η μόρφωση των φυλάκων. Ωστόσο οι *Νόμοι* περιέχουν ως επί το πλείστον νομοθετήματα, για το πολίτευμα όμως αναφέρονται λίγα πράγματα. Αν και θέλει να το κάνει να μοιάζει περισσότερο με των άλλων πόλεων, βαθμιαία το προσαρμόζει προς το άλλο, το ιδεώδες πολίτευμα. Γιατί, αν εξαιρέσω την κοινοκτημοσύνη των γυναικών και της περιουσίας, τα υπόλοιπα τα εμφανίζει κοινά και στα δυο πολιτεύματα. Όμοιες είναι οι διατάξεις για την εκπαίδευση και για την απαλλαγή από δουλικές ασχολίες, όπως και για τα συσσίτια. Αλλά στους *Νόμους* υποστηρίζει ότι τα συσσίτια πρέπει να ισχύουν και για τις γυναίκες" και αριθμεί πέντε χιλιάδες κατόχους όπλων, ενώ στην πολιτεία μόνο χίλιους⁶¹.

Οι διάλογοι του Σωκράτη είναι όλοι περίτεχνοι, πρωτότυποι και ερευνητικοί, είναι όμως δύσκολο να περιέχουν όλοι αλήθειες. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο προαναφερόμενος αριθμός πολιτών θα απαιτήσει περιοχή τόσο μεγάλη όσο η Βαβυλώνα⁶² ή κάποια άλλη απέραντη, που

πλήθος, ἐξ ἧς ἄργοι πεντακισχίλιοι θρέφονται, καὶ περὶ
 τούτους γυναικῶν καὶ θεραπόντων ἕτερος ὄχλος πολλα-
 πλάσιος. δεῖ μὲν οὖν ὑποτίθεσθαι κατ' εὐχὴν, μηδὲν
 μέντοι ἀδύνατον. λέγεται δ' ὡς δεῖ τὸν νομοθέτην πρὸς
 20 τοὺς ἀνθρώπους. ἔτι δὲ καλῶς ἔχει προσθεῖναι καὶ πρὸς
 τοὺς γειτνιῶντας τόπους, πρῶτον μὲν εἰ δεῖ τὴν πόλιν
 ζῆν βίον πολιτικόν, μὴ μονωτικόν (οὐ γὰρ μόνον ἀναγ-
 καῖόν ἐστιν αὐτὴν τοιούτοις χρῆσθαι πρὸς τὸν πόλεμον
 ὅπλοις ἃ χρήσιμα κατὰ τὴν οἰκείαν χώραν ἐστίν, ἀλλὰ
 25 καὶ πρὸς τοὺς ἔξω τόπους). εἰ δέ τις μὴ τοιοῦτον
 ἀποδέχεται βίον, μήτε τὸν ἴδιον μήτε τὸν κοινὸν τῆς
 πόλεως, ὅμως οὐδὲν ἦττον δεῖ φοβεροὺς εἶναι τοῖς
 πολεμίοις, μὴ μόνον ἐλθοῦσιν εἰς τὴν χώραν ἀλλὰ καὶ
 ἀπελθοῦσιν.

καὶ τὸ πλήθος δὲ τῆς κτήσεως ὁρᾶν δεῖ, μὴ ποτε
 βέλτιον ἐτέρως διορίσαι τῷ σαφῶς μᾶλλον. τοσαντήν γὰρ
 30 εἶναι φησι δεῖν ὥστε ζῆν σωφρόνως, ὥσπερ ἂν εἴ τις
 εἶπεν ὥστε ζῆν εὖ. τοῦτο γὰρ ἐστὶ καθόλου μᾶλλον. ἔτι δ'
 ἐστὶ σωφρόνως μὲν ταλαιπώρως δὲ ζῆν, ἀλλὰ βελτίων
 ὅρος τὸ σωφρόνως καὶ ἐλευθερίως (χωρὶς γὰρ ἑκατέρω
 τῷ μὲν τὸ τρυφᾶν ἀκολουθήσει, τῷ δὲ τὸ ἐπιπόνως), ἐπεὶ
 35 μόναι γ' εἰσὶν ἔξεις αἵρεται περὶ τὴν τῆς οὐσίας χρῆσιν
 αὐται, οἷον οὐσίᾳ πρῶως μὲν ἢ ἀνδρείως χρῆσθαι οὐκ
 ἔστιν, σωφρόνως δὲ καὶ ἐλευθερίως ἔστιν, ὥστε καὶ τὰς
 ἔξεις ἀναγκαῖον περὶ αὐτὴν εἶναι ταύτας. ἄτοπον δὲ καὶ
 τὸ τὰς κτήσεις ἰσάζοντα τὸ περὶ τὸ πλήθος τῶν πολιτῶν
 40 μὴ κατασκευάζειν, ἀλλ' ἀφεῖναι τὴν τεκνοποιίαν ἀόρι-
 στον ὡς ἱκανῶς ἀνομαλισθησομένην εἰς τὸ αὐτὸ πλήθος

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

θα παράγει τόσα, όσα για να θρέψει πέντε χιλιάδες άνέρ-
γους κι ένα πολλαπλάσιο αριθμό γυναικών και υπηρετών.
Όπωςδήποτε οι υποθέσεις μας πρέπει να στηρίζονται στις

ι τ ι / ι 63 Α ι

ευχές όχι όμως και να είναι απραγματοποίητες . Λέγεται
ότι ο νομοθέτης οφείλει να συντάξει τους νόμους έχοντας
υπόψη δυο παράγοντες, τη χώρα και τους κατοίκους. Και
πολύ σωστά πρόσθεσε ότι πρέπει να έχει υπόψη του και τις
γειτονικές χώρες, αν βέβαια η πόλη δεν πρέπει να είναι
πολιτικά απομονωμένη (γιατί η πολεμική της προπαρα-
σκευή πρέπει να αποσκοπεί όχι μόνο στην εσωτερική α-
σφάλεια, αλλά και στους εξωτερικούς κινδύνους). Κι αν
ακόμα νομίζει κάποιος ότι ούτε των πολιτών η ζωή ούτε
της πόλης πρέπει να είναι τέτοια, ωστόσο κανείς δεν μπο-
ρεί να αρνηθεί ότι οι πολίτες πρέπει να είναι επίφοβοι για
τους εχθρούς, όχι μόνον όταν οι τελευταίοι επιτίθενται,
αλλά κι όταν αποχωρούν⁶⁴.

Ας εξετάσουμε όμως μήπως πρέπει να προσδιοριστεί με
περισσότερη ακρίβεια⁶⁵ το μέγεθος της περιουσίας. Ο Σω-
κράτης υποστηρίζει ότι πρέπει να είναι τόση, όση επιτρέ-
πει να ζει κάποιος με εγκράτεια. Όπως θα έλεγε κάποιος,
τόση ώστε να ζει καλά, αυτό όμως είναι πολύ γενικό.
Ωστόσο είναι δυνατόν κάποιος να ζει με εγκράτεια, αλλά
στενόχωρα. Σωστότερο όμως είναι το [να ζει] με σωφρο-
σύνη και γενναιοδωρία (αν πάρουμε χωριστά το καθένα,
τότε τη γενναιοδωρία θα ακολουθήσει η τρυφηλότητα, ενώ
τη σωφροσύνη η δυσπραγία), αφού μόνο τούτες οι συνή-
θειες υπάρχουν για την καλή χρήση της περιουσίας. Δεν
μπορεί κάποιος να χρησιμοποιήσει την περιουσία του με
πραότητα ή ανδρεία, αλλά μόνο με γενναιοδωρία και ε-
γκράτεια, έτσι ώστε αυτές είναι αρετές για τη χρησιμοποί-
ηση της περιουσίας. Είναι παράδοξο να εξισώνει τις πε-
ριουσίες, χωρίς να προσδιορίζει τον αριθμό των πολιτών,
και να αφήνει απεριόριστη την τεκνοποιία, γιατί θα εξι-

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

διὰ τὰς ἀτεκνίας ὁσωνοῦν γεννωμένων, ὅτι δοκεῖ τοῦτο
1265b καὶ νῦν συμβαίνειν περὶ τὰς πόλεις. δεῖ δὲ τοῦτ' οὐχ
ὁμοίως ἀκριβῶς ἔχειν περὶ τὰς πόλεις τότε καὶ νῦν· νῦν
μὲν γὰρ οὐδεὶς ἀπορεῖ, διὰ τὸ μερίζεσθαι τὰς οὐσίας εἰς
ὁποσονοῦν πλῆθος, τότε δὲ ἀδιαιρέτων οὐσῶν ἀνάγκη
5 τοὺς παράζυγας μηδὲν ἔχειν, ἐάν τ' ἐλάττους ᾧσι τὸ
πλῆθος ἐάν τε πλείους. μᾶλλον δὲ δεῖν ὑπολάβοι τις ἂν
ὀρίσθαι τῆς οὐσίας τὴν τεκνοποιίαν, ὥστε ἀριθμοῦ τινὸς
μὴ πλείονα γεννᾶν, τοῦτο δὲ τιθέναι τὸ πλῆθος ἀποβλέ-
ποντα πρὸς τὰς τύχας, ἂν συμβαίῃ τελευτᾶν τινὰς τῶν
10 γεννηθέντων, καὶ πρὸς τὴν τῶν ἄλλων ἀτεκνίαν. τὸ δ'
ἀφεῖσθαι, καθάπερ ἐν ταῖς πλείσταις πόλεσι, πενίας
ἀναγκαῖον αἴτιον γίνεσθαι τοῖς πολίταις, ἡ δὲ πενία
στάσιν ἐμποιεῖ καὶ κακουργίαν. Φεῖδων μὲν οὖν ὁ
Κορίνθιος, ὃν νομοθέτης τῶν ἀρχαιοτάτων, τοὺς οἴκους
ἴσους ᾤθη δεῖν διαμένειν καὶ τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν,
15 καὶ εἰ τὸ πρῶτον τοὺς κλήρους ἀνίσους εἶχον πάντες κατὰ
μέγεθος· ἐν δὲ τοῖς νόμοις τούτοις τοῦναντίον ἐστίν. ἀλλὰ
περὶ μὲν τούτων πῶς οἰόμεθα βέλτιον ἂν ἔχειν, λεκτέον
ὑστερον· ἐλλέλειπται δ' ἐν τοῖς νόμοις τούτοις καὶ τὰ
περὶ τοὺς ἀρχοντας πῶς ἔσσονται διαφέροντες τῶν ἀρχο-
20 μένων. φησὶ γὰρ δεῖν, ὥσπερ ἐξ ἑτέρου τὸ στημόνιον
ἐρίου γίνεται τῆς κρόκης, οὕτω καὶ τοὺς ἀρχοντας ἔχειν
δεῖν πρὸς τοὺς ἀρχομένους. ἐπεὶ δὲ τὴν πᾶσαν οὐσίαν
ἐφίησι γίνεσθαι μεῖζονα μέχρι πενταπλασίας, διὰ τί τοῦτ'
οὐκ ἂν εἴη ἐπὶ τῆς γῆς μέχρι τινός; καὶ τὴν τῶν
οἰκοπέδων δὲ διαίρεσιν δεῖ σκοπεῖν, μὴ ποτ' οὐ συμφέ-
25 ρει πρὸς οἰκονομίαν· δύο γὰρ οἰκόπεδα ἐκάστῳ ἐνείμε

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

σορροπηθεί τάχα ικανοποιητικά ο πληθυσμός από έναν αριθμό άκαρπων γάμων, όπως πιστεύει ότι γίνεται τώρα στις πόλεις. Δεν νομίζω ότι τώρα συμβαίνει κάτι τέτοιο στις πόλεις. Τώρα κανένας δεν φτωχαίνει, αφού γίνεται διανομή περιουσιών όποιο κι αν είναι το πλήθος των πολιτών ενώ με το σύστημα του Σωκράτη, επειδή οι περιουσίες δεν μοιράζονται, αναγκαστικά όσοι περισσεύουν δεν θα πάρουν τίποτα είτε είναι λιγότεροι είτε είναι περισσότεροι. Θα ήταν καλύτερα —θα έλεγε κανείς— αντί για τον προσδιορισμό της περιουσίας να καθοριστεί ο αριθμός των παιδιών, ώστε κανείς να μη γεννά περισσότερα από ορισμένο αριθμό. Ο αριθμός θα προσδιοριζόταν με βάση τόσο το ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας, όσο και των άτεκνων οικογενειών. Η απόλυτη ελευθερία στις γεννήσεις, όπως ισχύει στις περισσότερες πόλεις, αναγκαστικά προκαλεί πενία, που με τη σειρά της προκαλεί εξεγέρσεις και εγκλήματα. Ο Φείδων⁶⁶ ο Κορίνθιος, ένας από τους αρχαιότερους νομοθέτες, υποστήριζε ότι ο αριθμός οικογενειών και πολιτών έπρεπε να παραμένει αμετάβλητος, έστω κι αν αρχικά όλες οι περιουσίες ήταν άνισες ως προς το μέγεθος. Στους Νόμους όμως ορίζεται το αντίθετο. Πρέπει να μιλήσουμε πιο κάτω για το πώς θεωρούμε ότι θα ήταν καλύτερα να προσδιοριστούν όλα τούτα. Από τους Νόμους λείπουν και διατάξεις σχετικά με το πώς διαφέρουν άρχοντες και αρχόμενοι. Όπως από διαφορετικό μαλλί φτιάχνεται το στημόνι κι από διαφορετικό το υφάδι, έτσι, υποστηρίζει, πρέπει να σχετίζονται και οι άρχοντες με τους αρχόμενους. Εφόσον επιτρέπει μέχρι και τον πενταπλασιασμό της αρχικής περιουσίας κάθε πολίτη, γιατί να μην αυξάνεται και η γη του μέχρι ενός σημείου; Ταυτόχρονα όμως πρέπει να εξετάσουμε και το θέμα της διαίρεσης των οικοπέδων, ώστε να μην είναι ασύμφορη για την διαχείριση του οίκου απένειμε σε κάθε πολίτη δύο οικόπεδα, το ένα

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

διελὼν χωρίς, χαλεπὸν δὲ οἰκίας δύο οἰκεῖν.

ἢ δὲ σύνταξις ὅλη βούλεται μὲν εἶναι μήτε δημοκρα-
τία μήτε ὀλιγαρχία, μέση δὲ τούτων, ἣν καλοῦσι πολι-
τείαν· ἐκ γὰρ τῶν ὀπλιτευόντων ἐστίν. εἰ μὲν οὖν ὥς
κοινοτάτην ταύτην κατασκευάζει ταῖς πόλεσι τῶν ἄλλων
30 πολιτειῶν, καλῶς εἴρηκεν ἴσως· εἰ δ' ὥς ἀρίστην μετὰ
τὴν πρώτην πολιτείαν, οὐ καλῶς. τάχα γὰρ τὴν τῶν
Λακωνῶν ἂν τις ἐπαινέσειε μᾶλλον, ἢ καὶ ἄλλην τινὰ
ἀριστοκρατικωτέραν. ἔτι οἱ μὲν οὖν λέγουσιν ὥς δεῖ τὴν
ἀρίστην πολιτείαν ἐξ ἀπασῶν εἶναι τῶν πολιτειῶν με-
35 μειγμένην, διὸ καὶ τὴν τῶν Λακεδαιμονίων ἐπαινοῦσιν
(εἶναι γὰρ αὐτὴν οἱ μὲν ἐξ ὀλιγαρχίας καὶ μοναρχίας καὶ
δημοκρατίας φασίν, λέγοντες τὴν μὲν βασιλείαν μοναρ-
χίαν, τὴν δὲ τῶν γερόντων ἀρχὴν ὀλιγαρχίαν, δημοκρα-
τεῖσθαι δὲ κατὰ τὴν τῶν ἐφόρων ἀρχὴν διὰ τὸ ἐκ τοῦ
40 δήμου εἶναι τοὺς ἐφόρους· οἱ δὲ τὴν μὲν ἐφορείαν εἶναι
τυραννίδα, δημοκρατεῖσθαι δὲ κατὰ τε τὰ συσσίτια καὶ
τὸν ἄλλον βίον τὸν ἀκαθ' ἡμέραν). ἐν δὲ τοῖς νόμοις
1266a εἴρηται τούτοις ὥς δεόν συγκεῖσθαι τὴν ἀρίστην πολι-
τείαν ἐκ δημοκρατίας καὶ τυραννίδος, ἃς ἢ τὸ παράπαν
οὐκ ἂν τις θεῖη πολιτείας ἢ χειρίστας πασῶν. βέλτιον οὖν
λέγουσιν οἱ πλείους μὴ γινώσκοντες· ἢ γὰρ ἐκ πλειόνων
5 συγκειμένη πολιτεία βελτίων. ἔπειτ' οὐδ' ἔχουσα φαίνε-
ται μοναρχικὸν οὐδέν, ἀλλ' ὀλιγαρχικὰ καὶ δημοκρατικά·
μᾶλλον δ' ἐγκλίνειν βούλεται πρὸς τὴν ὀλιγαρχίαν. δηλόν
δὲ ἐκ τῆς τῶν ἀρχόντων καταστάσεως· τὸ μὲν γὰρ ἐξ
αἰρετῶν κληρωτοὺς κοινὸν ἀμφοῖν, τὸ δὲ τοῖς μὲν

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

μακριά από το άλλο, ενώ είναι δύσκολο να μένει κανείς ταυτόχρονα σε δυο σπίτια⁶⁷.

Γενικά η όλη οργάνωση δεν αποτελεί ούτε δημοκρατία ούτε ολιγαρχία, αλλά κάτι ανάμεσα στα δυο κάτι που ονομάζεται πολιτεία⁶⁸ και απαρτίζεται από τους οπλίτες. Αν βέβαια θεωρεί το πολίτευμα τούτο ως κοινό παρονομαστή όλων των άλλων, τότε έχει καλώς. Όχι όμως αν κρίνει πως είναι το αμέσως καλύτερο μετά το πρώτο πολίτευμα. Ίσως κάποιος να επαινούσε περισσότερο το πολίτευμα των Λακώνων ή κάποιο άλλο πιο αριστοκρατικό. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι το καλύτερο πολίτευμα πρέπει να είναι συνδυασμός όλων των πολιτευμάτων που υπάρχουν* γι' αυτό και επαινούν το σπαρτιατικό πολίτευμα (διότι ισχυρίζονται ορισμένοι ότι είναι συνδυασμός, ολιγαρχίας, μοναρχίας και δημοκρατίας⁶⁹· εννοούν δηλαδή ότι από τη μοναρχία πήρε το πολίτευμα τον βασιλικό θεσμό, από την ολιγαρχία τον θεσμό των γερόντων κι από τη δημοκρατία τον θεσμό των εφόρων, επειδή οι έφοροι προέρχονται από τον λαό⁶⁹· κατ' άλλους πάλι στους εφόρους βρίσκεται το στοιχείο της τυραννίας, ενώ στα συσσίτια και στην καθημερινή ζωή το στοιχείο της δημοκρατίας). Στους Νόμους αναφέρεται ως άριστο το πολίτευμα που συνδυάζει δημοκρατία και τυραννία, δηλαδή πολιτεύματα που ή δεν πρέπει να τα εκλάβουμε καθόλου ως πολιτεύματα ή να τα κρίνουμε ως τα χειρότερα⁷⁰. Επομένως σωστότερη είναι η γνώμη όσων συνδυάζουν περισσότερα πολιτεύματα, γιατί είναι καλύτερο το πολίτευμα που προκύπτει από περισσότερα⁷¹ πολιτεύματα. Αλλωστε το πολίτευμα των Νόμων δεν έχει πάρει κανένα στοιχείο από τη μοναρχία, αλλά μόνο από την ολιγαρχία και τη δημοκρατία· μάλλον όμως θέλει να πλησιάσει περισσότερο την ολιγαρχία⁷², όπως φαίνεται από τον τρόπο εγκατάστασης των αρχόντων. Το σύστημα της κλήρωσης των αρχόντων από υποψήφιους που έχουν

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

- 10 εὐπορωτέροις ἐπ'ἀνάγκης ἐκκλησιάζειν εἶναι καὶ φέρειν ἄρχοντας ἢ τι ποιεῖν ἄλλο τῶν πολιτικῶν, τοὺς δ' ἀφεῖσθαι, τοῦτο δ' ὀλιγαρχικόν, καὶ τὸ πειρᾶσθαι πλείους ἐκ τῶν εὐπόρων εἶναι τοὺς ἄρχοντας, καὶ τὰς μεγίστας ἐκ τῶν μεγίστων τιμημάτων. ὀλιγαρχικὴν δὲ ποιεῖ καὶ τὴν τῆς βουλῆς αἵρεσιν. αἰροῦνται μὲν γὰρ
- 15 πάντες ἐπ'ἀνάγκης ἀλλ' ἐκ τοῦ πρώτου τιμήματος, εἴτα πάλιν ἴσους ἐκ τοῦ δευτέρου· εἴτ' ἐκ τῶν τρίτων, πλὴν οὐ πᾶσιν ἐπ'ἀνάγκης ἢ τοῖς ἐκ τῶν τρίτων ἢ τετάρτων, ἐκ δὲ [τοῦ τετάρτου] τῶν τετάρτων μόνοις ἐπ'ἀνάγκης τοῖς πρώτοις καὶ τοῖς δευτέροις· εἴτ' ἐκ τούτων ἴσον ἀφ'
- 20 ἐκάστου τιμήματος ἀποδειξάι φησι δεῖν ἀριθμόν. ἔσονται δὲ πλείους οἱ ἐκ τῶν μεγίστων τιμημάτων καὶ βελτίους διὰ τὸ ἐνίους μὴ αἰρεῖσθαι τῶν δημοτικῶν διὰ τὸ μὴ ἐπ'ἀνάγκης. ὥς μὲν οὖν οὐκ ἐκ δημοκρατίας καὶ μοναρχίας δεῖ συνιστάναι τὴν τοιαύτην πολιτείαν, ἐκ τούτων
- 25 φανερόν καὶ τῶν ὕστερον ῥηθησομένων, ὅταν ἐπιβάλλῃ περὶ τῆς τοιαύτης πολιτείας ἡ σκέψις· ἔχει δὲ καὶ περὶ τὴν αἵρεσιν τῶν ἀρχόντων τὸ ἐξ αἵρετῶν αἵρετοὺς ἐπικίνδυνον. εἰ γὰρ τινες συστήναι θέλουσι καὶ μέτριοι τὸ πλῆθος, αἰεὶ κατὰ τὴν τούτων αἵρεθήσονται βούλησιν.
- 30 τὰ μὲν οὖν περὶ τὴν πολιτείαν τὴν ἐν τοῖς Νόμοις τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον.

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

επιλεχθεί είναι κοινό τόσο στο ολιγαρχικό, όσο και στο πολίτευμα των Νόμων, ενώ το σύστημα που υποχρεώνει τους πιο εύπορους να πηγαίνουν στην εκκλησία του δήμου, να υποδεικνύουν τους άρχοντες και να εκπληρώνουν άλλα πολιτικά καθήκοντα, ενώ οι άλλοι δεν έχουν υποχρέωση για παρόμοια καθήκοντα, είναι ολιγαρχικό⁷³ ολιγαρχικό επίσης είναι και το σύστημα που θέλει τους άρχοντες να προέρχονται από τις εύπορες τάξεις και δίνει τα ανώτατα αξιώματα σε όσους έχουν τα μεγαλύτερα εισοδήματα (τιμήματα). Ολιγαρχική⁷³ επίσης κάνει και την εκλογή της Βουλής. Υποχρεωμένοι να ψηφίσουν είναι όλοι οι πολίτες, αλλά εκλέγουν βουλευτές από την πρώτη τάξη, έναν ίσο αριθμό από τη δεύτερη και από την τρίτη τάξη⁷⁴ δεν είναι υποχρεωτική η παρουσία των πολιτών της τρίτης ή τέταρτης τάξης στην εκλογή των βουλευτών της πρώτης και της δεύτερης⁷⁵ και στην εκλογή των βουλευτών της τέταρτης τάξης υποχρεούνται να παραστούν μόνο οι πολίτες της πρώτης και δεύτερης τάξης⁷⁴. Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι από κάθε τάξη πρέπει να εκλεγεί ίσος αριθμός βουλευτών. Συνεπώς οι περισσότεροι θα προέρχονται από τους καλύτερους με τα μεγαλύτερα εισοδήματα, αφού ορισμένοι από αυτούς των δύο τελευταίων εισοδημάτων μπορεί να μην παραστούν στην εκλογή, μη έχοντας τέτοια υποχρέωση⁷⁵. Απ' όσα είπαμε λοιπόν κι απ' όσα θα πούμε στη συνέχεια, όταν θα μιλήσουμε για το είδος τούτο του πολιτεύματος⁷⁶, είναι φανερό ότι το καλύτερο πολίτευμα δεν πρέπει να συνδυάζει δημοκρατικά και ολιγαρχικά στοιχεία. Γιατί είναι επικίνδυνο και το σύστημα εκλογής των αρχόντων από κατάλογο προσώπων που ορίστηκαν με εκλογή. Γιατί αν ορισμένοι, έστω και λίγοι, δημιουργήσουν ένωση, τότε βουλευτές θα εκλέγονται πάντα εκείνοι που θα θέλει η ένωση. Τούτο είναι λοιπόν το πολίτευμα των Νόμων.

φαίνονται διεγνωκότες, οἷον καὶ Σόλων ἐνομοθέτησεν, καὶ παρ' ἄλλοις ἔστι νόμος ὃς κωλύει κτᾶσθαι γῆν ὁπόσῃν ἂν βούληται τις, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν οὐσίαν πωλεῖν οἱ νόμοι κωλύουσιν, ὥσπερ ἐν Λοκροῖς νόμος
 20 ἔστι μὴ πωλεῖν ἐὰν μὴ φανεράν ἀτυχίαν δείξῃ συμβεβηκυῖαν, ἔτι δὲ τοὺς παλαιοὺς κλήρους διασώζειν (τοῦτο δὲ λυθὲν καὶ περὶ Λευκάδα δημοτικὴν ἐποίησε λίαν τὴν πολιτείαν αὐτῶν· οὐ γὰρ ἔτι συνέβαιναν ἀπὸ τῶν ὠρισμένων τιμημάτων εἰς τὰς ἀρχὰς βαδίζειν)· ἀλλ' ἔστι τὴν
 25 ἰσότητα μὲν ὑπάρχειν τῆς οὐσίας, ταύτην δ' ἢ λίαν εἶναι πολλήν, ὥστε τρυφᾶν, ἢ λίαν ὀλίγην, ὥστε ζῆν γλίσχρως. δῆλον οὖν ὡς οὐχ ἱκανὸν τὸ τὰς οὐσίας ἴσας ποιῆσαι τὸν νομοθέτην, ἀλλὰ τοῦ μέσου στοχαστέον. ἔτι δ' εἴ τις καὶ τὴν μετρίαν τάξειεν οὐσίαν πᾶσιν, οὐδὲν ὄφελος· μάλλον
 30 γὰρ δεῖ τὰς ἐπιθυμίας ὁμαλίζειν ἢ τὰς οὐσίας, τοῦτο δ' οὐκ ἔστι μὴ παιδευομένοις ἱκανῶς ὑπὸ τῶν νόμων. ἀλλ' ἴσως ἂν εἴπειεν ὁ Φαλέας ὅτι ταῦτα τυγχάνει λέγων αὐτός· οἶεται γὰρ δυοῖν τούτοις ἰσότητα δεῖν ὑπάρχειν ταῖς πόλεσιν, κτήσεως καὶ παιδείας. ἀλλὰ τὴν τε παιδείαν ἥτις ἔσται δεῖ λέγειν, καὶ τὸ μίαν εἶναι καὶ τὴν
 35 αὐτὴν οὐδὲν ὄφελος· ἔστι γὰρ τὴν αὐτὴν μὲν εἶναι καὶ μίαν, ἀλλὰ ταύτην εἶναι τοιαύτην ἐξ ἧς ἔσονται προαιρετικοὶ τοῦ πλεονεκτεῖν ἢ χρημάτων ἢ τιμῆς ἢ συναμφοτέρων.

ἔτι στασιάζουσιν οὐ μόνον διὰ τὴν ἀνισότητα τῆς κτήσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τῶν τιμῶν, τοῦναντίον δὲ περὶ ἐκότερον· οἱ μὲν γὰρ πολλοὶ διὰ τὸ περὶ τὰς κτήσεις

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

τική κοινωνία⁷ όπως ο Σόλων που θέσπισε σχετικό νόμο, αλλά και άλλες νομοθεσίες εμποδίζουν να αποκτή κανείς όση γη θέλει όπως αντίστοιχα υπάρχουν και άλλες που εμποδίζουν την πώληση της περιουσίας, όπως ο νόμος των Λοκρών⁸⁰, που απαγορεύει να πουλήσει κάποιος την περιουσία του εκτός εάν αποδείξει ολοφάνερα πως τον βρήκε ατυχία. Τπάρχει όμως και νόμος που επιβάλλει τη διατήρηση των παλιών κλήρων η κατάργηση του, όπως στη Λευκάδα⁸¹, έκανε το πολίτευμα πέρα για πέρα δημοκρατικό, αφού έπαψαν πια να παίρνουν αξιώματα όσοι είχαν καθορισμένα εισοδήματα⁸². Μπορεί ωστόσο, παρά την όποια ισότητα περιουσίας, η περιουσία να είναι υπέρμετρη για τον κάτοχο της, με συνέπεια τούτος να ζει τρυφηλά ή αντίθετα να είναι πολύ μικρή, με συνέπεια να ζει στενόχωρα. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι δεν φτάνει να κάνει ο νομοθέτης ίσες τις περιουσίες, πρέπει και να επιδιώκει τον μετριασμό. Ακόμα όμως κι αν ορίσει για τον καθένα έναν μέσον όρο, πάλι δεν ωφελεί⁷ γιατί περισσότερο πρέπει να εξισώσει τις επιθυμίες παρά τις περιουσίες, και τούτο δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο εφόσον οι πολίτες διαπαιδαγωγούνται σωστά με καλούς νόμους⁸³. Ο Φαλέας μπορεί να πει ότι κάτι τέτοιο λέει κι εκείνος⁷ γιατί υποστηρίζει ότι στις πόλεις πρέπει να ισχύουν δύο ισότητες, της περιουσίας και της παιδείας. Δεν ωφελεί όμως να πούμε μόνο ότι η παιδεία πρέπει να είναι ίδια για όλους, πρέπει ταυτόχρονα να προσδιορίσουμε ποια θα είναι η παιδεία⁷ γιατί μπορεί βέβαια να είναι η ίδια, αλλά να είναι τέτοια που να προκαλεί πλεονεξία είτε για χρήμα, είτε για διακρίσεις είτε και για τα δυο μαζί.

Οι εξεγέρσεις δεν οφείλονται μόνο στην ανισότητα των περιουσιών, αλλά και στην ανισότητα των τιμών η αφορμή της στάσης είναι όμως αντίθετη σε κάθε περίπτωση, γιατί ο λαός στασιάζει εξαιτίας της ανισότητας των περιουσιών,

1267a ἄνισον, οἱ δὲ χαριέντες περὶ τῶν τιμῶν, ἐὰν ἴσαι· ὅθεν καὶ
 “ἐν δὲ ἰῇ τιμῇ ἡμὲν κακὸς ἦδὲ καὶ ἐσθλός”. οὐ μόνον δ’
 οἱ ἄνθρωποι διὰ τὰναγκαῖα ἀδικοῦσιν, ὧν ἄκος εἶναι
 νομίζει τὴν ἰσότητα τῆς οὐσίας, ὥστε μὴ λωποδυτεῖν διὰ
 5 τὸ ῥίγοῦν ἢ πεινῆν, ἀλλὰ καὶ ὅπως χαίρωσι καὶ μὴ
 ἐπιθυμῶσιν· ἐὰν γὰρ μείζω ἔχωσιν ἐπιθυμίαν τῶν
 ἀναγκαίων, διὰ τὴν ταύτης ἰατρείαν ἀδικήσουσιν· οὐ
 τοίνυν διὰ ταύτην μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄνευ ἐπιθυμιῶν, ἵνα
 χαίρωσι ταῖς ἄνευ λυπῶν ἡδοναῖς. τί οὖν ἄκος τῶν τριῶν
 10 τούτων; τοῖς μὲν οὐσία βραχεῖα καὶ ἐργασία, τοῖς δὲ
 σωφροσύνη· τρίτον δ’, εἴ τινες βούλονται δι’ αὐτῶν
 χαίρειν, οὐκ ἂν ἐπιζητοῖεν εἰ μὴ παρὰ φιλοσοφίας
 ἄκος. αἱ γὰρ ἄλλαι ἀνθρώπων δέονται· ἐπεὶ ἀδικουσί γε
 τὰ μέγιστα διὰ τὰς ὑπερβολάς, ἀλλ’ οὐ διὰ τὰ ἀναγκαῖα
 (οἷον τυραννοῦσιν οὐχ ἵνα μὴ ῥιγῶσιν· διὸ καὶ αἱ τιμαὶ
 15 μεγάλαι, ἂν ἀποκτείνῃ τις οὐ κλέπτῃν ἀλλὰ τύραννον)·
 ὥστε πρὸς τὰς μικρὰς ἀδικίας βοηθητικὸς μόνον ὁ
 τρόπος τῆς Φαλέου πολιτείας. ἔτι τὰ πολλὰ βούλεται
 κατασκευάζειν ἐξ ὧν τὰ πρὸς αὐτοὺς πολιτεύονται
 καλῶς, δεῖ δὲ καὶ πρὸς τοὺς γειτνιῶντας καὶ τοὺς
 20 ἔξωθεν πάντας. ἀναγκαῖον ἄρα τὴν πολιτείαν συντετά-
 χθαι πρὸς τὴν πολεμικὴν ἰσχύν, περὶ ἧς ἐκεῖνος οὐδὲν
 εἴρηκεν. ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τῆς κτήσεως. δεῖ γὰρ οὐ
 μόνον πρὸς τὰς πολιτικὰς χρήσεις ἱκανὴν ὑπάρχειν, ἀλλὰ
 καὶ πρὸς τοὺς ἔξωθεν κινδύνους· διόπερ οὔτε τοσοῦτον
 δεῖ πλῆθος ὑπάρχειν ὅσον οἱ πλησίον καὶ κρείττους
 25 ἐπιθυμήσουσιν, οἱ δὲ ἔχοντες ἀμύνειν οὐ δυνήσονται

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

ενώ οι ευγενείς εξαιτίας της ισότητας των τιμών⁸⁴· «εξίσου τιμούν και τον καλό και τον κακό»⁸⁵, όπως λέει και ο ποιητής. Οι άνθρωποι όμως δεν αδικούν μόνο εξαιτίας των αναγκών της ζωής, οπότε η ισότητα της περιουσίας τους αποτρέπει από την κλοπή, όταν κρυώνουν ή πεινούν αδικούν όμως και για να ευχαριστηθούν και να μην βρίσκονται σε κατάσταση επιθυμίας. Γιατί, αν θέλουν περισσότερα απ' όσα χρειάζονται, θα αδικήσουν για να ικανοποιηθούν, όχι όμως μόνο γι' αυτό, αλλά και για να απολαύσουν άκοπες ηδονές. Πώς θεραπεύονται λοιπόν τούτα τα τρία κακά⁸⁶; Για τους μεν με μικρή περιουσία και εργασία για τους δε με σωφροσύνη και τρίτον όσοι επιζητούν την εσωτερική ευτυχία θα την αναζητήσουν στη φιλοσοφία και πουθενά αλλού, γιατί οι άλλες ηδονές χρειάζονται την ανθρώπινη βοήθεια. Έτσι τα μεγαλύτερα αδικήματα διαπράττονται εξαιτίας υπερβολικών επιθυμιών και όχι για να ικανοποιήσουν βασικές ανάγκες (για παράδειγμα δεν γίνονται τύραννοι για να μην κρυώνουν για τούτο και είναι μεγάλη η τιμή, αν κάποιος σκοτώσει όχι τον κλέφτη, αλλά τον τύραννο). Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι οι θεσμοί του πολιτεύματος του Φαλέα βοηθάνε μόνο στην περίπτωση των μικρών αδικημάτων. Οι περισσότερες διατάξεις του πολιτεύματος του Φαλέα καθορίζουν την εσωτερική ευημερία, ταυτόχρονα όμως θα έπρεπε να προνοεί και για τις σχέσεις με τους γείτονες και τους ξένους⁸⁸. Πρέπει το πολίτευμα να αποβλέπει και στην πολεμική δύναμη της πόλης, για την οποία δεν κάνει καμιά αναφορά. Το ίδιο ισχύει και με την περιουσία. Γιατί η περιουσία δεν πρέπει να είναι αρκετή, να καλύπτει μόνο τις εσωτερικές ανάγκες, αλλά και τους εξωτερικούς κινδύνους. Για τον λόγο τούτο δεν πρέπει να είναι τόσο μεγάλη, ώστε να την εποφθαλμιούν οι πιο δυνατοί γείτονες ενώ οι κάτοχοι της, δεν θα μπορούν να αμυνθούν στους εισβολείς, ούτε

τοὺς ἐπιόντας, οὐθ' οὕτως ὀλίγην ὥστε μὴ δύνασθαι
 πόλεμον ὑπενεγκεῖν μηδὲ τῶν ἴσων καὶ τῶν ὁμοίων.
 ἐκεῖνος μὲν οὖν οὐδὲν διώρικεν, δεῖ δὲ τοῦτο μὴ λανθά-
 νειν, ὅ τι συμφέρει πλῆθος οὐσίας. ἴσως οὖν ἄριστος ὅρος
 30 τὸ μὴ λυσιτελεῖν τοῖς κρείττοσι διὰ τὴν ὑπερβολὴν
 πολεμεῖν, ἀλλ' οὕτως ὥς ἂν καὶ μὴ ἐχόντων τοσαύτην
 οὐσίαν. οἷον Εὐβουλος Αὐτοφραδάτου μέλλοντος Ἀταρ-
 νέα πολιορκεῖν ἐκέλευσεν αὐτόν, σκεψάμενον ἐν πόσῳ
 χρόνῳ λήψεται τὸ χωρίον, λογίσασθαι τοῦ χρόνου τούτου
 35 τὴν δαπάνην· ἐθέλειν γὰρ ἔλαττον τούτου λαβὼν ἐκλιπεῖν
 ἤδη τὸν Ἀταρνέα· ταῦτα δ' εἰπὼν ἐποίησε τὸν Αὐτοφρα-
 δάτην σύννον γενόμενον παύσασθαι τῆς πολιορκίας.

ἔστι μὲν οὖν τι τῶν συμφερόντων τὸ τὰς οὐσίας ἴσας
 εἶναι τοῖς πολίταις πρὸς τὸ μὴ στασιάζειν πρὸς ἀλλήλους,
 40 οὐ μὴν μέγα οὐδὲν ὥς εἰπεῖν. καὶ γὰρ [ἂν] οἱ χαριέντες
 ἀγανακτοῖεν ἂν ὥς οὐκ ἴσων ὄντες ἄξιοι, διὸ καὶ φαί-
 νονται πολλάκις ἐπιτιθέμενοι καὶ στασιάζοντες· ἔτι δ' ἡ
 1267b πονηρία τῶν ἀνθρώπων ἀπληστον, καὶ τὸ πρῶτον μὲν
 ἱκανὸν διωβελία μόνον, ὅταν δ' ἤδη τοῦτ' ἢ πάτριον, ἀεὶ
 δέονται τοῦ πλείονος, ἕως εἰς ἄπειρον ἔλθωσιν. ἄπειρος
 γὰρ ἡ τῆς ἐπιθυμίας φύσις, ἥς πρὸς τὴν ἀναπλήρωσιν οἱ
 5 πολλοὶ ζῶσιν. τῶν οὖν τοιούτων ἀρχή, μᾶλλον τοῦ τὰς
 οὐσίας ὁμαλίζειν, τὸ τοὺς μὲν ἐπιεικεῖς τῇ φύσει τοιού-
 τους παρασκευάζειν ὥστε μὴ βούλεσθαι πλεονεκτεῖν,
 τοὺς δὲ φανύλους ὥστε μὴ δύνασθαι· τοῦτο δ' ἐστίν, ἂν
 ἥττους τε ὦσι καὶ μὴ ἀδικῶνται. οὐ καλῶς δὲ οὐδὲ τὴν
 10 ἰσότητά τῆς οὐσίας εἴρηκεν. περὶ γὰρ τὴν τῆς γῆς κτῆσιν
 ἰσάζει μόνον, ἔστι δὲ καὶ δούλων καὶ βοσκημάτων

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

όμως και τόσο λίγη, ώστε να μην μπορούν να πολεμήσουν ισοδύναμο και όμοιο εχθρό. Ο Φαλέας δεν ρύθμισε τέτοια θέματα. Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει ότι συμφέρει την πόλη η άφθονη κρατική περιουσία. Πιθανόν το καλύτερο όριο του πλούτου θα ήταν εκείνο που θα κάνει να μην συμφέρει τους ισχυρούς γείτονες να εμπλακούν σε πόλεμο εξαιτίας της υπερβολής του αλλά να είναι τόσοσ που δεν υπάρχει ωφέλεια. Για παράδειγμα, όταν ο Αυτοφραδάτης σκόπευε να πολιορκήσει τον Αταρνέα⁸⁹, ο Εύβουλος του είπε να σκεφτεί πόσος καιρός θα του χρειαζόταν και πόσα χρήματα θα -δαπανούσε· γιατί δεχόταν να εγκαταλείψει αμέσως τον Αταρνέα παίρνοντας από τον Αυτοφραδάτη μικρότερο ποσό. Όταν ειδοποίησε σχετικά τον Αυτοφραδάτη, εκείνος εντυπωσιάστηκε τόσο, ώστε έλυσε την πολιορκία.

Η ισότητα των περιουσιών αποτρέπει βέβαια τους πολίτες από διαμάχες, δεν είναι όμως και τόσο μεγάλο το εμπόδιο· γιατί μπορεί και οι ευγενείς να αγανακτήσουν, επειδή θεωρούν πως αξίζουν περισσότερα από μια ισότιμη κατανομή τιμών, οπότε εξεγείρονται. Ταυτόχρονα η ανθρώπινη απληστία δεν έχει όρια· στην αρχή έφταναν οι δυο οβολοί⁹⁰, αφού όμως συνήθισαν αυτό το ποσό συνέχεια ζητούν περισσότερα, μέχρι να φτάσουν στο άπειρο· τέτοια είναι η φύση της επιθυμίας, να μη γνωρίζει όρια, και η ικανοποίηση της επιθυμίας είναι σκοπός ζωής για πολλούς. Στο ξεκίνημα της ανανέωσης καλύτερα θα ήταν λοιπόν, αντί να εξισώνουν περιουσίες, να διαμόρφωναν⁹¹ έτσι τους ανθρώπους, ώστε οι εκ φύσεως μετριοπαθείς να μην θέλουν να είναι πλεονέκτες και οι φαύλοι να μην μπορούν [να είναι πλεονέκτες]. Τούτο θα γίνει όταν και πιο αδύναμοι είναι και δεν αδικούνται. Επίσης ο Φαλέας δεν προσδιορίζει σωστά ούτε την ισότητα της περιουσίας, γιατί διανέμει μόνο τη γη σε ίσα μέρη" ο πλούτος όμως αποτελείται και

15 πλοῦτος καὶ νομίματος, καὶ κατασκευὴ πολλή τῶν
 καλονμένων ἐπίπλων· ἢ πάντων οὖν τούτων ἰσότητα
 ζητητέον ἢ τάξιν τινὰ μετρίαν, ἢ πάντα ἑατέον. φαίνεται
 δ' ἐκ τῆς νομοθεσίας κατασκευάζων τὴν πόλιν μικράν, εἴ
 20 γ' οἱ τεχνῖται πάντες δημόσιοι ἔσονται καὶ μὴ πλήρωμά
 τι παρέξονται τῆς πόλεως. ἀλλ' εἴπερ δεῖ δημοσίους εἶναι
 τοὺς τὰ κοινὰ ἐργαζομένους, δεῖ (καθάπερ ἐν Ἐπιδάμῳ
 τε, καὶ Διοφάντῳ ποτε κατεσκεύαζεν Ἀθήνησι) τοῦτον
 ἔχειν τὸν τρόπον. περὶ μὲν οὖν τῆς Φαλέου πολιτείας
 25 σχεδὸν ἐκ τούτων ἂν τις θεωρήσειεν, εἴ τι τυγχάνει
 καλῶς εἰρηκῶς ἢ μὴ καλῶς.

8. Ἰππόδαμος δὲ Εὐρυφῶντος Μιλήσιος (ὃς καὶ τὴν
 τῶν πόλεων διαίρεσιν εὗρε καὶ τὸν Πειραιᾶ κατέτεμεν,
 γενόμενος καὶ περὶ τὸν ἄλλον βίον περιττότερος διὰ
 φιλοτιμίαν οὕτως ὥστε δοκεῖν ἐνίοις ζῆν περιεργότερον
 25 τριχῶν τε πλήθει καὶ κόσμῳ πολυτελεῖ, ἔτι δὲ ἐσθῆτος
 εὐτελοῦς μὲν Ἀλεεινῆς δέ, οὐκ ἐν τῷ χειμῶνι μόνον ἀλλὰ
 καὶ περὶ τοὺς θερινοὺς χρόνους, λόγιος δὲ καὶ περὶ τὴν
 ὅλην φύσιν εἶναι βουλόμενος) πρῶτος τῶν μὴ πολιτευσ-
 μένων ἐνεχείρησέ τι περὶ πολιτείας εἰπεῖν τῆς ἀρίστης.
 30 κατεσκεύαζε δὲ τὴν πόλιν τῷ πλήθει μὲν μυριάνδρον, εἰς
 τρία δὲ μέρη διηρημένην· ἐποίει γὰρ ἐν μὲν μέρος
 τεχνίτας, ἐν δὲ γεωργούς, τρίτον δὲ τὸ προπολεμοῦν
 καὶ τὰ ὄπλα ἔχον. διήρει δ' εἰς τρία μέρη τὴν χώραν, τὴν
 μὲν ἱερὰν τὴν δὲ δημοσίαν τὴν δ' ἰδίαν· ὅθεν μὲν τὰ
 35 νομιζόμενα ποιήσουσι πρὸς τοὺς θεούς, ἱερὰν, ἀφ' ὧν δ'
 οἱ προπολεμοῦντες βιώσονται, κοινήν, τὴν δὲ τῶν γε-
 ωργῶν ἰδίαν. ᾤετο δ' εἶδη καὶ τῶν νόμων εἶναι τρία
 μόνον· περὶ ὧν γὰρ αἱ δίκαι γίνονται, τρία ταῦτ' εἶναι τὸν
 ἀριθμόν, ὕβριν βλάβην θάνατον. ἐνομοθέτει δὲ καὶ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

από δούλους και από κοπάδια και από νομίσματα και από κινητή περιουσία. Η ισότητα πρέπει λοιπόν να τα περιλάβει όλα τούτα ή να καθοριστεί ένα λογικό όριο απόκτησης τους ή να μείνουν ελεύθερα. Από τη νομοθεσία του φαίνεται ότι εννοεί πόλη μικρή, αφού όλοι οι τεχνίτες είναι δημόσιοι δούλοι⁹² και δεν αποτελούν μέρος της πόλης. Αν όμως οι τεχνίτες πρέπει να είναι δημόσιοι δούλοι, τότε πρέπει ταυτόχρονα να ισχύσει γι' αυτούς ό,τι και για τους Επιδάμνιους⁹³ ή ό,τι θέσπισε ο Διόφαντος⁹⁴ για την Αθήνα. Όσα είπαμε για το πολίτευμα του Φαλέα αρκούν για να κρίνει κάποιος τι ρυθμίζει σωστά και τι λανθασμένα.

8. Ο Ιππόδαμος⁹⁵ ο γιος του Ευρυφώντα από τη Μίλητο (που πρώτος βρήκε την τέχνη να σχεδιάζει πόλεις και σχεδίασε τον Πειραιά⁹⁶ επειδή στη ζωή του επιδίωξε υπερβολικά τις τιμές, φαινόταν εκκεντρικός έτσι ώστε να νομίσουν μερικοί πως δεν είχε άλλη ασχολία από το χτένισμα των μαλλιών του και τα πολυτελή στολίδια που έβαζε πάνω σε ένδυμα φθηνό αλλά ξεστό που φορούσε όχι μόνο το χειμώνα αλλά και το καλοκαίρι⁹⁷ και που ήθελε να γνωρίζει όλα τα φυσικά φαινόμενα), πρώτος αυτός απ' όσους δεν ασχολήθηκαν ποτέ με την πολιτική, προσπάθησε να γράψει για το άριστο πολίτευμα. Τούτος λοιπόν ο Ιππόδαμος καθόρισε τον πληθυσμό της πόλης σε δέκα χιλιάδες και τον διαίρεσε σε τρεις κατηγορίες⁹⁸ η μία ήταν οι τεχνίτες, η άλλοι οι γεωργοί και η τρίτη οι ένοπλοι πολεμιστές. Και τη γη σε τρία μέρη τη διαίρεσε⁹⁹ το ένα τμήμα εθεωρείτο ιερό¹⁰⁰ το άλλο ήταν δημόσιο και το τρίτο ιδιωτικό. Ιερή ήταν η γη στην οποία εκτελούσαν τα καθιερωμένα θρησκευτικά καθήκοντα, δημόσια εκείνη που συντηρούσε τους πολεμιστές, ενώ η τρίτη ήταν ιδιοκτησία των γεωργών. Πίστευε ακόμα ότι μόνο τρία είδη νόμων υπάρχουν, γιατί τρεις είναι και οι αιτίες των δικών η εξύβριση, η βλάβη και ο φόνος.

40 δικαστήριον ἐν τὸ κύριον, εἰς ὃ πάσας ἀνάγεσθαι δεῖν
 τὰς μὴ καλῶς κεκρίσθαι δοκούσας δίκας· τοῦτο δὲ
 κατεσκευάζεν ἐκ τινῶν γερόντων αἰρετῶν. τὰς δὲ κρι-
 1268a σεις ἐν τοῖς δικαστηρίοις οὐ διὰ ψηφοφορίας ᾤετο
 γίνεσθαι δεῖν, ἀλλὰ φέρειν ἕκαστον πινάκιον, ἐν ᾧ
 γράφειν, εἰ καταδικάζοι ἀπλῶς, τὴν δίκην, εἰ δ' ἀπολύοι
 ἀπλῶς, κενόν, εἰ δὲ τὸ μὲν τὸ δὲ μή, τοῦτο διορίζειν. νῦν
 5 γὰρ οὐκ ᾤετο νενομοθετῆσθαι καλῶς· ἀναγκάζειν γὰρ
 ἐπιорκεῖν ἢ ταῦτα ἢ ταῦτα δικάζοντας. ἔτι δὲ νόμον
 ἐτίθει περὶ τῶν εὐρισκόντων τι τῇ πόλει συμφέρον, ὅπως
 τυγχάνωσι τιμῆς, καὶ τοῖς παισὶ τῶν ἐν τῷ πολέμῳ
 τελευτώντων ἐκ δημοσίου γίνεσθαι τὴν τροφήν, ὡς οὐπω
 10 τοῦτο παρ' ἄλλοις νενομοθετημένον (ἔστι δὲ καὶ ἐν
 Ἀθήναις οὗτος ὁ νόμος νῦν καὶ ἐν ἑτέραις τῶν πόλε-
 ων)· τοὺς δ' ἄρχοντας αἰρετοὺς ὑπὸ τοῦ δήμου εἶναι
 πάντας. δῆμον δ' ἐποίει τὰ τρία μέρη τῆς πόλεως· τοὺς δ'
 αἰρεθέντας ἐπιμελεῖσθαι κοινῶν καὶ ξενικῶν καὶ ὀρφανι-
 κῶν.

τὰ μὲν οὖν πλεῖστα καὶ τὰ μάλιστα ἀξιόλογα τῆς
 15 Ἱπποδάμου τάξεως ταῦτ' ἐστίν· ἀπορήσειε δ' ἂν τις
 πρῶτον μὲν τὴν διαίρεσιν τοῦ πλήθους τῶν πολιτῶν. οἷ
 τε γὰρ τεχνῖται καὶ οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ τὰ ὅπλα ἔχοντες
 κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας πάντες, οἱ μὲν γεωργοὶ οὐκ
 ἔχοντες ὅπλα, οἱ δὲ τεχνῖται οὔτε γῆν οὔτε ὅπλα, ὥστε
 20 γίνονται σχεδὸν δοῦλοι τῶν τὰ ὅπλα κεκτημένων. μετέ-
 χειν μὲν οὖν πασῶν τῶν τιμῶν ἀδύνατον (ἀνάγκη γὰρ ἐκ
 τῶν τὰ ὅπλα ἔχόντων καθίστασθαι καὶ στρατηγούς καὶ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

Θέσπισε και ανώτατο δικαστήριο, όπου παραπέμπονταν όλες οι υποθέσεις που εθεωρείτο ότι δεν είχαν κριθεί σωστά. Το δικαστήριο τούτο το αποτελούσαν λίγοι αιρετοί γέροντες. Ταυτόχρονα πίστευε ότι οι αποφάσεις δεν έπρεπε να λαμβάνονται με ψηφοφορία, αλλ' ότι κάθε δικαστής έπρεπε να έχει ξύλινο πινακίδιο όπου να γράφει, αν καταδίκασε απόλυτα την ποινή ενώ θα τον άφηνε λευκό, αν αθώωνε απόλυτα. Αν όμως εν μέρει αθώωνε και εν μέρει καταδίκασε, τότε έπρεπε να γράφει με ακρίβεια την ετυμηγορία του. Γιατί πίστευε ότι όσα ισχύουν δεν έχουν νομοθετηθεί σωστά, αφού αναγκάζουν τους δικαστές να γίνονται επίορκοι, όταν τους υποχρεώνουν να εκδώσουν απόλυτη ετυμηγορία. Επιπλέον είχε θεσπίσει νόμο, με τον οποίο τιμούσαν όποιον υποδείκνυε κάτι που συνέφερε την πόλη όπως και θέσπισε υποχρεωτική διατροφή από την πόλη των παιδιών όσων σκοτώνονταν στον πόλεμο, γιατί δεν είχε θεσπιστεί ακόμα τούτος ο νόμος σε άλλες πόλεις· (τώρα όμως στην Αθήνα⁹⁶ υπάρχει τέτοιος νόμος, όπως και σε άλλες πόλεις). Επιπλέον είχε νομοθετήσει όλοι οι άρχοντες να εκλέγονται από τον λαό που αποτελείτο από τις τρεις κατηγορίες πολιτών. Οι άρχοντες είχαν υποχρέωση να επιμελούνται τα κοινά, τις εξωτερικές υποθέσεις και τα ορφανά.

Τούτα είναι τα περισσότερα και τα πιο αξιόλογα από τα θεπίσματα του πολιτεύματος του Ιπποδάμου. Από την αρχή γεννιέται εύλογη απορία για τη διαίρεση των πολιτών γιατί τόσο οι τεχνίτες όσο και οι γεωργοί και οι πολεμιστές έχουν ίσα πολιτικά δικαιώματα, ενώ οι γεωργοί δεν έχουν όπλα, και οι τεχνίτες δεν έχουν ούτε όπλα ούτε γη, με συνέπεια να γίνονται σχεδόν δούλοι εκείνων που κατέχουν όπλα⁹⁷. Είναι βέβαια αδύνατον να συμμετέχουν σε όλα τα αξιώματα (γιατί από τις τάξεις των ενό-

⁹⁶ ⁹⁸

πλων αναγκαστικά προέρχονται οι στρατηγοί, οι φρουροί

πολιτοφύλακας καὶ τὰς κυριωτάτας ἀρχὰς ὡς εἶπεῖν)· μὴ μετέχοντας δὲ τῆς πολιτείας πῶς οἶόν τε φιλικῶς ἔχειν
 25 πρὸς τὴν πολιτείαν; “ἀλλὰ δεῖ καὶ κρείττους εἶναι τοὺς τὰ ὅπλα γε κεκτημένους ἀμφοτέρων τῶν μερῶν”. τοῦτο δ’ οὐ ῥάδιον μὴ πολλοὺς ὄντας· εἰ δὲ τοῦτ’ ἔσται, τί δεῖ τοὺς ἄλλους μετέχειν τῆς πολιτείας καὶ κυρίους εἶναι τῆς τῶν ἀρχόντων καταστάσεως; ἔτι οἱ γεωργοὶ τί χρήσιμοι
 30 τῇ πόλει; τεχνίτας μὲν γὰρ ἀναγκαῖον εἶναι (πᾶσα γὰρ δεῖται πόλις τεχνιτῶν), καὶ δύνανται διαγίγνεσθαι καθάπερ ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσιν ἀπὸ τῆς τέχνης· οἱ δὲ γεωργοὶ πορίζοντες μὲν τοῖς τὰ ὅπλα κεκτημένοις τὴν τροφὴν εὐλόγως ἂν ἥσαν τι τῆς πόλεως μέρος, νῦν δ’
 35 ἰδίαν ἔχουσιν καὶ ταύτην ἰδίᾳ γεωργήσουσιν. ἔτι δὲ τὴν κοινὴν, ἀφ’ ἧς οἱ προπολεμοῦντες ἔξουσιν τὴν τροφὴν, εἰ μὲν αὐτοὶ γεωργήσουσιν, οὐκ ἂν εἴη τὸ μάχιμον ἕτερον καὶ τὸ γεωργοῦν, βούλεται δ’ ὁ νομοθέτης· εἰ δ’ ἕτεροί τινες ἔσονται τῶν τε τὰ ἴδια γεωργούντων καὶ τῶν
 40 μαχίμων, τέταρτον αὖ μόριον ἔσται τοῦτο τῆς πόλεως, οὐδενὸς μετέχον, ἀλλὰ ἀλλότριον τῆς πολιτείας· ἀλλὰ μὴν εἴ τις τοὺς αὐτοὺς θήσει τοὺς τε τὴν ἰδίαν καὶ τοὺς τὴν κοινὴν γεωργοῦντας, τό τε πλῆθος ἄπορον ἔσται τῶν
 1268b καρπῶν ἐξ ὧν ἕκαστος γεωργήσει δύο οἰκίαις, καὶ τίνας ἕνεκεν οὐκ εὐθὺς ἀπὸ τῆς < αὐτῆς > γῆς καὶ τῶν αὐτῶν κλήρων αὐτοῖς τε τὴν τροφὴν λήφονται καὶ τοῖς μαχίμοις παρέξουσιν; ταῦτα δὲ πάντα πολλὴν ἔχει ταραχὴν. οὐ καλῶς δ’ οὐδ’ ὁ περὶ τῆς κρίσεως ἔχει νόμος, τὸ κρίνειν
 5 ἀξιοῦν διαιροῦντα, τῆς δίκης ἀπλῶς γεγραμμένης, καὶ γίνεσθαι τὸν δικαστὴν διαιτητὴν. τοῦτο δὲ ἐν μὲν τῇ διαίτῃ καὶ πλείοσιν ἐνδέχεται (κοινολογοῦνται γὰρ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

των πολιτών και τα σπουδαιότερα δημόσια αξιώματα). Πώς όμως θα αγαπούν το πολίτευμα, όταν δεν συμμετέχουν ποτέ; Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι οι ένοπλοι πρέπει να είναι ανώτεροι από τις άλλες δυο κατηγορίες. Δεν είναι όμως εύκολο, αφού δεν αποτελούν πλειοψηφία. Αν όμως τούτο συμβαίνει αναγκαστικά, γιατί πρέπει οι άλλες τάξεις να συμμετέχουν στην πολιτεία και να καθορίζουν την εκλογή των αρχόντων; Σε τι χρησιμεύουν στην πόλη οι γεωργοί; Και οι μεν τεχνίτες χρειάζονται, (κάθε πόλη τους χρειάζεται), και κερδίζουν τη ζωή τους καθένας με την τέχνη του, όπως γίνεται και στις άλλες πόλεις· οι γεωργοί όμως τότε μόνο θα αποτελούσαν δικαιολογημένα" μέρος της πόλης, αν προμήθευαν στους ενόπλους την τροφή, τώρα όμως και η γη είναι δική τους και την καλλιεργούν για δική τους ωφέλεια. Αλλά και ως προς τη δημόσια γη, που θα θρέψει τους ενόπλους, αν την καλλιεργήσουν οι ίδιοι, δεν θα διαφέρουν οι ένοπλοι από τους γεωργούς. Αλλά ο νομοθέτης τους θέλει να ανήκουν σε χωριστές τάξεις. Κι αν άλλοι καλλιεργήσουν και τη δική τους γη και των ενόπλων, θα αποτελέσουν το τέταρτο τμήμα της πόλης, χωρίς πολιτικά δικαιώματα και ξένο προς την πολιτεία. Αν κάποιος πάλι βάλει τους ίδιους να καλλιεργούν τόσο τη δική τους γη όσο και τη δημόσια, τότε κι εκείνοι δεν θα ξέρουν πόση σοδειά θα είναι αρκετή για να θρέψουν δυο σπίτια¹ και γιατί εξ αρχής να μην παίρνουν την τροφή τους και να δίνουν τροφή και στους μάχιμους από την ίδια γη και τους ίδιους κλήρους; Όλα τούτα προκαλούν μεγάλη σύγχυση. Αλλά ούτε ο νόμος για τις δικαστικές ετυμηγορίες είναι σωστός, αφού ζητά από τον δικαστή, όταν υπάρχει μια απλή υπόθεση, να διαιρεί την κρίση του, μετατρέποντας τον έτσι σε διαιτητή¹⁰⁰. Παρόμοια δικαστική κρίση μπορεί να εφαρμοστεί στη διαιτησία, γιατί είναι βέβαια πολλοί οι διαιτητές, μπορούν

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ἀλλήλοις περὶ τῆς κρίσεως), ἐν δὲ τοῖς δικαστηρίοις οὐκ
ἔστιν, ἀλλὰ καὶ τὸναντίον τούτου τῶν νομοθετῶν οἱ
10 πολλοὶ παρασκευάζουσιν ὅπως οἱ δικασταὶ μὴ κοινολο-
γῶνται πρὸς ἀλλήλους. ἔπειτα πῶς οὐκ ἔσται ταραχώδης
ἡ κρίσις, ὅταν ὀφείλῃ μὲν ὁ δικαστὴς οἷηται, μὴ
τοσοῦτον δ' ὅσον ὁ δικαζόμενος; ὁ μὲν γὰρ εἴκοσι
μνᾶς, ὁ δὲ δικαστὴς κρίνει δέκα μνᾶς (ἢ ὁ μὲν πλεόν ὁ
15 δ' ἔλασσον), ἄλλος δὲ πέντε, ὁ δὲ τέτταρας, καὶ τοῦτον
δὴ τὸν τρόπον δῆλον ὅτι μεριοῦσιν· οἱ δὲ πάντα καταδι-
κάζουσιν, οἱ δ' οὐδέν. τίς οὖν ὁ τρόπος ἔσται τῆς
διαλογῆς τῶν ψήφων; ἔτι δ' οὐδὲν ἐπιорκεῖν ἀναγκάζει
τὸν ἀπλῶς ἀποδικάσαντα ἢ καταδικάσαντα, εἴπερ ἀπλῶς
20 τὸ ἔγκλημα γέγραπται, δικαίως· οὐ γὰρ μηδὲν ὀφείλῃ ὁ
ἀποδικάσας κρίνει, ἀλλὰ τὰς εἴκοσι μνᾶς· ἀλλ' ἐκεῖνος
ἤδη ἐπιорκεῖ, ὁ καταδικάσας, μὴ νομίζων ὀφείλῃ τὰς
εἴκοσι μνᾶς.

περὶ δὲ τοῦ τοῖς εὐρίσκουσί τι τῇ πόλει συμφέρον ὥς
δεῖ γίνεσθαι τινα τιμὴν, οὐκ ἔστιν ἀσφαλὲς τὸ νομοθετεῖν,
ἀλλ' εὐόφθαλμον ἀκοῦσαι μόνον· ἔχει γὰρ σκοφαντίας
25 καὶ κινήσεις, ἃν τύχῃ, πολιτείας. ἐμπίπτει δ' εἰς ἄλλο
πρόβλημα καὶ σκέψιν ἑτέραν· ἀποροῦσι γὰρ τινες πότερον
βλαβερόν ἢ συμφέρον ταῖς πόλεσι τὸ κινεῖν τοὺς πατριόους
νόμους, ἢ ἢ τις ἄλλος βελτίων. διόπερ οὐ ῥάδιον τῷ
λεχθέντι ταχὺ συγχωρεῖν, εἴπερ μὴ συμφέρει κινεῖν,
30 ἐνδέχεται δ' εἰσηγεῖσθαι τινας νόμων λύσιν ἢ πολιτείας

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

όμως να συνεννοηθούν μεταξύ τους πριν από την ετυμηγορία¹⁰¹ είναι όμως ανεφάρμοστη στα δικαστήρια, γιατί οι περισσότεροι νομοθέτες, αντίθετα με τούτο, φροντίζουν ώστε να μη συνεννοούνται¹⁰¹ μεταξύ τους οι δικαστές. Και πώς μπορεί να μην προκαλεί σύγχυση η απόφαση, όταν πιστεύει ο δικαστής ότι ο εναγόμενος οφείλει μεν, αλλά όχι όσα ζητά ο ενάγων; Για παράδειγμα, ο ένας ζητά είκοσι μνες, ενώ ο δικαστής κρίνει ότι του οφείλονται μόνο δέκα (ο ένας ζητά περισσότερα, ο άλλος επιτρέπει λιγότερα), άλλος δικαστής πέντε μνες, άλλος τέσσερις (επιμερίζουν δηλαδή την απαίτηση του ενάγοντα)¹⁰²· άλλοι πάλι θα επιδικάσουν όλη την απαίτηση, ενώ άλλοι θα απαλλάξουν τον εναγόμενο. Πώς θα γίνει λοιπόν η διαλογή των ψήφων¹⁰²; Επιπλέον, ο δικαστής που καταδικάζει ή αθώνει απόλυτα δεν αναγκάζεται να επιορκίσει, εάν βέβαια και η έγκληση είναι διατυπωμένη απόλυτα¹⁰³ και σωστά, αφού η αθωωτική ετυμηγορία δεν αποφαίνεται ότι ο εναγόμενος δεν οφείλει τίποτα, αλλ' ότι δεν οφείλει τις είκοσι μνες¹⁰⁴· είναι όμως επίορκος ο δικαστής που εκδίδει καταδικαστική ετυμηγορία, αν και πιστεύει ότι ο εναγόμενος δεν οφείλει τις είκοσι μνες.

Αναφορικά τώρα με τις τιμές που πρέπει να αποδίδονται σε όσους επινοούν συμφέροντα πράγματα για την πόλη, ο νόμος είναι λίγο επικίνδυνος και η ευχάριστη εντύπωση περιορίζεται μόνο σε όποιον τον ακούει. Γιατί μπορεί να προκαλέσει συκοφαντίες και ανατρεπτικά κινήματα¹⁰⁵ δημιουργούνται όμως απορίες και σκέψεις, γιατί προκύπτει το ζήτημα αν είναι ωφέλιμη ή βλαβερή η μεταβολή των πατρίων νόμων στην περίπτωση που είναι καλύτερος ένας άλλος νόμος. Έτσι δεν συμφωνούμε εύκολα με τη γνώμη τούτη, εάν βέβαια οι αλλαγές είναι ασύμφορες. Γιατί θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι η κατάργηση κάποιων νόμων ή του πολιτεύματος είναι δημόσιο συμφέ-

ὥς κοινὸν ἀγαθόν. ἐπεὶ δὲ πεποιημέθα μνείαν, ἔτι μικρὰ
περὶ αὐτοῦ διαστείλασθαι βέλτιον. ἔχει γάρ, ὥσπερ
εἵπομεν, ἀπορίαν, καὶ δόξειεν ἂν βέλτιον εἶναι τὸ κι-
νεῖν. ἐπὶ γοῦν τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν τοῦτο συνενήνοχεν,
35 οἷον ἰατρικὴ κινηθεῖσα παρὰ τὰ πάτρια καὶ γυμναστικὴ
καὶ ὅλως αἱ τέχναι πᾶσαι καὶ αἱ δυνάμεις, ὥστ' ἐπεὶ μίαν
τούτων θετέον καὶ τὴν πολιτικὴν, δῆλον ὅτι καὶ περὶ
ταύτην ἀναγκαῖον ὁμοίως ἔχειν. σημειῶν δ' ἂν γεγενῆσθαι
φαίη τις ἐπ' αὐτῶν τῶν ἔργων· τοὺς γὰρ ἀρχαίους νόμους
40 λίαν ἀπλοῦς εἶναι καὶ βαρβαρικούς. ἐσιδηροφοροῦντό τε
γὰρ οἱ Ἕλληνες, καὶ τὰς γυναῖκας ἐωνοῦντο παρ' ἀλλή-
λων, ὅσα τε λοιπὰ τῶν ἀρχαίων ἐστί που νομίμων εὐήθη
1269a πᾶμπαν ἐστίν, ἀοῖον ἐν Κύμῃ περὶ τὰ φονικά νόμος ἔστιν,
ἂν πληθὸς τι παρὰσχηται μαρτύρων ὁ διώκων τὸν φόνον
τῶν αὐτοῦ συγγενῶν, ἔνοχον εἶναι τῷ φόνῳ τὸν φεύ-
γοντα. ζητοῦσι δ' ὅλως οὐ τὸ πάτριον ἀλλὰ τὰ γαθόν
5 πάντες· εἰκός τε τοὺς πρώτους, εἴτε γηγενεῖς ἦσαν εἴτ' ἐκ
φθορᾶς τινος ἐσώθησαν, ὁμοίους εἶναι καὶ τοὺς τυχόντας
καὶ τοὺς ἀνοήτους, ὥσπερ καὶ λέγεται κατὰ τῶν γηγε-
νῶν, ὥστε ἄτοπον τὸ μένειν ἐν τοῖς τούτων δόγμασιν.
πρὸς δὲ τούτοις οὐδὲ τοὺς γεγραμμένους ἔαν ἀκινήτους
βέλτιον. ὥσπερ γὰρ καὶ περὶ τὰς ἄλλας τέχνας, καὶ τὴν
10 πολιτικὴν τάξιν ἀδύνατον ἀκριβῶς πάντα γραφῆναι·
καθόλου γὰρ ἀναγκαῖον γράφειν, αἱ δὲ πράξεις περὶ
τῶν καθ' ἕκαστόν εἰσιν.

ἔκ μὲν οὖν τούτων φανερόν ὅτι κινητέοι καὶ τινὲς καὶ
ποτὲ τῶν νόμων εἰσίν· ἄλλον δὲ τρόπον ἐπισκοποῦσιν
εὐλαβείας ἂν δόξειεν εἶναι πολλῆς. ὅταν γὰρ ἢ τὸ μὲν
15 βέλτιον μικρόν, τὸ δ' ἐθίζειν εὐχερῶς λύνει τοὺς νόμους

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

ρον. Καλό είναι να πούμε κάτι περισσότερο για το ζήτημα, μια και το αναφέραμε. Είπαμε ότι υπάρχει αμφισβήτηση κι ότι ίσως θα είναι καλύτερα να αλλάξουν οι νόμοι. Άλλες επιστήμες τις ωφέλησε η αλλαγή, όπως για παράδειγμα την ιατρική, που εξελίχθηκε όταν ξέφυγε από τις παραδοσιακές απόψεις, όπως και τη γυμναστική και όλες τις τέχνες και τις δεξιότητες· επειδή λοιπόν σ' αυτές συγκαταλέγεται και η πολιτική, άρα και στην πολιτική το ίδιο ισχύει. Το αποδεικνύουν τα ίδια τα γεγονότα. Οι αρχαίοι νόμοι ήταν πολύ απλοί και έμοιαζαν με των βάρβαρων. Τότε οι Έλληνες είχαν όπλα και αγόραζαν τις γυναίκες ο

ένας απο τον άλλο κι οσα απομεινάρια αρχαίων νομών
 έχουν απομείνει, είναι πέρα, για πέρα ανόητα. Στην
 Κ¹⁰⁴υμη, για παρασείγμα, υπάρχει νομός για τον φονο,
 σύμφωνα με τον οποίο, αν ο μυνητής προσκομίσει πολλούς
 μάρτυρες από τους συγγενείς του, ο κατηγορούμενος κη-
 ρύσσεται ένοχος. Όλοι γενικά όμως στοχεύουν στο αγαθό
 και όχι στη διατήρηση της παράδοσης. Οι πρώτοι άνθρω-
 ποι οι οποίοι γεννήθηκαν από τη γη ή σώθηκαν από κάποια
 καταστροφή της¹⁰⁵, πιθανότατα ήταν το ίδιο κοινοί και
 ανόητοι με τους αντίστοιχους σημερινούς, όπως αναφέρει
 και η παράδοση για τους γηγενείς. Επομένως είναι πα-
 ράδοξο να επιμένουμε στις απόψεις τους. Είναι επιπλέον
 καλύτερα να μη μένουν απαράλλακτοι οι γραπτοί νόμοι¹⁰⁶,
 γιατί, όπως και στις άλλες τέχνες, έτσι και για τα ζητή-
 ματα της πολιτείας, είναι αδύνατο να γραφτούν όλες οι
 λεπτομέρειες, αφού οι νόμοι διατυπώνονται κατ' ανάγκην
 γενικά, ενώ οι πράξεις επικεντρώνονται στα επιμέρους.

Από τούτα λοιπόν αποδεικνύεται ότι κάποιои νόμοι πρέπει κάποτε να αλλάξουν. Αλλά αν μελετήσουμε το θέμα, από άλλη άποψη θα συμπεραίναμε ότι η μεταβολή του νόμου απαιτεί μεγάλη προσοχή· γιατί όταν η βελτίωση δεν είναι σημαντική, η εύκολη κατάργηση των νόμων είναι

φαῦλον, φανερόν ὥς ἐατέον ἐνίας ἁμαρτίας καὶ τῶν
 νομοθετῶν καὶ τῶν ἀρχόντων· οὐ γὰρ τοσοῦτον ὠφελή-
 σεται κινήσας ὅσον βλαβήσεται τοῖς ἀρχουσιν ἀπειθεῖν
 ἐθισθεῖς. ψεῦδος δὲ καὶ τὸ παράδειγμα τὸ περὶ τῶν
 20 τεχνῶν· οὐ γὰρ ὅμοιον τὸ κινεῖν τέχνην καὶ νόμον· ὁ
 γὰρ νόμος ἰσχὺν οὐδεμίαν ἔχει πρὸς τὸ πείθεσθαι παρὰ τὸ
 ἔθος, τοῦτο δ' οὐ γίνεται εἰ μὴ διὰ χρόνον πλῆθος, ὥστε
 τὸ ῥαδίως μεταβάλλειν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων νόμων εἰς
 ἑτέρους νόμους καινοὺς ἀσθενῇ ποιεῖν ἐστι τὴν τοῦ νόμου
 25 δύναμιν. ἔτι δ' εἰ καὶ κινητέοι, πότερον πάντες καὶ ἐν
 πάσῃ πολιτείᾳ, ἢ οὐ; καὶ πότερον τῷ τυχόντι ἢ τισίν;
 ταῦτα γὰρ ἔχει μεγάλην διαφοράν. διὸ νῦν μὲν ἀφῶμεν
 ταύτην τὴν σκέψιν· ἄλλων γὰρ ἐστὶ καιρῶν.

Περὶ δὲ τῆς Λακεδαιμονίων πολιτείας καὶ τῆς
 30 Κρητικῆς, σχεδὸν δὲ καὶ περὶ τῶν ἄλλων πολιτειῶν,
 δύο εἰσὶν αἱ σκέψεις, μία μὲν εἴ τι καλῶς ἢ μὴ καλῶς
 πρὸς τὴν ἀρίστην νενομοθέτηται τάξιν, ἑτέρα δ' εἴ τι
 πρὸς τὴν ὑπόθεσιν καὶ τὸν τρόπον ὑπεναντίως τῆς
 προκειμένης αὐτοῖς πολιτείας. ὅτι μὲν οὖν δεῖ τῇ
 35 μελλούσῃ καλῶς πολιτεύεσθαι τὴν τῶν ἀναγκαίων ὑ-
 πάρχειν σχολήν, ὁμολογούμενόν ἐστιν· τίνα δὲ τρόπον
 ὑπάρχειν, οὐ ῥάδιον λαβεῖν. ἢ τε γὰρ Θετταλῶν πενε-
 στεία πολλάκις ἐπέθετο τοῖς Θετταλοῖς, ὁμοίως δὲ καὶ
 τοῖς Λάκωσιν οἱ εἰλωτες (ὥσπερ γὰρ ἐφεδρεύοντες τοῖς
 ἀτυχήμασι διατελοῦσιν)· περὶ δὲ τοὺς Κρητας οὐδέν πω
 τοιοῦτον συμβέβηκεν. αἴτιον δ' ἴσως τὸ τὰς γειτνιώσας

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

κακή συνήθεια" γίνεται φανερό πως πρέπει να αφήνονται κατά μέρος ορισμένες ελλείψεις τόσο των νομοθετών όσο και των αρχόντων γιατί ο πολίτης δεν θα ωφεληθεί τόσο από την αλλαγή όσο θα ζημιωθεί από τη συνήθεια της απείθειας προς τους άρχοντες. Και δεν είναι επιτυχημένη η σύγκριση της πολιτικής με τις άλλες τέχνες. Γιατί η αλλαγή στις μεθόδους μιας τέχνης δεν μοιάζει με την τροποποίηση του νόμου, αφού μοναδικός τρόπος να μάθει κανείς να πειθαρχεί στον νόμο είναι η συνήθεια και η συνήθεια αποκτιέται μετά από πολλά χρόνια. Κι αν εύκολα καταργούμε τους ισχύοντες νόμους και θεσμοθετούμε νέους, τότε εξασθενίζουμε ακόμα περισσότερο τον νόμο. Άλλωστε, κι αν ακόμα πρέπει να τροποποιηθούν, πρέπει να καταλυθούν όλοι ή όχι και σε ποια μορφή πολιτεύματος; Είναι τούτο δουλειά του πρώτου τυχόντα ή συγκεκριμένων προσώπων; Γιατί όλα τούτα διαφέρουν πολύ μεταξύ τους. Ας αφήσουμε λοιπόν το θέμα για άλλη περίπτωση.

Δυο¹⁰⁸ πράγματα πρέπει λοιπόν να ερευνηθούν σχετικά με το πολίτευμα της Σπάρτης¹⁰⁷ και της Κρήτης και για όλα σχεδόν τα υπόλοιπα πολιτεύματα. Πρώτα αν έχει νομοθετηθεί καλά ή κακά σε σύγκριση με το άριστο πολίτευμα, και δεύτερο, αν υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στις βασικές αρχές και στον τρόπο διακυβέρνησης που προτείνεται. Όλοι δέχονται ότι σε μια πόλη που πρόκειται να κυβερνηθεί καλά πρέπει οι κάτοικοι να απαλλάσσονται από τη φροντίδα των απαραίτητων βιοτικών αγαθών. Πώς όμως θα γίνει αυτό, δεν είναι εύκολο να το προσδιορίσουμε. Για παράδειγμα στη Θεσσαλία, πολλές φορές οι πενέστες¹⁰⁹ επαναστάτησαν κατά των Θεσσαλών, όπως κατά των Σπαρτιατών οι εἰλωτες (που караδοκούν την ευκαιρία να γίνει κάποιο ατύχημα στην πόλη). Στους Κρητικούς δεν συνέβη ακόμα κάτι παρόμοιο. Ίσως το φαινόμενο να οφείλεται στο ότι από τις γειτονικές πόλεις, αν και

γενῶν, ἔξω Κελτῶν ἢ καὶ εἴ τινας ἕτεροι φανερώς
 τετιμῆκασιν τὴν πρὸς τοὺς ἄρρενας συνουσίαν. ἔοικε γὰρ
 ὁ μυθολογήσας πρῶτος οὐκ ἀλόγως συζεῦξαι τὸν Ἄρην
 πρὸς τὴν Ἀφροδίτην· ἢ γὰρ πρὸς τὴν τῶν ἀρρένων
 30 ὁμιλίαν ἢ πρὸς τὴν τῶν γυναικῶν φαίνονται κατοκώχι-
 μοι πάντες οἱ τοιοῦτοι. διὸ παρὰ τοῖς Λάκωσι τοῦθ'
 ὑπῆρχεν, καὶ πολλὰ διωκεῖτο ὑπὸ τῶν γυναικῶν ἐπὶ τῆς
 ἀρχῆς αὐτῶν. καίτοι τί διαφέρει γυναικῆς ἄρχειν ἢ τοὺς
 ἄρχοντας ὑπὸ τῶν γυναικῶν ἄρχεσθαι; ταῦτό γὰρ συμ-
 35 βαίνει. χρησίμου δ' οὕσης τῆς θρασύτητος πρὸς οὐδὲν
 τῶν ἐγκυκλίων, ἀλλ' εἶπερ, πρὸς τὸν πόλεμον, βλαβερώ-
 τатаи καὶ πρὸς ταῦθ' αἱ τῶν Λακόνων ἦσαν. ἐδήλωσαν
 δ' ἐπὶ τῆς Θηβαίων ἐμβολῆς· χρησιμοὶ μὲν γὰρ οὐδὲν
 ἦσαν, ὥσπερ ἐν ἑτέrais πόλεσιν, θόρυβον δὲ παρεῖχον
 πλείω τῶν πολεμίων. ἐξ ἀρχῆς μὲν οὖν ἔοικε συμβεβη-
 κέναι τοῖς Λάκωσιν ἐν λόγῳ ἢ τῶν γυναικῶν ἄνεσις. ἔξω
 1270a γὰρ τῆς οἰκείας διὰ τὰς στρατείας ἀπεξενοῦντο πολὺν
 χρόνον, πολεμοῦντες τὸν τε πρὸς Ἀργείους πόλεμον καὶ
 πάλιν τὸν πρὸς Ἀρκάδας καὶ Μεσσηνίους· σχολάσαντες δὲ
 αὐτοὺς μὲν παρεῖχον τῷ νομοθέτῃ προωδοπεποιημένους
 5 διὰ τὸν στρατιωτικὸν βίον (πολλὰ γὰρ ἔχει μέρη τῆς
 ἀρετῆς), τὰς δὲ γυναῖκας φασὶ μὲν ἄγειν ἐπιχειρῆσαι τὸν
 Λυκοῦργον ὑπὸ τοὺς νόμους, ὡς δ' ἀντέκρουον, ἀποστῆ-
 ναι πάλιν. αἰτίαι μὲν οὖν εἰσιν αὗται τῶν γενομένων,
 ὥστε δῆλον ὅτι καὶ ταύτης τῆς ἁμαρτίας· ἀλλ' ἡμεῖς οὐ
 10 τοῦτο σκοποῦμεν, τίτι δειῖ συγγνώμην ἔχειν ἢ μὴ ἔχειν,
 ἀλλὰ περὶ τοῦ ὀρθῶς καὶ μὴ ὀρθῶς. τὰ δὲ περὶ τὰς
 γυναῖκας ἔχοντα μὴ καλῶς ἔοικεν, ὥσπερ ἐλέχθη καὶ
 πρότερον, οὐ μόνον ἀπρέπειάν τινα ποιεῖν τῆς πολιτείας
 αὐτῆς καθ' αὐτήν, ἀλλὰ συμβάλλεσθαί τι πρὸς τὴν
 15 φιλοχρηματίαν. μετὰ γὰρ τὰ νῦν ῥηθέντα τοῖς περὶ τὴν

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

ους, με εξαίρεση τους Κέλτες και μερικούς άλλους, που προτιμούν φανερά τη συνουσία με τους άντρες. Προφανώς πολύ λογικά ο πρώτος μυθοποιός έσμιξε τον Αρη με την Αφροδίτη, γιατί όλοι οι πολεμικοί και στρατιωτικοί λαοί ρέπουν προς τη συνουσία με άντρες παρά με γυναίκες. Για τούτο οι Λάκωνες είχαν γυναικοκρατία και πολλά ζητήματα ρυθμίζονταν όπως ήθελαν οι γυναίκες. Αλλά έχει καμιά διαφορά το αν κυβερνούν οι γυναίκες από το αν οι άρχοντες κυβερνιούνται από τις γυναίκες; Το ίδιο πράγμα είναι. Ενώ η τόλμη δεν χρησιμεύει σε καμιά από τις καθημερινές ασχολίες, αλλά μόνο στον πόλεμο, οι γυναίκες των Λακώνων και σ' αυτό προκάλεσαν ζημιά. Και το απέδειξαν στη διάρκεια της εισβολής των Θηβαίων, γιατί, ενώ δεν βοηθούσαν σε τίποτα, όπως συμβαίνει και στις άλλες πόλεις, προκάλεσαν μεγαλύτερη αναταραχή κι από τους ίδιους τους εχθρούς. Αρχικά η ελευθερία των γυναικών στη Σπάρτη φαινόταν δικαιολογημένη"². Οι Σπαρτιάτες βρίσκονταν μακριά από την πατρίδα τους για πολύ χρόνο λόγω των εκστρατειών πρώτα με τους Αργείους και μετά με τους Αρκάδες και τους Μεσσήνιους. Μετά τον πόλεμο, έθεταν τον εαυτό τους στη διάθεση του νομοθέτη προετοιμασμένοι από τη στρατιωτική ζωή (γιατί η στρατιωτική ζωή έχει στοιχεία αρετής)" λένε όμως ότι, όταν ο Λυκούργος επιχείρησε να εφαρμόσει τους νόμους στις γυναίκες, εκείνες αντιστάθηκαν, κι έτσι αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Αυτές λοιπόν είναι οι αιτίες"³ των όσων συμβαίνουν στη Σπάρτη, άρα και τούτης της ατέλειας του πολιτεύματος. Εμείς όμως δεν εξετάζουμε ποιον θα συγχωρήσουμε και ποιον όχι, αλλά ποιο είναι το σωστό και ποιο το λάθος. Όσα αφορούν στις γυναίκες δεν φαίνονται σωτά, όπως είπαμε και πριν, κι όχι μόνο περιέχουν κάτι το ανάρμοστο για το πολίτευμα αλλά συντελούν και στην ανάπτυξη της φιλοχρηματίας. Απ' όσα είπαμε για την ανισότητα της

ἀνωμαλίαν τῆς κτήσεως ἐπιτιμήσειεν ἂν τις. τοῖς μὲν
 γὰρ αὐτῶν συμβέβηκε κεκτῆσθαι πολλὴν λίαν οὐσίαν,
 τοῖς δὲ πάμπαν μικράν· διόπερ εἰς ὀλίγους ἦκεν ἡ χώρα.
 τοῦτο δὲ καὶ διὰ τῶν νόμων τέτακται φανύως· ὠνεῖσθαι
 20 μὲν γάρ, ἢ πωλεῖν τὴν ὑπάρχουσαν, ἐποίησεν οὐ καλόν,
 ὀρθῶς ποιήσας, διδόναι δὲ καὶ καταλείπειν ἔξουσίαν
 ἔδωκε τοῖς βουλομένοις· καίτοι ταὐτὸ συμβαίνειν ἀναγ-
 καῖον ἐκείνως τε καὶ οὕτως. ἔστι δὲ καὶ τῶν γυναικῶν
 σχεδὸν τῆς πάσης χώρας τῶν πέντε μερῶν τὰ δύο, τῶν τ'
 25 ἐπικλήρων πολλῶν γινομένων, καὶ διὰ τὸ προῖκας διδόναι
 μεγάλας. καίτοι βέλτιον ἦν μηδεμίαν ἢ ὀλίγην ἢ καὶ
 μετρίαν τετάχθαι. νῦν δ' ἔξεστι δοῦναί τε τὴν ἐπικλήρον
 ὅτῳ ἂν βούληται, καὶ ἀποθάνῃ μὴ διαθέμενος, ὃν ἂν
 καταλίπῃ κληρονόμον, οὗτος ᾧ ἂν θέλῃ δίδωσιν. τοιγα-
 30 ροῦν δυναμένης τῆς χώρας χιλίους ἱππεῖς τρέφειν καὶ
 πεντακοσίους, καὶ ὀπλίτας τρισμυρίους, οὐδὲ χίλιοι τὸ
 πλῆθος ἦσαν. γέγονε δὲ διὰ τῶν ἔργων αὐτῶν δῆλον ὅτι
 φανύως αὐτοῖς εἶχε τὰ περὶ τὴν τάξιν ταύτην· μίαν γὰρ
 πληγὴν οὐχ ὑπῆνεγκεν ἡ πόλις, ἀλλ' ἀπώλετο διὰ τὴν
 35 ὀλιγανθρωπίαν. λέγουσι δ' ὥς ἐπὶ μὲν τῶν προτέρων
 βασιλέων μετεδίδοσαν τῆς πολιτείας, ὥστ' οὐ γίνεσθαι
 τότε ὀλιγανθρωπίαν, πολεμούντων πολὺν χρόνον, καί
 φασιν εἶναί ποτε τοῖς Σπαρτιάταις καὶ μυρίους· οὐ μὴν
 ἀλλ', εἴτ' ἐστὶν ἀληθῆ ταῦτα εἴτε μή, βέλτιον τὸ διὰ τῆς
 40 κτήσεως ὠμαλισμένης πληθύνειν ἀνδρῶν τὴν πόλιν. ὑπε-
 ςαντίος δὲ καὶ ὁ περὶ τὴν τεκνοποιίαν νόμος πρὸς ταύτην
 1270b τὴν διόρθωσιν. βουλόμενος γὰρ ὁ νομοθέτης ὥς πλεί-
 στους εἶναι τοὺς Σπαρτιάτας, προάγεται τοὺς πολίτας
 ὅτι πλείστον ποιεῖσθαι παῖδας· ἔστι γὰρ αὐτοῖς νόμος
 τὸν μὲν γεννήσαντα τρεῖς υἱοὺς ἄφρονον εἶναι, τὸν δὲ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

ιδιοκτησίας, μπορεί κάποιος να την κατακρίνει" γιατί άλλοι έτυχε να έχουν πολύ μεγάλη περιουσία, άλλοι πολύ μικρή και για τούτο η χώρα βρίσκεται στα χέρια των λίγων. Υπεύθυνοι είναι οι νόμοι"⁴. Σωστά ο νόμος απαγόρευε την αγοραπωλησία των υπαρχόντων περιουσιακών στοιχείων, επέτρεψε όμως ελεύθερα τη δωρεά και την κληροδοσία τους. Ωστόσο, είτε με τον ένα τρόπο αλλάξει χέρια η περιουσία είτε με τον άλλο, στο ίδιο αποτέλεσμα καταλήγουμε αναγκαστικά. Τα δύο πέμπτα της γης ανήκουν στις γυναίκες, γιατί και κληρονομούν¹⁵ και μεγάλες προίκες παίρνουν. Θα ήταν όμως καλύτερα αν καταργούσαν τελείως την προίκα ή να όριζαν να δίνεται μέτρια ή πολύ μικρή. Στη Σπάρτη επιτρέπεται τώρα να δώσει ο πατέρας την κληρονομία του σε όποιον θέλει" κι αν πεθάνει χωρίς διαθήκη, τότε ο επίτροπος της κληρονομίας⁶ την δίνει σε όποιον εκείνος θέλει. Έτσι η χώρα"⁷ έχει λιγότερους από χίλιους πολεμιστές, αν και μπορεί να θρέψει χίλιους πεντακόσιους ιππείς και τριάντα χιλιάδες οπλίτες. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι οι σχετικοί νόμοι δεν ήταν σωστοί"⁸. Και γι' αυτό δεν άντεξε το πλήγμα η πόλη και καταστράφηκε, έχοντας μόνο τόσο λίγους στρατιώτες. Λένε"⁹ ότι την εποχή των προηγούμενων βασιλιάδων επέτρεπαν στους ξένους να πολιτογραφούνται, ώστε να μη γίνει η πόλη ολιγάνθρωπη εξαιτίας των μακρόχρονων πολέμων. Υπήρξε μάλιστα εποχή, όπως λένε, που οι πολίτες στη Σπάρτη ήταν δέκα χιλιάδες" ανεξάρτητα με το αν τούτα αληθεύουν ή όχι, θα ήταν καλύτερα να διατηρείτο ο αριθμός των μαχίμων με την ισότητα της περιουσίας. Αντίθετη όμως στη μεταβολή της ανισότητας της περιουσίας είναι και η νομοθεσία περί τεκνοποιίας. Επειδή ο νομοθέτης θέλει να υπάρχουν όσο το δυνατόν περισσότεροι Σπαρτιάτες ενθαρρύνει την πολυτεκνία. Ισχύει εκεί νόμος που απαλλάσσει από τις στρατιωτικές υποχρεώσεις όποιον έχει τρεις

τέτταρας ἀτελῇ πάντων. καίτοι φανερόν ὅτι πολλῶν
5 γινομένων, τῆς δὲ χώρας οὕτω διηρημένης, ἀναγκαῖον
πολλοὺς γίνεσθαι πένητας.

ἀλλὰ μὴν καὶ τὰ περὶ τὴν ἐφορείαν ἔχει φανύλως. ἡ
γὰρ ἀρχὴ κυρία μὲν αὐτῇ τῶν μεγίστων αὐτοῖς ἐστίν,
γίνονται δ' ἐκ τοῦ δήμου παντός, ὥστε πολλάκις ἐμπί-
πτουσιν ἄνθρωποι σφόδρα πένητες εἰς τὸ ἀρχεῖον, οἳ διὰ
10 τὴν ἀπορίαν ὦνιοι ἦσαν. ἐδήλωσαν δὲ πολλάκις μὲν καὶ
πρότερον, καὶ νῦν δὲ ἐν τοῖς Ἀνδρίοις· διαφθαρέντες γὰρ
ἀργυρίῳ τινές, ὅσον ἐφ' ἑαυτοῖς, ὅλην τὴν πόλιν ἀπώλε-
σαν, καὶ διὰ τὸ τὴν ἀρχὴν εἶναι λίαν μεγάλην καὶ
ἰσοτύραννον δημαγωγεῖν αὐτοὺς ἠναγκάζοντο καὶ οἱ
15 βασιλεῖς, ὥστε καὶ ταύτῃ συνεπιβλάπτεσθαι τὴν πολι-
τείαν· δημοκρατία γὰρ ἐξ ἀριστοκρατίας συνέβαινεν.
συνέχει μὲν οὖν τὴν πολιτείαν τὸ ἀρχεῖον
τοῦτο—ἡσυχάζει γὰρ ὁ δῆμος διὰ τὸ μετέχειν τῆς
μεγίστης ἀρχῆς, ὥστ' εἴτε διὰ τὸν νομοθέτην εἴτε διὰ
20 τύχην τοῦτο συμπίπτωκεν, συμφερόντως ἔχει τοῖς
πράγμασιν· δεῖ γὰρ τὴν πολιτείαν τὴν μέλλουσαν
σώζεσθαι πάντα βούλεσθαι τὰ μέρη τῆς πόλεως εἶναι
καὶ διαμένειν ταῦτά· οἱ μὲν οὖν βασιλεῖς διὰ τὴν αὐτῶν
τιμὴν οὕτως ἔχουσιν, οἱ δὲ καλοὶ κάγαθοι διὰ τὴν
25 γερουσίαν (ἄθλον γὰρ ἡ ἀρχὴ αὕτη τῆς ἀρετῆς ἐστίν),
ὁ δὲ δῆμος διὰ τὴν ἐφορείαν (καθίσταται γὰρ ἐξ
ἀπάντων)—ἀλλ' αἵρετὴν ἔδει τὴν ἀρχὴν εἶναι ταύτην
ἐξ ἀπάντων μὲν, μὴ τὸν τρόπον δὲ τοῦτον ὃν νῦν
(παιδαριώδης γὰρ ἐστὶ λίαν). ἔτι δὲ καὶ κρίσεών εἰσι
μεγάλων κύριοι, ὄντες οἱ τυχόντες, διόπερ οὐκ αὐτογνώ-
30 μονας βέλτιον κρίνειν ἀλλὰ κατὰ γράμματα καὶ τοὺς
νόμους. ἔστι δὲ καὶ ἡ δίαίτα τῶν ἐφόρων οὐχ ὁμολογου-
μένη τῷ βουλήματι τῆς πόλεως· αὐτὴ μὲν γὰρ ἀνειμένη

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

γίους, ενώ όποιον έχει τέσσερις τον απαλλάσσει απ' όλους τους φόρους. Αναγκαστικά πολλοί θα φτώχαιναν, αν γεννιώνταν πολλά παιδιά και η γη ήταν έτσι μοιρασμένη.

Λανθασμένες είναι και οι ρυθμίσεις για τους εφόρους¹²⁰. Παρά το ότι είναι η σημαντικότερη εξουσία, ωστόσο προέρχονται από όλο τον λαό, και πολλές φορές συμβαίνει να παίρνουν το αξίωμα πολύ φτωχοί άνθρωποι, που χρηματίζονται εξαιτίας της φτώχειας τους. Τούτο έχει αποδειχθεί πολλές φορές και πριν, τώρα όμως και με τους Ανδρίους. Ορισμένοι εξαγοράστηκαν και έκαναν ό,τι μπορούσαν για να καταστρέψουν την πόλη. Κι επειδή η εξουσία τους είναι τόσο μεγάλη και τυραννική, αναγκάστηκαν και οι βασιλιάδες να τους κολακέψουν με αποτέλεσμα να βλάψουν το πολίτευμα και μ' αυτό τον τρόπο, αφού από αριστοκρατικό έγινε δημοκρατικό. Η εξουσία τούτη πράγματι εξασφαλίζει τη συνοχή του πολιτεύματος (ο λαός παραμένει ήρεμος, γιατί συμμετέχει στο σημαντικότερο αξίωμα" και το αποτέλεσμα συμφέρει ανεξάρτητα από το αν οφείλεται στον νομοθέτη ή σε τυχαία περιστατικά). Γιατί για να διατηρηθεί η πόλη πρέπει όλα τα τμήματα της να θέλουν την ύπαρξη και τη διατήρηση της¹²¹ κι αυτό γίνεται με τους βασιλιάδες εξαιτίας των τιμών που τους αποδίδουν με τους διακεκριμένους πολίτες εξαιτίας της παρουσίας τους στη γερουσία (αφού το αξίωμα αποδίδεται ως επιβράβευση για την αρετή τους) και με τον λαό, εξαιτίας της εκλογής του στο αξίωμα των εφόρων (αφού οι έφοροι προέρχονται από τον λαό). Ο τρόπος απονομής του αξιώματος είναι παιδαριώδης¹²², έπρεπε να εκλέγονται απ' όλο τον λαό, και όχι όπως γίνεται τώρα. Άλλωστε δεν είναι διακεκριμένοι πολίτες και, επειδή παίρνουν σοβαρές αποφάσεις, θα ήταν καλύτερα να κρίνουν με βάση γραπτή νομοθεσία και όχι αυθαίρετα¹²³. Ούτε όμως η ζωή τους συμβαδίζει με τους νόμους. Οι έφοροι ζουν με άνεση,

λίαν ἐστίν, ἐν δὲ τοῖς ἄλλοις μᾶλλον ὑπερβάλλει ἐπὶ τὸ
 σκληρόν, ὥστε μὴ δύνασθαι καρτερεῖν ἀλλὰ λάθρα τὸν
 35 νόμον ἀποδιδράσκοντας ἀπολαύειν τῶν σωματικῶν ἡδονῶν.

ἔχει δὲ καὶ τὰ περὶ τὴν τῶν γερόντων ἀρχὴν οὐ
 καλῶς αὐτοῖς. ἐπεικῶν μὲν γὰρ ὄντων καὶ πεπαιδευμέ-
 νων ἱκανῶς πρὸς ἀνδραγαθίαν τάχ' ἂν εἴπειέ τις συμφέ-
 ρειν τῇ πόλει, καίτοι τό γε διὰ βίον κυρίους εἶναι κρίσεων
 μεγάλων ἀμφισβητήσιμον (ἔστι γάρ, ὥσπερ καὶ σώμα-
 1271a τος, καὶ διανοίας γῆρας)· τὸν τρόπον δὲ τοῦτον πεπαι-
 δευμένων ὥστε καὶ τὸν νομοθέτην αὐτὸν ἀπιστεῖν ὡς οὐκ
 ἀγαθοῖς ἀνδράσιν, οὐκ ἀσφαλές. φαίνονται δὲ καὶ κατα-
 δωροδοκούμενοι καὶ καταχαριζόμενοι πολλὰ τῶν κοινῶν
 οἱ κεκοινωνηκότες τῆς ἀρχῆς ταύτης. διόπερ βέλτιον
 5 αὐτοὺς μὴ ἀνευθύνους εἶναι· νῦν δ' εἰσὶν. δόξειε δ' ἂν ἡ
 τῶν ἐφόρων ἀρχὴ πάσας εὐθύνειν τὰς ἀρχάς· τοῦτο δὲ τῇ
 ἐφορείᾳ μέγα λίαν τὸ δῶρον, καὶ τὸν τρόπον οὐ τοῦτον
 λέγομεν διδόναι δεῖν τὰς εὐθύνας. ἔτι δὲ καὶ τὴν αἵρεσιν
 ἣν ποιοῦνται τῶν γερόντων κατὰ τε τὴν κρίσιν ἐστὶ
 10 παιδαριώδης, καὶ τὸ αὐτὸν αἰτεῖσθαι τὸν ἀξιωθησόμενον
 τῆς ἀρχῆς οὐκ ὀρθῶς ἔχει· δεῖ γὰρ καὶ βουλόμενον καὶ μὴ
 βουλόμενον ἄρχειν τὸν ἄξιον τῆς ἀρχῆς. νῦν δ' ὅπερ καὶ
 περὶ τὴν ἄλλην πολιτείαν ὁ νομοθέτης φαίνεται ποιῶν
 φιλοτίμους γὰρ κατασκευάζων τοὺς πολίτας τούτῳ
 15 κέχρηται πρὸς τὴν αἵρεσιν τῶν γερόντων· οὐδεὶς γὰρ
 ἂν ἄρχειν αἰτήσαιο μὴ φιλότιμος ὢν. καίτοι τῶν γ'
 ἀδικημάτων τῶν ἐκονσίων τὰ πλεῖστα συμβαίνει σχεδὸν
 διὰ φιλοτιμίαν καὶ διὰ φιλοχρηματίαν τοῖς ἀνθρώποις.

περὶ δὲ βασιλείας, εἰ μὲν βέλτιόν ἐστιν ὑπάρχειν ταῖς
 πόλεσιν ἢ μὴ βέλτιον, ἄλλος ἔστω λόγος· ἀλλὰ μὴν
 20 βέλτιόν γε μὴ καθάπερ νῦν, ἀλλὰ κατὰ τὸν αὐτοῦ βίον
 ἕκαστον κρίνεσθαι τῶν βασιλέων. ὅτι δ' ὁ νομοθέτης οὐδ'
 αὐτὸς οἶται δύνασθαι ποιεῖν καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς, δῆλον·

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

ενώ οι άλλοι με σκληρούς περιορισμούς, με αποτέλεσμα να μην αντέχουν τη ζωή τους και να καταπατούν τους νόμους, για να απολαύσουν κρυφά τις σωματικές ηδονές.

Αλλά και με τη γερουσία δεν είναι καλύτερα τα πράγματα. Επειδή τα μέλη της έχουν προσόντα και είναι καλά εκπαιδευμένοι στην αρετή της ανδρείας, μπορεί κανείς να πει ότι ωφελούν την πόλη, παρόλο που αμφισβητείται το να παίρνουν σοβαρές αποφάσεις μέχρι να πεθάνουν (γιατί εκτός από το σωματικό υπάρχει και πνευματικό γήρας). Και όταν είναι εκπαιδευμένοι με τέτοιο τρόπο ώστε και ο ίδιος ο νομοθέτης να αμφισβητεί το αν είναι ή όχι αγαθοί, είναι επικίνδυνο. Φαίνεται ότι όσοι κατέχουν το αξίωμα τούτο πολλές φορές χρηματίζονται και ζημιώνουν την πόλη. Καλύτερα είναι λοιπόν να μην είναι ανεύθυνοι, όπως είναι τώρα. Θα νόμιζε κανείς ότι όλοι οι άρχοντες λογοδοτούν στους εφόρους. Θα ήταν όμως μεγάλο το δώρο προς τους εφόρους, και δεν είναι αυτός ο τρόπος που προτείνουμε για τη λογοδοσία. Παιδαριώδης είναι και ο τρόπος που κρίνουν την εκλογή της γερουσίας, και δεν είναι σωστό εκείνος που θα εκλεγεί να ζητεί το αξίωμα. Πρέπει να εκλέγεται όποιος είναι άξιος, με ή χωρίς τη θέληση του. Φαίνεται όμως ότι ο νομοθέτης κάνει εδώ ό,τι κάνει και με το υπόλοιπο πολίτευμα. Δηλαδή προδιαθέτει τους πολίτες έτσι ώστε να ρέπουν προς τα αξιώματα και τούτο το χρησιμοποιεί στην εκλογή της γερουσίας, γιατί κανείς δεν επιζητεί να εκλεγεί, αν δεν είναι φιλόδοξος. Τα περισσότερα εκ προθέσεως αδικήματα οφείλονται ή σε φιλοδοξία ή σε φιλοχρηματία.

Αναφορικά τώρα με τη βασιλεία, θα εξετάσουμε σε άλλο σημείο αν ωφελεί ή όχι την πόλη. Θα ήταν καλύτερα όμως κάθε βασιλιάς να κρίνεται με βάση τη ζωή του και όχι όπως τώρα. Και είναι προφανές ότι ούτε ο νομοθέτης πιστεύει πως μπορεί να τους κάνει καλούς και αγαθούς,

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ἀπιστεῖ γοῦν ὥς οὐκ οὕσιν ἱκανῶς ἀγαθοῖς ἀνδράσιν
διόπερ ἐξέπεμπον συμπρεσβευτάς τοὺς ἐχθρούς, καὶ
25 σωτηρίαν ἐνόμιζον τῇ πόλει εἶναι τὸ στασιάζειν τοὺς
βασιλεῖς. οὐ καλῶς δ' οὐδὲ περὶ τὰ συσσίτια τὰ καλού-
μενα φιδιτία νενομοθέτηται τῷ καταστήσαντι πρῶτον.
ἔδει γὰρ ἀπὸ κοινοῦ μᾶλλον εἶναι τὴν σύνοδον, καθάπερ
ἐν Κρήτῃ· παρὰ δὲ τοῖς Λάκωσιν ἕκαστον δεῖ φέρειν, καὶ
30 σφόδρα πενήτων ἐνίων ὄντων καὶ τοῦτο τὸ ἀνάλωμα οὐ
δυναμένων δαπανᾶν, ὥστε συμβαίνει τὸνναντίον τῷ
νομοθέτῃ τῆς προαιρέσεως. βούλεται μὲν γὰρ δημοκρα-
τικὸν εἶναι τὸ κατασκευάσμα τῶν συσσιτίων, γίνεται δ'
ἥκιστα δημοκρατικὸν οὕτω νενομοθετημένον. μετέχειν
35 μὲν γὰρ οὐ ῥάδιον τοῖς λίαν πένησιν, ὅρος δὲ τῆς
πολιτείας οὗτός ἐστιν αὐτοῖς ὁ πάτριος, τὸν μὴ δυνάμε-
νον τοῦτο τὸ τέλος φέρειν μὴ μετέχειν αὐτῆς· τῷ δὲ περὶ
τοὺς ναυάρχους νόμῳ καὶ ἕτεροί τινες ἐπιτετιμήκασιν,
ὀρθῶς ἐπιτιμῶντες. στάσεως γὰρ γίνεται αἴτιος· ἐπὶ γὰρ
40 τοῖς βασιλεῦσιν, οἷσι στρατηγοῖς αἰδίοις, ἢ ναυαρχία
σχεδὸν ἑτέρα βασιλεία καθέστηκεν. καὶ ὥδι δὲ τῇ
ὑποθέσει τοῦ νομοθέτου ἐπιτιμήσειεν ἂν τις, ὅπερ καὶ
1271b Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις ἐπιτετίμηκεν· πρὸς γὰρ μέρος
ἀρετῆς ἢ πᾶσα σύνταξις τῶν νόμων ἐστί, τὴν πολεμικὴν
αὕτη γὰρ χρησίμη πρὸς τὸ κρατεῖν. τοιγαροῦν ἐσφύζοντο
μὲν πολεμοῦντες, ἀπώλλυντο δὲ ἄρξαντες διὰ τὸ μὴ
5 ἐπίστασθαι σχολάζειν μηδὲ ἡσκηκέναι μηδεμίαν ἀσκη-
σιν ἑτέραν κυριωτέραν τῆς πολεμικῆς. τούτου δὲ ἀμάρ-
τημα οὐκ ἔλαττον νομίζουσι μὲν γὰρ γίνεσθαι τὰγαθὰ τὰ
περιμάχητα δι' ἀρετῆς μᾶλλον ἢ κακίας, καὶ τοῦτο μὲν
καλῶς, ὅτι μέντοι ταῦτα κρείττω τῆς ἀρετῆς ὑπολαμβάνά-
10 νουσιν, οὐ καλῶς. φανύως δ' ἔχει καὶ περὶ τὰ κοινὰ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

γιατί αμφιβάλλει αν είναι αρκετά αγαθοί. Γι' αυτό έστελναν μαζί τους συμπρεσβευτές τους εχθρούς τους και πίστευαν πως η διαφωνία των βασιλέων ήταν εξασφάλιση για την πόλη. Και ο πρώτος που εισήγαγε τα συσσίτια, τα αποκαλούμενα φιδίτια, δεν τα κανόνισε σωστά, γιατί η δαπάνη θα έπρεπε να βαρύνει το δημόσιο, όπως γίνεται στην Κρήτη. Στους Λάκωνες όμως, καθέννας υποχρεώνεται να συνεισφέρει τα δικά του, οπότε μερικοί δεν μπορούν να πληρώσουν εξαιτίας της μεγάλης φτώχειας τους, με αποτέλεσμα να παραβιάζεται η θέληση του νομοθέτη. Ο νόμος θέλει το σύστημα των συσσιτίων δημοκρατικό, όπως όμως εφαρμόζεται κάθε άλλο παρά δημοκρατικό είναι. Γιατί δεν είναι εύκολη η συμμετοχή για τους φτωχούς, και το πατρογονικό έθιμο λέει ότι όποιος δεν μπορεί να συνεισφέρει στο συσσίτιο δεν έχει πολιτικά δικαιώματα. Τον νόμο για τους ναυάρχους σωστά τον έχουν κατακρίνει και άλλοι, εφόσον γίνεται αφορμή εξεγέρσεων. Εκτός από τους βασιλείς, που είναι ισόβιοι στρατηγοί, θεσπίστηκε η ναυαρχία σχεδόν σαν δεύτερη βασιλεία. Και με τον ίδιο τρόπο θα μπορούσε κανείς να επικρίνει τη θεμελιώδη αρχή του νομοθέτη, όπως ήδη έκανε ο Πλάτων στους Νόμους" γιατί το σύνολο της νομοθεσίας ενιχύει μόνο την πολεμική αρετή· γιατί αυτή βοηθά την πόλη να νικήσει τους εχθρούς της. Διατηρήθηκαν λοιπόν οι Σπαρτιάτες όσο διαρκούσαν οι πόλεμοι. Όταν νίκησαν τους εχθρούς, καταστράφηκαν, αφού δεν ήξεραν πως να ζήσουν ειρηνική ζωή και δεν ασχολήθηκαν με καμιά άλλη ασχολία πιο σημαντική από τον πόλεμο. Κάνουν όμως κι άλλο λάθος, το ίδιο σοβαρό" πιστεύουν βέβαια ότι τα αγαθά για τα οποία παλεύουν οι άνθρωποι αποκτιώνται με την ανδρεία και όχι με την ανανδρία, και σωστά, δεν είναι σωστό όμως να θεωρούν τα αγαθά ετούτα ανώτερα από την ανδρεία. Εξίσου λανθασμένα είναι και η νομοθεσία τους σχετικά

χρήματα τοῖς Σπαρτιάταις. οὔτε γὰρ ἐν τῷ κοινῷ τῆς
 πόλεως ἔστιν οὐδὲν πολέμους μεγάλους ἀναγκαζομένοις
 πολεμεῖν, εἰσφέρουσί τε κακῶς· διὰ γὰρ τὸ τῶν Σπαρ-
 τιατῶν εἶναι τὴν πλείστην γῆν οὐκ ἐξετάζουσιν ἀλλήλων
 15 τὰς εἰσφοράς. ἀποβέβηκέ τε τοῦναντίον τῷ νομοθέτῃ τοῦ
 συμφέροντος· τὴν μὲν γὰρ πόλιν πεποίηκεν ἀχρήματον,
 τοὺς δ' ἰδιώτας φιλοχρημάτους. περὶ μὲν οὖν τῆς Λακε-
 δαιμονίων πολιτείας ἐπὶ τοσοῦτον εἰρήσθω· ταῦτα γὰρ
 ἔστιν ἂ μάλιστ' ἂν τις ἐπιτιμήσειεν.
 20 10. Ἡ δὲ Κρητικὴ πολιτεία πάρεγγυς μὲν ἔστι
 ταύτης, ἔχει δὲ μικρὰ μὲν οὐ χεῖρον, τὸ δὲ πλεῖον ἥττον
 γλαφυρῶς. καὶ γὰρ ἔοικε καὶ λέγεται γέ τὰ πλεῖστα
 μεμιῆσθαι τὴν Κρητικὴν πολιτείαν ἢ τῶν Λακῶνων· τὰ
 δὲ πλεῖστα τῶν ἀρχαίων ἥττον διήρθρωται τῶν νεωτέ-
 25 ρων. φασὶ γὰρ τὸν Λυκοῦργον, ὅτε τὴν ἐπιτροπιάν τὴν
 Χαρίλλου τοῦ βασιλέως καταλιπὼν ἀπεδήμησεν, τότε
 τὸν πλεῖστον διατρεῖναι χρόνον περὶ Κρήτην διὰ τὴν
 συγγένειαν· ἄποικοι γὰρ οἱ Λύκτιοι τῶν Λακῶνων
 ἦσαν, κατέλαβον δ' οἱ πρὸς τὴν ἀποικίαν ἐλθόντες τὴν
 30 τάξιν τῶν νόμων ὑπάρχουσιν ἐν τοῖς τότε κατοικοῦσιν.
 διὸ καὶ νῦν οἱ περίοικοι τὸν αὐτὸν τρόπον χρῶνται
 αὐτοῖς, ὡς κατασκευάσαντος Μίνω πρώτου τὴν τάξιν
 τῶν νόμων. δοκεῖ δ' ἡ νῆσος καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴν τὴν
 Ἑλληνικὴν πεφυκέναι καὶ κεῖσθαι καλῶς· πάσῃ γὰρ
 35 ἐπὶ κείται τῇ θαλάττῃ, σχεδὸν τῶν Ἑλλήνων ἰδρυμένων
 περὶ τὴν θάλατταν πάντων· ἀπέχει γὰρ τῇ μὲν τῆς
 Πελοποννήσου μικρόν, τῇ δὲ τῆς Ἀσίας τοῦ περὶ Τριό-
 πιον τόπον καὶ Ῥόδον. διὸ καὶ τὴν τῆς θαλάττης ἀρχὴν
 κατέσχεν ὁ Μίνως, καὶ τὰς νήσους τὰς μὲν ἐχειρώσατο
 40 τὰς δ' ὥκισεν, τέλος δὲ ἐπιθέμενος τῇ Σικελίᾳ τὸν βίον
 ἐτελεύτησεν ἐκεῖ περὶ Καμικόν.

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

με τα δημόσια χρήματα. Ενώ αναγκάζονται να διεξαγάγουν μεγάλους πολέμους, το δημόσιο ταμείο είναι άδειο, και ελάχιστους φόρους πληρώνουν. Επειδή τους ανήκει το μεγαλύτερο μέρος της γης, δεν ξεετάζουν τι συνεισφέρει ο καθένας. Και τούτη η ρύθμιση του νομοθέτη, στράφηκε ενάντια στο συμφέρον της πόλης, έγιναν οι πολίτες φιλόχρηματοι, ενώ η πόλη δεν έχει χρήματα. Αρκετά ειπώθηκαν για το πολίτευμα των Λακεδαιμονίων, κι ετούτες είναι οι σημαντικότερες αντιρρήσεις μας.

10. Παρεμφερές είναι και το κρητικό πολίτευμα, σε ορισμένα σημεία του δεν είναι χειρότερο, στα περισσότερα όμως είναι λιγότερο κομψό. Και φαίνεται και λέγεται ότι οι Λάκωνες μιμήθηκαν το κρητικό πολίτευμα στα περισσότερα σημεία. Τα περισσότερα από τα παλιότερα πολιτεύματα είχαν χειρότερη διάρθρωση από τα νεότερα. Σύμφωνα με την παράδοση, όταν ο Λυκούργος άφησε την επιτροπεία του βασιλιά Χαρίλλου και έφυγε, έμεινε το μεγαλύτερο διάστημα στην Κρήτη λόγω της μεταξύ τους συγγενικότητας· γιατί οι Λύκτιοι ήταν Λάκωνες άποικοι, κι όταν πήγαν στην Λύκτο και την έκαναν αποικία, διατήρησαν τη νομοθεσία των κατοίκων της πόλης. Γι' αυτό και τώρα οι περίοικοι έχουν τους ίδιους νόμους, επειδή πρώτος θέσπισε τη νομοθεσία ο Μίνως. Φαίνεται ότι η Κρήτη ήταν προορισμένη να κυριαρχήσει στους Έλληνες χάρη στην ευνοϊκή της θέση· γιατί βρίσκεται σε θάλασσα που στα παράλια της έχουν εγκατασταθεί σχεδόν όλοι οι Έλληνες. Η απόσταση από την Πελοπόννησο είναι μικρή, όπως κι από την ασιατική παραλία γύρω από το Τριοπιο και τη Ροδο. Έτσι ο Μίνως έγινε θαλασσοκράτορας, άλλα νησιά τα κατέκτησε και σε άλλα εγκατέστησε αποίκους από την Κρήτη· τέλος, αφού εξεστράτευσε στη Σικελία πέθανε εκεί κοντά στην Καμικό.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ἔχει δ' ἀνάλογον ἡ Κρητικὴ τάξις πρὸς τὴν Λακωνικήν. γεωργοῦσί τε γὰρ τοῖς μὲν εἴλωτες τοῖς δὲ Κρησὶν
 1272a οἱ περίοικοι, καὶ συσσίτια παρ' ἀμφοτέροις ἔστιν, καὶ τό
 γε ἀρχαῖον ἐκάλουν οἱ Λάκωνες οὐ φιδίτια ἀλλὰ ἀνδρεῖα,
 καθάπερ οἱ Κρητες, ἧ καὶ δῆλον ὅτι ἐκεῖθεν ἐλήλυθεν. ἔτι
 δὲ τῆς πολιτείας ἡ τάξις. οἱ μὲν γὰρ ἔφοροι τὴν αὐτὴν
 5 ἔχουσι δύναμιν τοῖς ἐν τῇ Κρήτῃ καλουμένοις κόσμοις,
 πλὴν οἱ μὲν ἔφοροι πέντε τὸν ἀριθμὸν οἱ δὲ κόσμοι δέκα
 εἰσὶν· οἱ δὲ γέροντες τοῖς γέρονσιν, οὓς καλοῦσιν οἱ
 Κρητες βουλὴν, ἴσοι βασιλεία δὲ πρότερον μὲν ἦν, εἴτα
 κατέλυσαν οἱ Κρητες, καὶ τὴν ἡγεμονίαν οἱ κόσμοι τὴν
 10 κατὰ πόλεμον ἔχουσιν· ἐκκλησίας δὲ μετέχουσι πάντες,
 κυρία δ' οὐδενός ἐστιν ἀλλ' ἢ συνεπιψηφίσαι τὰ δόξαντα
 τοῖς γέρονσι καὶ τοῖς κόσμοις.

τὰ μὲν οὖν τῶν συσσιτίων ἔχει βέλτιον τοῖς Κρησὶν
 ἢ τοῖς Λάκωσιν. ἐν μὲν γὰρ Λακεδαιμόνι κατὰ κεφαλὴν
 15 ἕκαστος εἰσφέρει τὸ τεταγμένον, εἰ δὲ μὴ, μετέχειν νόμος
 κωλύει τῆς πολιτείας, καθάπερ εἴρηται καὶ πρότερον, ἐν
 δὲ Κρήτῃ κοινοτέρως· ἀπὸ πάντων γὰρ τῶν γινομένων
 καρπῶν τε καὶ βοσκημάτων δημοσίων, καὶ ἐκ τῶν φόρων
 οὓς φέρουσιν οἱ περίοικοι, τέτακται μέρος τὸ μὲν πρὸς
 20 τοὺς θεοὺς καὶ τὰς κοινὰς λειτουργίας, τὸ δὲ τοῖς
 συσσιτίοις, ὥστ' ἐκ κοινοῦ τρέφεσθαι πάντας, καὶ
 γυναικας καὶ παῖδας καὶ ἄνδρας· πρὸς δὲ τὴν ὀλιγοσι-
 τίαν ὥς ὠφέλιμον πολλὰ πεφιλοσόφηκεν ὁ νομοθέτης,
 καὶ πρὸς τὴν διάζευξιν τῶν γυναικῶν, ἵνα μὴ πολυτεκνῶ-
 25 σι, τὴν πρὸς τοὺς ἄρρενας ποιήσας ὁμιλίαν, περὶ ἧς εἰ
 φανύλως ἢ μὴ φανύλως, ἕτερος ἔσται τοῦ διασκέψασθαι
 καιρός. ὅτι δὴ τὰ περὶ τὰ συσσίτια βέλτιον τέτακται τοῖς

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

Η κρητική νομοθεσία έχει πολλές ομοιότητες με τη σπαρτιατική. Στη Σπάρτη τη γη καλλιεργούν οι εἰλωτες, στην Κρήτη οι περίοικοι, και στις δυο χώρες όμως εφαρμόζονται τα συσσίτια, και παλιά οι Λάκωνες τα αποκαλούσαν όχι «φιδίτια», αλλά «ανδρεία», όπως οι Κρήτες' από τούτο συμπεραίνουμε ότι από εκεί προέρχεται το σύστημα. Οι ἔφοροι έχουν την ίδια εξουσία με αυτούς που στην Κρήτη ονομάζονται κόσμοι, με τη διαφορά ότι οι ἔφοροι είναι πέντε, ενώ οι κόσμοι δέκα τα μέλη της σπαρτιατικής γερουσίας είναι όσα και της κρητικής, στην Κρήτη όμως η γερουσία λέγεται βουλή. Στην Κρήτη παλιότερα ίσχυε η βασιλεία, ύστερα όμως καταργήθηκε και την αρχηγία των πολέμων ασκούν οι κόσμοι. Στην εκκλησία του δήμου συμμετέχουν όλοι οι πολίτες, μοναδική όμως αρμοδιότητα έχουν μόνο την έγκριση των αποφάσεων της γερουσίας και των κόσμων.

Τα συσσίτια είναι καλύτερα στην Κρήτη παρά στη Σπάρτη· στη δεύτερη καθένας συνεισφέρει ένα καθορισμένο ποσό, κατά κεφαλήν, κι αν δεν το συνεισφέρει ο νόμος τον εμποδίζει να ασκεί τα πολιτικά του δικαιώματα όπως έχει ήδη ειπωθεί, στην Κρήτη όμως το σύστημα έχει περισσότερο λαϊκό χαρακτήρα. Από τους καρπούς της γης και τα κρατικά κοπάδια κι από τους φόρους των περίοικων ένα μέρος έχει καθοριστεί για τη λατρεία των θεών και τις δημόσιες ανάγκες, ενώ το άλλο πάει στα συσσίτια, έτσι ώστε όλοι, άντρες, γυναίκες και παιδιά, να συντηρούνται από το δημόσιο. Πολύ φιλοσοφημένες είναι οι διατάξεις σχετικά με την ωφέλεια της ολιγοφαγίας και με τον αποχωρισμό των αντρών από τις γυναίκες για την αποφυγή της πολυτεχνίας, για χάρη της οποίας μάλιστα θεσμοθετεί τη συνουσία με τους άντρες" θα εξετάσουμε σε άλλο σημείο αν η ρύθμιση αυτή είναι καλή ή κακή. Είναι φανερό ότι οι ρυθμίσεις για τα συσσίτια είναι καλύτερες στην Κρήτη απ'

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Κρησὶν ἢ τοῖς Λάκωσι, φανερόν· τὰ δὲ περὶ τοὺς κόσμους
ἔτι χειρόν τῶν ἐφόρων. ὁ μὲν γὰρ ἔχει κακὸν τὸ τῶν
30 ἐφόρων ἀρχεῖον, ὑπάρχει καὶ τούτοις (γίνονται γὰρ οἱ
τυχόντες), ὁ δ' ἐκεῖ συμφέρει πρὸς τὴν πολιτείαν,
ἐνταῦθ' οὐκ ἔστιν. ἐκεῖ μὲν γάρ, διὰ τὸ τὴν αἵρεσιν ἐκ
πάντων εἶναι, μετέχων ὁ δῆμος τῆς μεγίστης ἀρχῆς
βούλεται μένειν τὴν πολιτείαν· ἐνταῦθα δ' οὐκ ἐξ ἀπά-
35 ντων αἵρουνται τοὺς κόσμους ἀλλ' ἐκ τινῶν γενῶν, καὶ
τοὺς γέροντας ἐκ τῶν κεκοσμηκότων, περὶ ὧν τοὺς
αὐτοὺς ἂν τις εἴπειε λόγους καὶ περὶ τῶν ἐν Λακεδαίμονι
γινομένων (τὸ γὰρ ἀνυπεύθυνον καὶ τὸ διὰ βίου μεῖζόν
ἐστὶ γέρας τῆς ἀξίας αὐτοῖς, καὶ τὸ μὴ κατὰ γράμματα
40 ἀρχειν ἀλλ' αὐτογνώμονας ἐπισφαλές). τὸ δ' ἡσυχάζειν
μὴ μετέχοντα τὸν δῆμον οὐδὲν σημείον τοῦ τετάχθαι
καλῶς. οὐδὲν γὰρ λῆμμα ἔστι τοῖς κόσμοις ὥσπερ τοῖς
1272b ἐφόροις, πόρρω γ' ἀποικοῦσιν ἐν νήσῳ τῶν διαφθερούν-
των.

ἦν δὲ ποιοῦνται τῆς ἀμαρτίας ταύτης ἰατροίαν, ἄτοπος
καὶ οὐ πολιτικὴ ἀλλὰ δυναστευτικὴ. πολλάκις γὰρ
ἐκβάλλουσι συστάντες τινὲς τοὺς κόσμους ἢ τῶν συναρ-
χόντων αὐτῶν ἢ τῶν ἰδιωτῶν· ἔξεστι δὲ καὶ μεταξὺ
5 τοῖς κόσμοις ἀπειπεῖν τὴν ἀρχήν. ταῦτα δὲ πάντα
βέλτιον γίνεσθαι κατὰ νόμον ἢ κατ' ἀνθρώπων βούλη-
σιν· οὐ γὰρ ἀσφαλὲς ὁ κανὼν. πάντων δὲ φανλότερον τὸ
τῆς ἀκοσμίας τῶν δυνατῶν, ἦν καθιστᾷσι πολλάκις ὅταν
μὴ δίκας βούλωνται δοῦναι· ἢ καὶ δῆλον ὥς ἔχει τι

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

ό,τι στη Σπάρτη, οι διατάξεις όμως για τους κόσμους είναι ακόμα χειρότερες από τις διατάξεις για τους εφόρους. Γιατί τα μειονεκτήματα των εφόρων υπάρχουν και στους κόσμους (εκλέγεται όποιος τύχει)· ό,τι όμως συμφέρει την πολιτεία εκεί, δεν υπάρχει εδώ. Γιατί εκεί [στη Σπάρτη], επειδή εκλέγονται όλοι οι πολίτες, συμμετέχοντας ο λαός στο ανώτατο αξίωμα θέλει να διατηρηθεί το πολίτευμα· εδώ όμως [στην Κρήτη] τους κόσμους εκλέγουν μερικές οικογένειες και όχι όλοι οι πολίτες, και τα μέλη της γερουσίας εκλέγονται απ' όσους θήτευσαν ως κόσμοι· για τα μέλη της γερουσίας μπορούμε να πούμε τα ίδια όπως και για τους Λακεδαιμονίους (αφού και η ανευθυνότητα και η ισοβιότητα είναι επιβράβευση μεγαλύτερη από την αξία τους, όπως και το ότι ασκούν την εξουσία όχι με βάση γραπτή νομοθεσία, αλλά αυτόβουλα, κάτι επικίνδυνο). Και δεν αποδεικνύεται ότι καλώς έχει ο θεσμός, επειδή ο λαός τον ανέχεται, κι ας τον αποκλείει από την εκλογή. Γιατί οι κόσμοι δεν αμείβονται, όπως οι έφοροι, και κατοικούν σ' ένα νησί, μακριά από όσους θέλουν να τους δωροδοκήσουν.

[Οι Κρήτες] επινόησαν έναν τρόπο αντιμετώπισης αυτού του μειονεκτήματος, είναι όμως άτοπος, καθόλου δημοκρατικός και τυραννικός. Πολύ συχνά οι κόσμοι καθαιρούνται με συνωμοσίες ή των συναδέλφων τους ή ιδιωτών. Οι κόσμοι έχουν όμως και δικαίωμα να παραιτηθούν πριν λήξει η θητεία τους. Θα ήταν όμως πιο σωστό όλα τούτα να γίνονταν με βάση το νόμο και όχι με τη βούληση των ανθρώπων διότι αυτή δεν είναι ασφαλές κριτήριο. Και χειρότερο απ' όλα είναι η καθαίρεση των κόσμων, που πολλές φορές γίνεται απ' όσους ισχυρούς θέλουν να αποφύγουν να λογοδοτήσουν για τις παρανομίες τους. Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι ισχύει ένα είδος πολιτειακής τάξης, δεν πρόκειται όμως για γνήσια πολιτεία,

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

10 πολιτείας ἢ τάξεις, ἀλλ' οὐ πολιτεία ἐστὶν ἀλλὰ δυναστεία
 μᾶλλον. εἰώθασι δὲ διαλαμβάνοντες τὸν δῆμον καὶ τοὺς
 φίλους ἀναρχίαν ποιεῖν καὶ στασιάζειν καὶ μάχεσθαι πρὸς
 ἀλλήλους· καίτοι τί διαφέρει τὸ τοιοῦτον ἢ διὰ τινος
 χρόνον μηκέτι πόλιν εἶναι τὴν τοιαύτην, ἀλλὰ λύεσθαι
 15 τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν; ἔστι δ' ἐπικίνδυνος οὕτως
 ἔχουσα πόλις, τῶν βουλομένων ἐπιτίθεσθαι καὶ δυναμέ-
 νων. ἀλλά, καθάπερ εἴρηται, σφύζεται διὰ τὸν τόπον·
 ξηνηλασίας γὰρ τὸ πόρρω πεποίηκεν. διὸ καὶ τὸ τῶν
 περιοίκων μένει τοῖς Κρησίῳ, οἱ δ' εἰλωτες ἀφίστανται
 20 πολλάκις. οὔτε γὰρ ἐξωτερικῆς ἀρχῆς κοινωνοῦσιν οἱ
 Κρηῖτες, νεωστί τε πόλεμος ξενικός διαβέβηκεν εἰς τὴν
 νῆσον, ὃς πεποίηκε φανεράν τὴν ἀσθένειαν τῶν ἐκεῖ
 νόμων. περὶ μὲν οὖν ταύτης εἰρήσθω τοσαῦθ' ἡμῖν τῆς
 πολιτείας.

11. Πολιτεύεσθαι δὲ δοκοῦσι καὶ Καρχηδόνιοι κα-
 25 λῶς καὶ πολλὰ περιττῶς πρὸς τοὺς ἄλλους, μάλιστα δ'
 ἔνια παραπλησίως τοῖς Λάκωσιν. αὐταὶ γὰρ αἱ τρεῖς
 πολιτεῖαι ἀλλήλαις τε σύγγενός πως εἰσι καὶ τῶν ἄλλων
 πολὺ διαφέρουσιν, ἢ τε Κρητικὴ καὶ ἡ Λακωνικὴ καὶ
 30 τρίτη τούτων ἢ τῶν Καρχηδονίων. καὶ πολλὰ τῶν
 τεταγμένων ἔχει παρ' αὐτοῖς καλῶς· σημειῶν δὲ πολι-
 τείας συντεταγμένης τὸ τὸν δῆμον διαμένειν ἐν τῇ τάξει
 τῆς πολιτείας, καὶ μήτε στάσιν, ὅ τι καὶ ἄξιον εἰπεῖν,
 γεγενῆσθαι μήτε τύραννον. ἔχει δὲ παραπλήσια τῇ
 35 Λακωνικῇ πολιτεία τὰ μὲν συσσίτια τῶν ἐταριῶν τοῖς
 φιδιτίοις, τὴν δὲ τῶν ἑκατὸν καὶ τεττάρων ἀρχὴν τοῖς
 ἐφόροις (πλὴν οὐ χεῖρον· οἱ μὲν γὰρ ἐκ τῶν τυχόντων
 εἰσὶ, ταύτην δ' αἰροῦνται τὴν ἀρχὴν ἀριστίνδην), τοὺς δὲ
 βασιλεῖς καὶ τὴν γερονσίαν ἀνάλογον τοῖς ἐκεῖ βασιλεῦσι
 καὶ γέρονσιν· καὶ βέλτιον δὲ τοὺς βασιλεῖς μήτε καθ'

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

αλλά για δυναστική εξουσία μάλλον. Οι ισχυροί συνηθίζουν να παίρνουν με το μέρος τους τον λαό και τους φίλους τους, να στασιάζουν και να πολεμούν μεταξύ τους" τι διαφορά έχει το σύστημα τούτο από την προσωρινή κατάλυση της πόλης και της πολιτικής κοινωνίας; Όταν η πόλη βρεθεί σε τέτοια κατάσταση, κινδυνεύει απ' όσους θέλουν και μπορούν να της επιτεθούν. Όπως όμως ειπώθηκε ήδη, ο τόπος σώζεται χάρη στη θέση του" η ξενηλασία των Λακεδαιμονίων ισοδυναμεί εδώ με την απόσταση. Έτσι οι περίοικοι υπομένουν, ενώ οι είλωτες συχνά ξεγείρονται. Οι Κρήτες δεν έχουν εξουσία στο εξωτερικό, ενώ ξενική εισβολή μόνο πρόσφατα συνέβη στο νησί, αποκαλύπτοντας την αδυναμία των νόμων. Ας σταματήσουμε εδώ την περιγραφή του πολιτεύματος τούτου.

11. Φαίνεται ότι και οι Καρχηδόνιοι¹²⁴ έχουν καλά οργανωμένο πολίτευμα, με αρκετές διαφορές σε σύγκριση με τα άλλα, και σε μερικά σημεία μοιάζει με των Λακώνων. Τα τρία πολιτεύματα, το κρητικό, το σπαρτιατικό και το κρητικό, μοιάζουν πολύ μεταξύ τους και διαφέρουν πολύ από τα υπόλοιπα, και πολλές διατάξεις των Καρχηδονίων είναι καλές. Η καλή λειτουργία του πολιτεύματος αποδεικνύεται από το ότι ο λαός υπακούει με τη θέληση του στην έννομη τάξη και δεν κάνει εξεγέρσεις άξιες λόγου, ούτε έχουν κυβερνηθεί από τύραννο. Μοιάζει με το λακωνικό πολίτευμα" τα συσσίτια των εταιριών μοιάζουν με τα φιδίτια, το αξίωμα των εκατόν τεσσάρων αντρών με των εφόρων (με καλύτερες προϋποθέσεις όμως" οι έφοροι εκλέγονται από τους τυχόντες, οι εκατόν τέσσερις από τις αριστοκρατικές οικογένειες)" οι βασιλείς πάλι και η γερουσία μοιάζουν με τους βασιλείς και τη γερουσία της Σπάρτης, είναι όμως πιο σωστός ο θεσμός των βασιλέων στην Καρχηδόνα, αφού οι δυο βασιλείς δεν ανήκουν στην ίδια

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

40 αὐτὸ εἶναι γένος μήτε τοῦτο τὸ τυχόν, εἰ δέ τι διαφέρει,
ἐκ τούτων αἵρετοὺς μᾶλλον ἢ καθ' ἡλικίαν. μεγάλων γὰρ
κύριοι καθεστῶτες, ἂν εὐτελεῖς ὥσι μεγάλα βλάπτουσι,
1273a καὶ ἔβλαψαν ἤδη τὴν πόλιν τὴν τῶν Λακεδαιμονίων.

τὰ μὲν οὖν πλεῖστα τῶν ἐπιτιμηθέντων ἂν διὰ τὰς
παρεκβάσεις κοινὰ τυγχάνει πάσαις ὄντα ταῖς εἰρημέναις
πολιτείαις· τῶν δὲ παρὰ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀριστοκρατίας
5 καὶ τῆς πολιτείας τὰ μὲν εἰς δῆμον ἐκκλίνει μᾶλλον, τὰ δ'
εἰς ὀλιγαρχίαν. τοῦ μὲν γὰρ τὰ μὲν προσάγειν τὰ δὲ μὴ
προσάγειν πρὸς τὸν δῆμον οἱ βασιλεῖς κύριοι μετὰ τῶν
γερόντων, ἂν ὁμογνωμονῶσι πάντες, εἰ δὲ μὴ, καὶ
τούτων ὁ δῆμος. ἃ δ' ἂν εἰσφέρωσιν οὗτοι, οὐ διακοῦσαι
10 μόνον ἀποδιδόασιν τῷ δῆμῳ τὰ δόξαντα τοῖς ἄρχουσιν,
ἀλλὰ κύριοι κρίνειν εἰσὶ καὶ τῷ βουλομένῳ τοῖς εἰσφε-
ρομένοις ἀντειπεῖν ἔξεστιν, ὅπερ ἐν ταῖς ἑτέραις πολι-
τείαις οὐκ ἔστιν. τὸ δὲ τὰς πενταρχίας κυρίας οὔσας
πολλῶν καὶ μεγάλων ὑφ' αὐτῶν αἵρετάς εἶναι, καὶ τὴν
15 τῶν ἑκατὸν ταύτας αἰρεῖσθαι, τὴν μεγίστην ἀρχήν, ἔτι δὲ
ταύτας πλείονα ἄρχειν χρόνον τῶν ἄλλων (καὶ γὰρ
ἐξεληλυθότες ἄρχουσι καὶ μέλλοντες) ὀλιγαρχικόν, τὸ
δὲ ἀμίσθους καὶ μὴ κληρωτὰς ἀριστοκρατικὸν θετέον,
καὶ εἴ τι τοιοῦτον ἕτερον, καὶ τὸ τὰς δίκας ὑπὸ τῶν
20 ἀρχείων δικάζεσθαι πάσας (καὶ μὴ ἄλλας ὑπ' ἄλλων,
καθάπερ ἐν Λακεδαίμονι). παρεκβαίνει δὲ τῆς ἀριστο-
κρατίας ἡ τάξις τῶν Καρχηδονίων μάλιστα πρὸς τὴν

. ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

οικογένεια, ούτε και σε οποιαδήποτε, ενώ τα μέλη της γερουσίας εκλέγονται και δεν ορίζονται με βάση την ηλικία τους κι αυτό είναι βελτίωση. Γιατί το αξίωμα τους δίνει το δικαίωμα να ρυθμίζουν σημαντικά συμφέροντα της πόλης και, αν είναι μικροπρεπείς, βλάπτουν πολύ, όπως έβλαψαν και τη Σπάρτη.

Οι περισσότερες λοιπόν ατέλειες και παρεκβάσεις από το τέλειο πολίτευμα είναι κοινές σε όλα τα προαναφερθέντα πολιτεύματα¹²⁵, και τις αναλύσαμε. Από τις βασικές τώρα αρχές του αριστοκρατικού πολιτεύματος της Καρχηδόνας, άλλες κλίνουν προς τη δημοκρατία, άλλες προς την ολιγαρχία. Όταν για παράδειγμα βασιλείς και γερουσία συμφωνούν, μπορούν τόσο να θέσουν όσο και να μη θέσουν πολιτικά θέματα στην κρίση του λαού, που ο τελευταίος ρυθμίζει όταν διαφωνούν βασιλείς και γερουσία. Όταν διαφωνήσουν και θέσουν υποχρεωτικά το ζήτημα στην κρίση του, ο λαός όχι μόνο δικαιούται να ακούσει τις απόψεις των αρχόνων, αλλά και να αποφασίσει κυριαρχικά" και ο πολίτης όμως που θέλει να φέρει αντίρρηση στην άποψη μπορεί να το κάνει, ενώ στα άλλα δυο πολιτεύματα δεν υπάρχει παρόμοιο δικαίωμα. Ολιγαρχική κλίση του πολιτεύματος αποτελεί ο θεσμός της πενταρχίας, που ρυθμίζει κυριαρχικά πολλά μεγάλα συμφέροντα, τα μέλη της εκλέγονται από τα ίδια τα μέλη, εκλέγει τους εκατό ανώτατους άρχοντες, και η εξουσία τους διαρκεί περισσότερο από τις άλλες (αφού και μετά τη λήξη της θητείας τους και όντας μόνο υποψήφιοι ασκούν εξουσία). Αριστοκρατικός¹²⁶ είναι ο θεσμός των άμισθων και όχι κατ' εκλογήν αξιωμάτων και οι παρόμοιοι, όπως επίσης η ρύθμιση σύμφωνα με την οποία οι δίκες εκδικάζονται απ' όλους τους άρχοντες μαζί (όχι όπως στη Σπάρτη¹²⁷, όπου διαφορετικοί άρχοντες δικάζαν διάφορες δίκες). Αιτία της μερικής παρέκβασης του αριστοκρατικού καρχηδονιακού πολιτεύματος προς την ολι-

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

ὀλιγαρχίαν κατὰ τινα διάνοιαν ἢ συνδοκεῖ τοῖς πολλοῖς·
οὐ γὰρ μόνον ἀριστίνδην ἀλλὰ καὶ πλουτίνδην οἴονται
25 δεῖν αἰρεῖσθαι τοὺς ἄρχοντας· ἀδύνατον γὰρ τὸν ἀπο-
ροῦντα καλῶς ἄρχειν καὶ σχολάζειν. εἴπερ οὖν τὸ μὲν
αἰρεῖσθαι πλουτίνδην ὀλιγαρχικὸν τὸ δὲ κατ' ἀρετὴν
ἀριστοκρατικόν, αὕτη τις ἂν εἴη τάξις τρίτη, καθ' ἣν περ
συντέτακται [καὶ] τοῖς Καρχηδονίοις τὰ περὶ τὴν πολι-
τείαν· αἰροῦνται γὰρ εἰς δύο ταῦτα βλέποντες, καὶ
30 μάλιστα τὰς μεγίστας, τοὺς τε βασιλεῖς καὶ τοὺς στρα-
τηγούς.

δεῖ δὲ νομίζειν ἀμάρτημα νομοθέτου τὴν παρέκβασιν
εἶναι τῆς ἀριστοκρατίας ταύτης. ἐξ ἀρχῆς γὰρ τοῦθ' ὅρᾳν
ἐστὶ τῶν ἀναγκαιοτάτων, ὅπως οἱ βέλτιστοι δύνωνται
σχολάζειν καὶ μηδὲν ἀσχημονεῖν, μὴ μόνον ἄρχοντες
35 ἀλλὰ μηδ' ἰδιωτεύοντες. εἰ δὲ δεῖ βλέπειν καὶ πρὸς
εὐπορίαν χάριν σχολῆς, φαῦλον τὸ τὰς μεγίστας ὠνητάς
εἶναι τῶν ἀρχῶν, τὴν τε βασιλείαν καὶ τὴν στρατηγίαν.
ἔντιμον γὰρ ὁ νόμος οὗτος ποιεῖ τὸν πλοῦτον μᾶλλον τῆς
ἀρετῆς, καὶ τὴν πόλιν ὅλην φιλοχρήματον. ὃ τι δ' ἂν
40 ὑπολάβῃ τίμιον εἶναι τὸ κύριον, ἀνάγκη καὶ τὴν τῶν
ἄλλων πολιτῶν δόξαν ἀκολουθεῖν τούτοις. ὅπου δὲ μὴ
μάλιστα ἀρετὴ τιμᾶται, ταύτην οὐχ οἷόν τε βεβαίως
1273b ἀριστοκρατεῖσθαι τὴν πολιτείαν. ἐθίζεσθαι δ' εὖλογον
κερδαίνειν τοὺς ὠνουμένους, ὅταν δαπανήσαντες ἄρχω-
σιν· ἄτοπον γὰρ εἰ πένης μὲν ὢν ἐπιεικῆς δὲ βουλήσεται
κερδαίνειν, φανλότερος δ' ὢν οὐ βουλήσεται δαπανήσας.
5 διὸ δεῖ τοὺς δυναμένους ἄριστ' ἀργεῖν, τούτους ἄρχειν.
βέλτιον δ', εἰ καὶ προεῖτο τὴν εὐπορίαν τῶν ἐπιεικῶν ὁ
νομοθέτης, ἀλλὰ ἀρχόντων γε ἐπιμελεῖσθαι τῆς σχολῆς.

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

γαρχία είναι η επικρατούσα σε πολλούς άποψη ότι οι άρχοντες δεν πρέπει να εκλέγονται από μόνο τις αριστοκρατικές οικογένειες, αλλά κι από τις πλούσιες. Γιατί είναι αδύνατον ο άπορος να κυβερνήσει καλά και να ζει με άνεση. Αν λοιπόν η εκλογή πλουσίων είναι ολιγαρχική και η εκλογή των ενάρετων πολιτών αριστοκρατική, τότε η διάρθρωση του καρχηδονιακού πολιτεύματος έγινε κάποιο τρίτο σύστημα" γιατί εκλέγουν με γνώμονα και τα δυο τούτα προσόντα, ιδιαίτερα στα ανώτερα αξιώματα, των βασιλέων και των στρατηγών.

Την παρέκβαση από την αριστοκρατική βάση τη θεωρούμε σφάλμα του νομοθέτη. Γιατί ο νομοθέτης είναι αναγκαίο να προνοήσει από την αρχή έτσι, ώστε οι ευγενείς να ζουν με άνεση και να μη συμπεριφέρονται απρεπώς, τόσο όσο βρίσκονται στην εξουσία, όσο κι όταν επανέλθουν στην ιδιωτική ζωή. Αν όμως πρέπει να προνοήσει και για τον πλούτο, για την εξασφάλιση της άνεσης, είναι ανήθικο να εξαγοράζονται τα ανώτατα αξιώματα, όπως για παράδειγμα η βασιλεία και η στρατηγία. Γιατί έτσι ο νόμος επιβραβεύει περισσότερο τον πλούτο παρά την αρετή και κάνει τους πολίτες φιλοχρήματους. Ό,τι θεωρούν αξιέπαινο οι άρχοντες, πρέπει να το θεωρούν και οι άλλοι πολίτες. Κι όπου δεν επαινείται κυρίως η αρετή, εκεί το πολίτευμα δεν μπορεί ασφαλώς να βασίζεται σταθερά στην αριστοκρατία. Εύλογα συνηθίζουν να εκμεταλλεύονται το αξίωμα τους όσοι το εξαγοράζουν, αφού ανέρχονται στα αξιώματα ξοδεύοντας χρήματα. Θα ήταν παράδοξο αν κάποιος φτωχός αλλά έντιμος επιδίωκε να πλουτίσει από το αξίωμα του, κι ένας φαύλος όχι, αν και ξόδεψε για να εκλεγεί. Γι' αυτό πρέπει να κυβερνούν όσοι μπορούν να κυβερνήσουν με τον καλύτερο τρόπο. Καλύτερα θα ήταν ο νομοθέτης να προνοήσει, αν όχι για την προστασία των επιφανών από τη φτώχεια τουλάχιστον για να μη χρειάζε-

φαῦλον δ' ἂν δόξειεν εἶναι καὶ τὸ πλείους ἀρχὰς τὸν αὐτὸν
 ἄρχειν· ὅπερ εὐδοκιμεῖ παρὰ τοῖς Καρχηδονίοις· ἐν γὰρ
 10 ὑφ' ἐνὸς ἔργον ἄριστ' ἀποτελεῖται. δεῖ δ' ὅπως γίνηται
 τοῦθ' ὁρᾶν τὸν νομοθέτην, καὶ μὴ προστάττειν τὸν αὐτὸν
 αὐλεῖν καὶ σκυτοτομεῖν. ὥσθ' ὅπου μὴ μικρὰ < ἢ >
 πόλεις, πολιτικώτερον πλείονας μετέχειν τῶν ἀρχῶν,
 καὶ δημοτικώτερον· κοινότερόν τε γὰρ καθάπερ εἵπομεν
 15 καὶ κάλλιον ἕκαστον ἀποτελεῖται τῶν αὐτῶν καὶ θᾶττον.
 δῆλον δὲ τοῦτο ἐπὶ τῶν πολεμικῶν καὶ τῶν ναυτικῶν· ἐν
 τούτοις γὰρ ἀμφοτέροις διὰ πάντων ὡς εἰπεῖν διελήλυθε
 τὸ ἄρχειν καὶ τὸ ἄρχεσθαι. ὀλιγαρχικῆς δ' οὕσης τῆς
 πολιτείας ἄριστα < στάσιν > ἐκφεύγουσι τῷ πλουτεῖν
 αἰεὶ τι τοῦ δήμου μέρος, ἐκπέμποντες ἐπὶ τὰς πόλεις.
 20 τούτῳ γὰρ ἰῶνται καὶ ποιοῦσι μόνιμον τὴν πολιτείαν.
 ἀλλὰ τουτί ἐστι τύχης ἔργον, δεῖ δὲ ἀστασιάστους εἶναι
 διὰ τὸν νομοθέτην. νῦν δέ, ἂν ἀτυχία γένηταί τις καὶ τὸ
 πλῆθος ἀποστῇ τῶν ἀρχομένων, οὐδὲν ἐστι φάρμακον διὰ
 τῶν νόμων τῆς ἡσυχίας. περὶ μὲν οὖν τῆς Λακεδαιμονίων
 25 πολιτείας καὶ Κρητικῆς καὶ τῆς Καρχηδονίων, αἵπερ
 δικαίως εὐδοκιμοῦσι, τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον.

12. Τῶν δὲ ἀποφνημαμένων τι περὶ πολιτείας ἔνιοι
 μὲν οὐκ ἐκοινώνησαν πράξεων πολιτικῶν οὐδ' ὠντινω-
 νοῦν, ἀλλὰ διετέλεσαν ἰδιωτεύοντες τὸν βίον, περὶ ὧν εἴ-
 τι ἀξιόλογον, εἴρηται σχεδὸν περὶ πάντων, ἔνιοι δὲ
 30 νομοθέται γεγόνασιν, οἱ μὲν ταῖς οἰκείαις πόλεσιν οἱ δὲ
 καὶ τῶν ὀθνείων τισί, πολιτευθέντες αὐτοί· καὶ τούτων οἱ
 μὲν νόμων ἐγένοντο δημιουργοὶ μόνον, οἱ δὲ καὶ πολι-
 τείας, οἷον καὶ Λυκοῦργος καὶ Σόλων· οὗτοι γὰρ καὶ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

ται να δουλεύουν όσο βρίσκονται στο αξίωμα. Η κατοχή περισσότερων αξιωμάτων από ένα πρόσωπο φαίνεται ανήθικη· αυτό το υπολογίζουν πολύ οι Καρχηδόνιοι, γιατί ένα πρόσωπο εκτελεί καλύτερα ένα καθήκον. Πρέπει όμως ο νομοθέτης να προσέξει ώστε να μην κάνει το ίδιο άτομο και αυλητή και παπουτσή. Συνεπώς στις μεγαλύτερες πόλεις η άνοδος περισσότερων προσώπων στα αξιώματα συμφωνεί περισσότερο με τις πολιτειακές και τις δημοκρατικές απόψεις γιατί έτσι τα αξιώματα γίνονται κοινά σε περισσότερους και η δουλειά γίνεται και καλύτερα και γρηγορότερα από έναν. Και τούτο φαίνεται καθαρά στις πολεμικές και ναυτικές επιχειρήσεις· θα μπορούσε κανείς να πει ότι και στις δυο περιπτώσεις το καθήκον της διαταγής και της υπακοής επεκτείνεται σε όλους¹²⁸. Αν και το πολίτευμα είναι ολιγαρχικό, ωστόσο επιτυχημένα αποφεύγουν τις εξεγέρσεις των φτωχών, επειδή ένα μέρος του λαού στέλνεται στις αποικίες κι αποκτά πλούτο. Αυτή είναι η θεραπεία των στάσεων και έτσι σταθεροποιείται το πολίτευμα. Τούτο όμως οφείλεται στην τύχη, ενώ έπρεπε ο νομοθέτης να προλαμβάνει τις στάσεις. Τώρα όμως, αν συμβεί κάποια ατυχία και επαναστατήσει το πλήθος των αρχομένων, δεν υπάρχει καμιά πιθανότητα επαναφοράς της ειρήνης μέσω των νόμων. Έτσι είναι διαρθρωμένα τα πολιτεύματα των Λακεδαιμονίων, των Κρητών και των Καρχηδονίων, που δίκαια έχουν επαινεθεί.

12. Απ' όλους¹²⁹ όσοι διατύπωσαν γνώμη για τα πολιτεύματα, ορισμένοι δεν έλαβαν ποτέ μέρος στα κοινά, αλλά έζησαν όλη τους της ζωή ως ιδιώτες" αναφέραμε όλων σχεδόν τις απόψεις, όσες ήταν αξιόλογες· ορισμένοι όμως έγιναν νομοθέτες στις πόλεις τους, άλλοι σε ξένες πόλεις, όπου πολιτογραφήθηκαν. Απ' αυτούς άλλοι θέσπισαν μόνο νόμους, άλλοι όμως και πολίτευμα, όπως ο Λυκούργος και

νόμους καὶ πολιτείας κατέστησαν. περὶ μὲν οὖν τῆς
35 Λακεδαιμονίων εἴρηται, Σόλωνα δ' ἔνιοι μὲν οἴονται
ρομοθέτην γενέσθαι σπουδαῖον· ὀλιγαρχίαν τε γὰρ κατα-
λῦσαι λίαν ἄκρατον οὔσαν, καὶ δουλεύοντα τὸν δῆμον
παῦσαι, καὶ δημοκρατίαν καταστήσαι τὴν πάτριον,
μείξαντα καλῶς τὴν πολιτείαν· εἶναι γὰρ τὴν μὲν ἐν
40 Ἀρείῳ πάγῳ βουλὴν ὀλιγαρχικόν, τὸ δὲ τὰς ἀρχὰς
αἰρετὰς ἀριστοκρατικόν, τὰ δὲ δικαστήρια δημοτικόν.
ἔοικε δὲ Σόλων ἐκεῖνα μὲν ὑπάρχοντα πρότερον οὐ
1274a καταλῦσαι, τὴν τε βουλὴν καὶ τὴν τῶν ἀρχῶν αἵρεσιν,
τὸν δὲ δῆμον καταστήσαι, τὰ δικαστήρια ποιήσας ἐκ
πάντων. διὸ καὶ μέμφονται τινες αὐτῷ· λῦσαι γὰρ
θάτερα, κύριον ποιήσαντα τὸ δικαστήριον πάντων, κλη-
5 ρωτὸν ὄν. ἐπεὶ γὰρ τοῦτ' ἴσχυσεν, ὥσπερ τυράννῳ τῷ
δήμῳ χαριζόμενοι τὴν πολιτείαν εἰς τὴν νῦν δημοκρατίαν
μετέστησαν· καὶ τὴν μὲν ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλὴν
Ἐφιάλτης ἐκόλουσε καὶ Περικλῆς, τὰ δὲ δικαστήρια
μισθοφόρα κατέστησε Περικλῆς, καὶ τοῦτον δὴ τὸν
10 τρόπον ἕκαστος τῶν δημαγωγῶν προήγαγεν αὐξων εἰς
τὴν νῦν δημοκρατίαν. φαίνεται δ' οὐ κατὰ τὴν Σόλωνος
γενέσθαι τοῦτο προαίρεσιν, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ συμπτώ-
ματος (τῆς ναυαρχίας γὰρ ἐν τοῖς Μηδικοῖς ὁ δῆμος
αἴτιος γενόμενος ἐφρονηματίσθη καὶ δημαγωγὸς ἔλαβε
15 φανύλους ἀντιπολιτευομένων τῶν ἐπεικῶν), ἐπεὶ Σόλων
γε ἔοικε τὴν ἀναγκαιοτάτην ἀποδιδόναι τῷ δήμῳ δύνα-
μιν, τὸ τὰς ἀρχὰς αἰρεῖσθαι καὶ εὐθύνειν (μηδὲ γὰρ
τούτου κύριος ὢν ὁ δῆμος δοῦλος ἂν εἴη καὶ πολέμιος),
τὰς δ' ἀρχὰς ἐκ τῶν γνωρίμων καὶ τῶν εὐπόρων
κατέστησε πάσας, ἐκ τῶν πεντακοσιομεδίμων καὶ

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

ο Σόλων¹³⁰. Τούτοι θέσπισαν και νόμους και πολιτεύματα. Για το πολίτευμα των Σπαρτιατών μιλήσαμε. Μερικοί θεωρούν τον Σόλωνα σπουδαίο νομοθέτη, γιατί κατέργησε την αθηναϊκή ολιγαρχία, που είχε φτάσει στα άκρα, γλίτωσε τον λαό από τη δουλεία και επανέφερε την πατροπαράδοτη δημοκρατία¹³¹ συνδυάζοντας σωστά τα αντίθετα συστήματα· γιατί ο θεσμός της Βουλής του Αρείου Πάγου ήταν ολιγαρχικός, ενώ η ανάδειξη στα αξιώματα με ψήφο ήταν θεσμός αριστοκρατικός και των δικαστηρίων δημοκρατικός. Θεωρείται βέβαιο ότι ο Σόλων δεν κατέργησε τους δυο πρώτους θεσμούς, που προϋπήρχαν, δηλαδή τη Βουλή και την εκλογή των αρχόντων, θέσπισε όμως τη λαϊκή παρουσία αναθέτοντας στον λαό τη δικαστική εξουσία. Γι' αυτό και κατηγορήθηκε ότι έδωσε όλη την εξουσία στα δικαστήρια, αν και ήταν κληρωτά¹³², καταλύοντας τις δυο άλλες εξουσίες. Όταν εφαρμόστηκε τούτο, για να ευχαριστηθεί ο λαός σαν να ήταν τύραννος¹³³, το πολίτευμα κατάληξε στη σημερινή δημοκρατία. Την εξουσία της Βουλής του Αρείου Πάγου περιόρισαν ο Εφιάλτης και ο Περικλής, ο οποίος όμως όρισε για τους δικαστές μισθό, κι έτσι κάθε δημαγωγός συντελούσε όλο και περισσότερο στη διαμόρφωση της σημερινής δημοκρατίας. Μάλλον όμως αυτό δεν έγινε σύμφωνα με τη θέληση του Σόλωνα, αλλά τυχαία (γιατί ο λαός ήταν ο κύριος αίτιος της νίκης στη Σαλαμίνα, με αποτέλεσμα να γίνει αλαζονικός και να παρασυρθεί από φαύλους δημαγωγούς, παρά τις αντιδράσεις των μετριοπαθέστερων). Φαίνεται ότι ο Σόλων έδωσε στον λαό όση δύναμη ήταν απόλυτα απαραίτητη για να εκλέγει τους άρχοντες του και να τους ζητεί να λογοδοτούν για τις πράξεις τους (γιατί αν δεν είχε τούτη την εξουσία ο λαός θα παρέμενε δούλος και εχθρός της πόλης)· όρισε όμως να εκλέγονται σε όλα τα αξιώματα οι ευγενείς και οι εύποροι πολίτες, οι πεντακοσιομέδιμνοι, οι ζευγίτες και οι ιππείς, η

20 ζευγυτῶν καὶ τρίτου τέλους τῆς καλουμένης ἱππάδος· τὸ
 δὲ τέταρτον τὸ θητικόν, οἷς οὐδεμιᾶς ἀρχῆς μετῆν.
 νομοθεταὶ δ' ἐγένοντο Ζάλευκός τε Λοκροῖς τοῖς
 ἐπιζεφνυρίοις, καὶ Χαρώνδας ὁ Καταναῖος τοῖς αὐτοῦ
 πολίταις καὶ ταῖς ἄλλαις ταῖς Χαλκιδικαῖς πόλεσι ταῖς
 25 περὶ Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν. πειρῶνται δέ τινες καὶ
 συνάγειν ὡς Ὀνομακρίτου μὲν γενομένου πρώτου δεινοῦ
 περὶ νομοθεσίαν, γυμνασθῆναι δ' αὐτὸν ἐν Κρήτῃ,
 Λοκρὸν ὄντα καὶ ἐπιδημοῦντα, κατὰ τέχνην μαντικὴν
 τούτου δὲ γενέσθαι Θάλητα ἑταῖρον, Θάλητος δ' ἀκρο-
 ατήν Λυκοῦργον καὶ Ζάλευκον, Ζαλεύκου δὲ Χαρώνδαν.
 30 ἀλλὰ ταῦτα μὲν λέγουσιν ἀσκεπτότερον τῶν χρόνων
 λέγοντες. ἐγένετο δὲ καὶ Φιλόλαος ὁ Κορινθίος νομοθέ-
 της Θηβαίοις. ἦν δ' ὁ Φιλόλαος τὸ μὲν γένος τῶν
 Βακχιαδῶν, ἐραστής δὲ γενόμενος Διοκλέους τοῦ νικη-
 σαντος Ὀλυμπίαςιν, ὡς ἐκεῖνος τὴν πόλιν ἔλιπε διαμι-
 35 σήσας τὸν ἔρωτα τὸν τῆς μητρὸς Ἀλκνόνης, ἀπῆλθεν εἰς
 Θήβας· κακεῖ τὸν βίον ἐτελεύτησαν ἀμφότεροι. καὶ νῦν
 ἔτι δεικνύουσι τοὺς τάφους αὐτῶν ἀλλήλοισι μὲν εὐσυν-
 νόπτους ὄντας, πρὸς δὲ τὴν τῶν Κορινθίων χώραν τὸν
 μὲν σύνοπτον τὸν δ' οὐ σύνοπτον· μυθολογοῦσι γὰρ
 40 αὐτοὺς οὕτω τάξασθαι τὴν ταφὴν, τὸν μὲν Διοκλέα διὰ
 τὴν ἀπέχθειαν τοῦ πάθους, ὅπως μὴ ἄποπτος ἔσται ἢ
 Κορινθία ἀπὸ τοῦ χώματος, τὸν δὲ Φιλόλαον ὅπως
 1274b ἄποπτος. ᾤκησαν μὲν οὖν διὰ τὴν τοιαύτην αἰτίαν παρὰ
 τοῖς Θηβαίοις, νομοθέτης δ' αὐτοῖς ἐγένετο Φιλόλαος
 περὶ τ' ἄλλων τινῶν καὶ περὶ τῆς παιδοποιίας, οὓς
 καλοῦσιν ἐκεῖνοι νόμους θετικούς· καὶ τοῦτ' ἐστὶν ἰδίως
 5 ὑπ' ἐκείνου νομοθετημένον, ὅπως ὁ ἀριθμὸς σφύζεται
 τῶν κλήρων. Χαρώνδου δ' ἴδιον μὲν οὐδὲν ἐστὶ πλὴν αἱ
 δίκαι τῶν ψευδομαρτυριῶν (πρῶτος γὰρ ἐποίησε τὴν

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

τρίτη τάξη. Η τέταρτη, οι θήτες, δεν συμμετείχαν σε καμιά εξουσία.

Άλλοι νομοθέτες ήταν ο Ζάλευκος που νομοθέτησε για τους Επιζεφυρίους Λοκρούς και ο Χαρώνδας από την Κατάνη για τους συμπολίτες του και στις άλλες πόλεις της Ιταλίας και της Σικελίας, αποικίες της Χαλκίδας. Ορισμένοι προσπαθούν να αποδείξουν ότι ο πρώτος άνθρωπος με φοβερές ικανότητες στη νομοθέτηση ήταν ο Ονομάκριτος, που, αν και καταγόταν από τη Λοκρίδα, εκπαιδεύτηκε στην Κρήτη όπου πήγε για να σπουδάσει μαντική. Ήταν φίλος του Θάλητα που είχε μαθητές τον Λυκούργο και τον Ζάλευκο, και μαθητής του Ζαλεύκου ήταν ο Χαρώνδας. Τούτα όμως τα υποστηρίζουν χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους τις χρονολογίες. Νομοθέτης των Θηβαίων ήταν ο Φιλόλαος ο Κορίνθιος. Ανήκε στην οικογένεια των Βακχιάδων, κι έγινε εραστής του Ολυμπιονίκη Διοκλή, όταν εκείνος έφυγε από την Κόρινθο για να αποφύγει τον έρωτα της μητέρας του Αλκυόνης και ήρθε στη Θήβα. Εκεί πέθαναν και οι δυο. Ακόμα και σήμερα δείχνουν τους τάφους τους, που κείνται αντικρυστά, αλλά ο τάφος του ενός βλέπει προς την Κορινθία, ενώ του άλλου όχι. Ο μύθος λέει ότι οι ίδιοι ζήτησαν να τους θάψουν έτσι, ο Διοκλής επειδή δεν ήθελε ούτε από τον τάφο του να φαίνεται η Κορινθία, εξαιτίας του άνομου πάθους της μητέρας του, ενώ ο Φιλόλαος ήθελε να φαίνεται. Γι' αυτό τον λόγο και οι δυο πήγαν να μείνουν στη Θήβα κι εκεί ο Φιλόλαος έγινε νομοθέτης και θέσπισε νόμους και για ορισμένα άλλα θέματα, καθώς και για την απόκτηση παιδιών. Οι Θηβαίοι τους ονόμασαν νόμους περί υιοθεσίας" και θέσπισε αυτός αυτούς τους νόμους κυρίως για τη διατήρηση του αριθμού των κλήρων. Ο Χαρώνδας δεν νομοθέτησε κάτι αξιόλογο εκτός από την τιμωρία για την ψευδομαρτυρία (πρώτος αυτός ασχολήθηκε με την καταγγελία της ψευδομαρτυρίας) αλλά η ακρίβεια και η

ἐπίσκηψιν), τῇ δ' ἀκριβείᾳ τῶν νόμων ἐστὶ γλαφυρώτερος καὶ τῶν νῦν νομοθετῶν.

Φαλέον δ' ἴδιον ἢ τῶν οὐσιῶν ἀνομάλωσις, Πλάτωνος δ' ἢ τε τῶν γυναικῶν καὶ παιδῶν καὶ τῆς οὐσίας κοινότης καὶ τὰ συσσίτια τῶν γυναικῶν, ἔτι δ' ὁ περὶ τὴν μέθην νόμος, τὸ τοὺς νήφοντας συμποσιαρχεῖν, καὶ τὴν ἐν τοῖς πολεμικοῖς ἀσκησιν ὅπως ἀμφιδέξιοι γίνωνται κατὰ τὴν μελέτην, ὡς δεόν μὴ τὴν μὲν χρήσιμον εἶναι τοῦν χερσὶν τὴν δὲ ἄχρηστον. Δράκοντος δὲ νόμοι μὲν εἰσὶ, πολιτεία δ' ὑπαρχούσῃ τοὺς νόμους ἔθηκεν· ἴδιον δ' ἐν τοῖς νόμοις οὐδὲν ἔστιν ὅ τι καὶ μνείας ἄξιον, πλὴν ἢ χαλεπότης διὰ τὸ τῆς ζημίας μέγεθος. ἐγένετο δὲ καὶ Πιττακὸς νόμων δημιουργὸς ἀλλ' οὐ πολιτείας· νόμος δ' ἴδιος αὐτοῦ τὸ τοὺς μεθύοντας, ἂν τι πταίσωσι, πλείω ζημίαν ἀποτίνειν τῶν νηφόντων· διὰ γὰρ τὸ πλείους ὑβριῶν μεθύοντας ἢ νήφοντας οὐ πρὸς τὴν συγγνώμην ἀπέβλεπεν, ὅτι δεῖ μεθύουσιν ἔχειν μᾶλλον, ἀλλὰ πρὸς τὸ συμφέρον. ἐγένετο δὲ καὶ Ἀνδροδάμας Ῥηγῖνος νομοθέτης Χαλκιδεῦσι τοῖς ἐπὶ Θράκης, οὗ τὰ περὶ τε τὰ φονικά καὶ τὰς ἐπικλήρους ἐστίν· οὐ μὴν ἀλλὰ ἰδιὸν γε οὐδὲν αὐτοῦ λέγειν ἔχοι τις ἄν. τὰ μὲν οὖν περὶ τὰς πολιτείας, τὰς τε κυρίας καὶ τὰς ὑπὸ τινῶν εἰρημένας, ἔστω τεθεωρημένα τὸν τρόπον τοῦτον.

ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Β

γλαφυρότητα του είναι μεγαλύτερη κι από των σημερινών νομοθετών.

Χαρακτηριστικό της νομοθεσίας του Φαλέα είναι η εξίσωση των περιουσιών. Του Πλάτωνα είναι η κοινοκτημοσύνη των παιδιών, των γυναικών και των περιουσιών, όπως και τα συσσίτια των γυναικών, και ο νόμος περί μέθης, σύμφωνα με τον οποίο μόνο οι νηφάλιοι γίνονται επικεφαλής των συμποσίων, όπως κι εκείνος που ορίζει ότι η εκπαίδευση των στρατιωτών απαιτεί να χρησιμοποιούνται επιδέξια και τα δυο χέρια, ώστε να μην είναι χρήσιμο το ένα και άχρηστο το άλλο. Και ο Δράκοντας θέσπισε πολλούς νόμους, τους εφάρμοσε όμως σε ήδη υπάρχον πολίτευμα. Και η νομοθεσία του δεν περιέχει άλλο ιδιαίτερο και αξιομνημόνευτο χαρακτηριστικό από τις αυστηρές ποινές. Και ο Πιττακός¹³⁴ νομοθέτησε, αλλά δεν πρότεινε πολίτευμα· συγκεκριμένα νομοθέτησε αυστηρότερη ποινή για όποιους διέπρατταν αδικήματα σε κατάσταση μέθης απ' ότι αν τα διέπρατταν νηφάλιοι. Επειδή συχνότερα διαπράττουν αδικήματα οι μεθυσμένοι παρά οι νηφάλιοι, δεν απέβλεψε στην επιεικέστερη μεταχείριση τους, με το ελαφρυντικό της μέθης, αλλά στο γενικότερο συμφέρον. Ο Ανδροδάμας από το Ρήγιο¹³⁵ έγινε νομοθέτης στους Χαλκιδείς της Θράκης και οι νόμοι του ρυθμίζουν κυρίως θέματα φόνων και επικλήρων κανέναν άλλος νόμος δεν θεωρείται δικός του. Αυτές τις παρατηρήσεις έχω να κάνω για τα πολιτεύματα, τόσο εκείνα που εφαρμόζονται, όσο κι εκείνα που απλά διατυπώθηκαν.

ΒΙΒΛΙΟ ΠΡΩΤΟ

1. Η ελληνική πόλη, *πόλις* αντιστοιχεί στη σημερινή έννοια του κράτους. Αποτελεί ενιαίο σύνολο ανομοιογενών στοιχείων, από τα οποία άλλα άρχουν και άλλα άρχονται. Τα στοιχεία τούτα, δηλαδή τα άτομα που τη συνθέτουν, συνδέονται με την πόλη με την ίδια σχέση που συνδέονται τα μέρη οποιουδήποτε συνόλου με το σύνολο.

2. Η άποψη πως η πόλη αποτελεί κοινότητα-κοινωνία, επιβεβαιωμένη σιωπηρά και από τον Πλάτωνα, επέδρασε έντονα στη θεώρηση των πολιτικών πραγμάτων στην Ελλάδα. Ο όρος κοινότητα, που επανέρχεται συχνότατα στα *Πολιτικά*, έχει ευρύτατη έννοια. Από τις αναφορές στα *Ηθικά Νικομάχεια* και στα *Πολιτικά* συγκεντρώνονται τα ακόλουθα στοιχεία: 1) Η κοινότητα αποτελείται τουλάχιστον από δυο ανθρώπινα πλάσματα που σε γενικές γραμμές δεν έχουν τη σχέση μέσου-σκοπού. 2) Τα άτομα αυτά έχουν στην κατοχή τους ανταλλάξιμα αγαθά· χωρίς αμοιβαίες ανταλλαγές δεν υπάρχει κοινότητα. Τα αγαθά μπορούν να εκτιμηθούν χάρη στο νόμισμα. 3) Τα δυο μέρη ενώνονται με μια κοινή ενέργεια (πράξη)· για παράδειγμα τα μέρη του κράτους ενώνονται στην κοινή επιδίωξη της ευδαιμονίας. Τα άτομα της ιδανικής πολιτείας ενώνονται στην εφαρμογή της αρετής. Κάθε κοινότητα προϋποθέτει κοινό σκοπό. 4) Καμιά φορά στα *Ηθικά Νικομάχεια* φαίνεται να εμφανίζεται ένα είδος συμβολαίου ανάμεσα στα μέρη της κοινότητας, ενώ στα *Πολιτικά* δεν εμφανίζεται τίποτα παρόμοιο. Το κράτος είναι φυσικό γεγονός, όπως η

ΣΧΟΛΙΑ

οικογένεια και η πολιτική κοινωνία μια συνένωση ίσων και όμοιων στοιχείων. Κατά συνέπεια ο πολιτικός που ασχολείται με τις υποθέσεις της πόλης δεν είναι παρά ένας πρώτος μεταξύ ίσων. Γι' αυτό και διαφέρει ουσιαστικά από τον βασιλιά, τον αρχηγό της οικογένειας και τον αφέντη.

3. Δυο χωρία από τα *Ηθικά* δείχνουν σε ποιο αγαθό αναφέρεται ο συγγραφέας. Και τα δυο αναφέρονται στη φύση της φιλίας ή σ' αυτό που μπορούμε ν' αποκαλέσουμε «κοινωνική συμπάθεια».

4. Ο πολιτικός είναι εκείνος που ασχολείται με τις πολιτικές υποθέσεις, τις υποθέσεις της πόλης, ο άρχοντας μιας πόλης ελεύθερης. Κάποτε ο όρος σημαίνει πολύ περισσότερο, γιατί ο Αριστοτέλης απαιτεί από τον πραγματικό πολιτικό να ξέρει ψυχολογία, νομοθεσία και άλλες επιστήμες. Η λέξη συνδέεται επίσης και με τον όρο *νομοθέτης*, που σημαίνει τον θεωρητικό πολιτικό, τον σοφό της πολιτικής.

Η πολιτική σχέση, όπως εμφανίζεται παρακάτω στο Βιβλίο Γ, αποτελεί σχέση ανάμεσα σε ((ίσους και όμοιους» κι ο «πολιτικός» που χειρίζεται τις υποθέσεις τους, δεν θα είναι παρά «πρώτος μεταξύ ίσων» και γι' αυτό τον λόγο διαφέρει ουσιαστικά από τον βασιλιά, τον οικοδεσπότη και τον αφέντη δούλων.

5. Με το «όσοι» ο Αριστοτέλης εννοεί τον Πλάτωνα, που στο έργο του *Πολιτικός* (258 ε - 259 δ) χρησιμοποιεί τις ίδιες ακριβώς εκφράσεις.

6. Η λέξη *οικία* στους αρχαίους κι ειδικότερα στον Αριστοτέλη είναι περιληπτική και δεν σημαίνει μόνο τα μέλη της οικογένειας αλλά και την κατοικία, την ιδιοκτησία, το υπηρετικό προσωπικό και κάθε άλλο υλικό αγαθό της οικογένειας.

7. Είναι η μέθοδος της διαίρεσης του συνόλου στα επί

ΣΧΟΛΙΑ

μέρους απλά στοιχεία του και η χωριστή έρευνα τους.

8. Κατά τον Αριστοτέλη η κοινωνία έχει τριπλή προέλευση: 1) Την αναγκαιότητα της ένωσης δυο πλασμάτων απαραίτητων το ένα στο άλλο. Ο Αριστοτέλης επιμένει σε τούτη την αναγκαιότητα, δηλαδή στη φύση και στις βιολογικές ανάγκες, ώστε να αποδείξει πως η πόλη, που αποτελείται από χωριά και οικογένειες, είναι φαινόμενο φυσικό. Δυο είναι τα ισχυρά ένστικτα που βρίσκονται στη βάση της διεργασίας για τη δημιουργία της πόλης: το φαινόμενο της αναπαραγωγής που ωθεί το αρσενικό και το θηλυκό στην ένωση και το ένστικτο της αυτοσυντήρησης που δημιουργεί τους αμοιβαίους δεσμούς ανάμεσα στον αφέντη και στον δούλο. 2) Την επιθυμία για το *Cfjn* και κατά συνέπεια για το *ευ ζ-ffn*. Για την επίτευξη τούτου του σκοπού οι άνθρωποι πρέπει να αλληλοβοηθούνται. 3) Από τη φύση του ο άνθρωπος έχει τη γλώσσα και τη γνώση του καλού και του κακού που τον ωθούν προς την εξωτερική επικοινωνία. Είναι *ζωον πολιτικόν*, δηλαδή κοινωνικό. Χωρίς τα παραπάνω προσόντα μόνο τα ένστικτα της αναπαραγωγής και της αυτοσυντήρησης δεν θα μπορούσαν να δημιουργήσουν οικογένειες και πόλεις, γιατί τα ένστικτα αυτά τα έχουν και τα κατώτερα όντα, χωρίς όμως να σχηματίζουν οικογένειες και πόλεις. Για τον Πλάτωνα η προέλευση της πόλης φαίνεται να ανάγεται στην αμοιβαία ανταλλαγή προϊόντων ανάμεσα στους πολίτες. Ακόμα και στους *Νόμους*, όπου η οικογένεια θεωρείται ο σπόρος της πόλης, ο Πλάτων δεν ανάγει την οικογένεια στα συστατικά στοιχεία της, όπως ο Αριστοτέλης. Για τον τελευταίο, οι σχέσεις ανταλλαγής αρχίζουν από την κώμη, το χωριό, ενώ η κοινωνία έχει την απαρχή της στις σχέσεις ανάμεσα στους συζύγους και τον κύριο με τον δούλο.

9. Απ' αυτό το χωρίο θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι γνώριζε ο Αριστοτέλης πως και τα φυτά έχουν φύλο.

ΣΧΟΛΙΑ

10. Αναφέροντας τις δυο μορφές σχέσης (συζύγου προς σύζυγο και αφέντη προς δούλο), ο Αριστοτέλης θέλει να τονίσει πως η φύση της γυναίκας και του δούλου είναι διαφορετική, η καθεμιά έχει ιδιαίτερο προορισμό. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τους βαρβάρους, γιατί δεν υπάρχει φυσικός αρχηγός, εκεί η υποδούλωση της γυναίκας είναι κατάσταση. Η θέση της όμως δεν είναι χειρότερη από του συζύγου της: «Οι βάρβαροι είναι όλοι σκλάβοι εκτός από έναν μόνο», λέει ο Ευριπίδης στην *Ελένη*. Ο Πλάτων είχε ήδη παρατηρήσει την αντιμετώπιση της γυναίκας ως δούλης «στους Θράκες και πολλά άλλα έθνη».

11. Η Δελφική μάχαιρα δεν απαντάται πουθενά αλλού στην αρχαία Ελληνική γραμματεία. Σύμφωνα με τη μαρτυρία αρχαίου σχολιαστή των Πολιτικών, είχε σχήμα μαχαιριού και τη χρησιμοποιούσαν σαν μαχαίρι αλλά ταυτόχρονα σαν πριόνι και σαν σφυρί. Την κατασκεύαζαν για να έχει τριπλή χρήση, για προφανείς λόγους οικονομίας, στο σιδηρουργείο του μαντείου των Δελφών.

12. Ο Πλάτων πρώτα κι ο Αριστοτέλης στη συνέχεια, ανέφεραν για πρώτη φορά την άποψη για τον καταμερισμό των εργασιών. Αργότερα ο Ξενοφών αναφέρεται και διδάσκει τον καταμερισμό εργασίας στο έργο του *Κνρου Παιδεία*.

13. Η λέξη «βάρβαρος» είναι Σανσκριτική και σημαίνει εκείνον που μιλάει ακατάληπτη γλώσσα. Επειδή η διαφορά στη γλώσσα σημαίνει ταυτόχρονα και διαφορά πολιτιστική, η λέξη «βάρβαρος» απέκτησε σταδιακά στους Έλληνες τη σημερινή της σημασία. Καθώς οι Έλληνες αναπτύσσονταν κι εξαπλώνονταν στις αποικίες, έρχονταν σ' επαφή με τους άλλους λαούς, των οποίων τόσο η γλώσσα όσο κι η πολιτιστική ανάπτυξη ήταν κατώτερη, με αποτέλεσμα οι Έλληνες να τους θεωρήσουν το ίδιο κατώτερους και σε ψυχικές δυνάμεις. Μετά τους Περσικούς πολέμους, επειδή

ΣΧΟΛΙΑ

το εθνικό φρόνημα των Ελλήνων είχε αναπτερωθεί, επικράτησε κι η γνωστή έκφραση «Πας μη Έλλην βάρβαρος».

Η δήλωση από τον Αριστοτέλη, πως στους βαρβάρους η γυναίκα είναι δούλη και ταυτόχρονα ερωτική σύντροφος, βασίζεται στο απλό γεγονός ότι όλοι οι βάρβαροι, άντρες και γυναίκες, είναι δούλοι κι ως εκ τούτου η ύπαρξη πραγματικού θεσμού γάμου, ξεχωριστού απ' αυτόν της δουλείας, είναι αδύνατη. Τούτη η καθολικότητα της δουλείας στους βαρβάρους προκύπτει απ' την απουσία μιας τάξης ελευθέρων, με την ικανότητα να «άρχει» και να «άρχεται».

Με το *φύσει άρχον* εννοεί ο Αριστοτέλης τους κυβερνήτες των μικρών κοινωνικών μονάδων, οι οποίοι εκ φύσεως είχαν την τάση να «άρχουν». Τέτοιοι άνθρωποι υπήρχαν πολυάριθμοι παντού στην Ελλάδα και τούτοι διαμόρφωσαν την οργανωμένη κοινωνική ζωή. Επειδή στις βαρβαρικές χώρες, όπως είχαν παρατηρήσει οι αρχαίοι, δεν υπήρχαν διαμορφωμένες αυτοτελείς κοινωνικές μονάδες και κοινωνικά γένη λόγω έλλειψης «φυσικών αρχηγών», υπήρχαν μόνο μάζες ανθρώπων που υποτάσσονταν δουλικά σε μια ανώτατη δεσποτική αρχή, την παμβασιλεία. Τούτη η άποψη εμφανίζεται και στον Ιπποκράτη που χαρακτηρίζει τους κατοίκους της Ασίας *ανάλκιδες*, δηλ. «ασθενικούς, χωρίς αλκή» και το αποδίδει απ' τη μια στο κλίμα, που τους κάνει *άθύμους* κι απ' την άλλη στην έλλειψη αυτεξουσιότητας και αυτονομίας. (*Περί αέρων, υδάτων, τόπων* 1, 16).

Η φράση «*βαρβάρων δ' Έλληνας άρχειν ειός*» είναι παρμένη από το έργο του Ευριπίδη *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*, στ. 1400. Τούτη η άποψη όπως είπαμε είχε καθολικό σχεδόν κύρος στην Ελλάδα. Η ίδια όμως, ισχύει και σήμερα στα «πολιτισμένα» κράτη, Ευρώπης κι Αμερικής, που με πρόσχημα τα παραπάνω επιβάλλουν αυθαίρετα την εξουσία

ΣΧΟΛΙΑ

τους σε λαούς «απολίτιστους». Δεν διστάζουν όμως, να την επεκτείνουν και σε λαούς προ πολλού πολιτισμένους, αρκεί να το απαιτεί το συμφέρον τους.

14. Διάσημος νομοθέτης πολλών χαλικιδικών πόλεων στη Σικελία και κάτω Ιταλία, καταγόμενος από μια εξ αυτών, την Κατάνη.

15. Σοφός, που γεννήθηκε στα τέλη του έβδομου π.Χ. αιώνα στη Φαιστό κι έζησε για πολλά χρόνια στη Κνωσό της Κρήτης. Για τη ζωή του μυθολογούνται πολλά, όπως για παράδειγμα, πως κοιμήθηκε επί 57 χρόνια. Στη συνέχεια, πως τον κάλεσαν στην Αθήνα στη διάρκεια του Κυλώνειου Άγους και πριν τη νομοθεσία του Δράκοντα το 621 π.Χ., για να εξυγιάνει την πόλη. Λέγεται πως ο Επιμενίδης έγραψε πολλά ποιήματα, μεταξύ των οποίων και το *Έν Κρήτη πολιτεία* και πως έζησε πάνω από 150 χρόνια.

16. Παρόμοια έκφραση χρησιμοποιεί και ο Πλάτων στους *Νομούς*. Οι οροι αποικία και οικία έχουν κοινή προέλευση. Ολόκληρο το χωρίο φαίνεται να διαπνέεται από το πνεύμα του Πλάτωνα και αναφέρεται στον Όμηρο για να αποδείξει επίσης ότι άλλοτε επικρατούσε η πατριαρχική βασιλεία, με αναγωγή στην πατριαρχική εξουσία του αρχηγού της οικογένειας.

17. Η κώμη είναι ένα σύνολο οικισμών που συγκεντρώνονται γύρω από κάποιο κέντρο. Οι αυξημένες ανάγκες της, για παράδειγμα της θρησκείας και της δικαιοσύνης, ικανοποιούνται με τις ιεροτελεστίες προς τους θεούς και το τοπικό δικαστήριο.

18. Η αναφορά στην ονομασία «ομογάλακτοι» σημαίνει ότι η ίδια η γλώσσα αποδεικνύει πως η κώμη είναι επέκταση της οικογένειας. Αφού η οικογένεια είναι αναγκαία και φυσική, αν αποδείξει ο Αριστοτέλης ότι η κώμη είναι επέκταση της οικογένειας και η πόλη επέκταση της κώμης, τότε η πόλη θα αποδειχτεί κι αυτή φυσική.

ΣΧΟΛΙΑ

19. Το έθνος υποδηλώνει σύνολο ανθρώπων της ίδιας φυλής που γενικά αντιδιαστέλλεται προς την πόλη.

20. Η φράση είναι του Ομήρου (Οδ. ι, 114) κι έχει επαναληφθεί στα *Ηθικά Νικομάχεια* «*Κνκλωπικώς θεμιστεύων παιδων ήδ' άλλων*». Ο Αριστοτέλης την έχει πάρει από τον Πλάτωνα, που αναλύει την πρωτόγονη κοινωνία στους Νόμους (Γ, γ, 679), την οποία ονομάζει *δυναστείαν* και παραθέτει ολόκληρο το χωρίο του Ομήρου που αναφέρεται στους Κύκλωπες. Εκεί φαίνεται η νομαδική και πατριαρχική κοινωνική οργάνωση των Κυκλώπων που διαφέρει από την Ελληνική, γιατί δεν διαθέτουν ούτε συνελεύσεις του λαού μα ούτε και δικαστήρια ή άλλης μορφής κοινωνική αλληλεγγύη, αλλά κάθε αρχηγός πάτριας κυβερνά κατά βούληση τα μέλη της οικογένειας του.

21. Ο Αριστοτέλης εννοεί στο χωρίο τούτο πως η «οικία» και η «κώμη» υπάρχουν μεν κατά φύση αλλά ταυτόχρονα αποτελούν μέρη ενός τέλειου φυσικού όντος. Επειδή από μόνα τους τούτα τα δυο, μιας και δεν είναι αυτάρκη, δεν μπορούν ούτε να επιβιώσουν για μεγάλο χρονικό διάστημα ούτε να ζήσουν ευτυχισμένα, γιατί και τα δυο προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός τέλειου φυσικού όντος, που είναι η πόλη. Η πόλη, που επίσης είναι φυσικό ον, είναι ανώτερη από τα μέρη της, γι' αυτό κι ο σκοπός της, δηλαδή, όχι μόνο το «ζειν» αλλά και το «ευ ζειν», είναι ανώτερος και τελειότερος από το σκοπό των μελών της. Οι άνθρωποι μετέχουν στη ζωή της πόλης, γιατί από τη φύση τους έχουν την τάση προς το «τέλειο», που είναι η αυτάρκεια, η φυσική τους όμως ατέλεια δεν τους επιτρέπει να την φτάσουν ο καθένας μόνος του. Η αυτάρκεια αναφέρεται τόσο στα αναγκαία αγαθά για τη ζωή όσο και στην ευτυχισμένη ζωή, όπως ορίζεται στα *Ηθικά Νικομάχεια**. Η αυτάρκεια μπορεί να νοηθεί ως κτήση των υλικών προϋποθέσεων, αλλά κι ενός νοητικού και ηθικού περιβάλλοντος

ΣΧΟΛΙΑ

ικανού να αναδείξει τον άνθρωπο, χωρίς εξωτερική βοήθεια, ούτε υλική ούτε ηθική.

22. Κατά τον Αριστοτέλη η πολιτική κοινωνία δεν επιδιώκει μόνο το προσωρινό συμφέρον, αλλά το μακροπρόθεσμο. Πρώτα εξασφαλίζουμε τα αναγκαία και στη συνέχεια επιδιώκουμε το αγαθό. Δίνεται η εντύπωση πως η ύπαρξη και μόνο δεν αποτελεί στόχο των ανθρώπων που ιδρύουν μια πόλη. Η γνώση του *εν ζῆν*, αντικείμενη στο απλό ζῆν αποτελεί ουσιώδες θέμα στα ηθικά και πολιτικά έργα του Αριστοτέλη.

23. Ωστόσο ο Αριστοτέλης δεν υπονοεί πως οι οι παρεκβάσεις, οι εκτροπές του πολιτεύματος, είναι φυσικές. Επιβεβαιώνει σαφώς ότι πρόκειται για αφύσικα φαινόμενα.

24. Έτσι προκύπτει ότι το κράτος, που μόνο αυτό μπορεί να εξασφαλίσει την πραγματική αυτάρχεια, παρέχει ό,τι καλύτερο υπάρχει. Επιπλέον υπάρχει από τη φύση, γιατί η φύση τείνει να παρέχει ό,τι καλύτερο υπάρχει. Επομένως το κράτος είναι φυσικό με δυο τρόπους: 1) Επειδή είναι απόληξη των φυσικών κοινωνιών, της οικονομίας και της κόμης. 2) Επειδή ο σκοπός του, η πλήρης αυτάρχεια, είναι ό,τι καλύτερο υπάρχει. Κι αυτός είναι σκοπός της φύσης. Η άποψη αυτή περί κράτους αντίκειται βέβαια στις απόψεις των σοφιστών. Ίσως και του Αντισθένη, που πρώτος καταδίκασε τα αγαθά του πολιτισμού και υποστήριξε την επιστροφή στη φυσική ζωή.

25. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η αυτάρχεια ως σκοπός ταυτίζεται με το άριστο αγαθό.

26. Η πρόταση αυτή υποδηλώνει τα εξής: 1) Πως η κοινωνική οργάνωση δεν είναι αντίθετη στη φύση. 2) Πως η πόλη διαφέρει από την οικογένεια σε κάτι περισσότερο από το πλήθος. 3) Πως οι ισχύοντες θεσμοί μπορούν να βελτιωθούν. 4) Πως υπάρχει ένας τρόπος, ένας τύπος ή

ΣΧΟΛΙΑ

έναν σκοπό σύμφωνα με τα οποία μπορούν να επέλθουν οι βελτιώσεις.

27. Ο Αριστοτέλης δέχεται πως η «φύση» είναι η βάση του «έθνους», της συνήθειας, γιατί το «έθος είναι η ενέργεια που εκλύει η φύση». Επειδή η φύση κι η συνήθεια συνιστούν την τάση προς δημιουργία πόλης, έπεται πως *πάν φναι ή πόλις έστι και ότι ο άνθρωπος φναι πολιτικόν ζων*. Τούτη η άποψη αμφισβητείται από μερικούς, που θεωρούν πως δεν είναι η ενστικτώδης κοινωνική τάση αλλά ο φόβος, που συντέλεσε στην κατάρτιση κοινωνίας. Η άποψη τούτη δεν είναι καινούργια, αλλά διαφαίνεται ήδη από τον μύθο του Προμηθέα.

28. Το *ο άπολις διά φύσιν* σημαίνει τον άνθρωπο που δεν ανήκει σε καμιά πόλη και κατά συνέπεια, δεν ανήκει σε καμιά οικογένεια ή γένος της πόλης, είτε γιατί είναι νόθος, είτε έκθετος είτε για κάποιο άλλο λόγο. Ένας τέτοιος άνθρωπος, που στερείται την προστασία απ' οποιοδήποτε θεό ή ήρωα ή νόμο μιας πόλης, ζει σαν άθεος και ταυτόχρονα άπατρις. Θα είναι επομένως, υποχρεωμένος είτε να υφίσταται είτε ν' αντιμετωπίζει την περιφρόνηση και την αδικία των άλλων, πράγματα που και τα δυο απαιτούν υπεράνθρωπες σωματικές και ψυχικές δυνάμεις.

Ο Καλλικλής στο έργο *Γοργίας* του Πλάτωνα, εξυμνεί τον ισχυρό άνθρωπο που είναι απαλλαγμένος από κάθε πολιτική και κοινωνική αλληλεγγύη, ανεπηρέαστος από κάθε ηθικό και αγαθό συναίσθημα και που δρα σύμφωνα μόνο με την αλλαζόνα φιλαυτία του. Αργότερα ο Νίτσε εμπνεύστηκε απ' την αρχαία φιλοσοφία και πρόβαλε τον «υπεράνθρωπο» ως παράδειγμα προς μίμηση κι αυτό σε αντίθεση με τους αρχαίους φιλοσόφους, που κατακρίνουν δριμύτατα τούτη την άποψη.

29. *αφρήτωρ άθεΐμιστος ανέστιος*'' αφρήτωρ, είναι εκείνος που ανατράφηκε έξω από φατρία και χωρίς συγγενί-

ΣΧΟΛΙΑ

κούς δεσμούς, που λειαιίνουν και εξυμερώνουν την ανθρωπινή φύση, είναι επομένως ο άνθρωπος ο ανήμερος κι απάνθρωπος. Αθέμιτος είναι εκείνος που βρίσκεται πέρα από κάθε θείο ή ανθρωπινό δίκαιο, όπως οι Κύκλωπες κι είναι άδικος και ασεβής. Ανέστιος, εκείνος που δεν μετέχει σε εστίες, είναι δηλαδή ακοινωνήτος κι άπατρις. Με τα επίθετα τούτα χαρακτηρίζει ο Νέστωρας (*Ιλιάς* I. 63) τον άνθρωπο, που δέχεται και ευνοεί τον εμφύλιο πόλεμο.

30. Η γλώσσα είναι το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ανθρώπου, που κάνει και την κοινωνία του να διαφέρει από την κοινωνία των ζώων. Εκείνα μοιράζονται μόνο τον ίδιο χώρο, «βόσκουν στο ίδιο λιβάδι».

31. Η λογική σειρά των εννοιών είναι η εξής: Η κοινωνική ροπή είναι η αιτία για την οποία τόσο ο άνθρωπος όσο και τ' άλλα ζώα συγκεντρώνονται κι αποτελούν κοινωνίες. Σε όλα τα ζώα (και στον άνθρωπο) είναι κοινή η αίσθηση του λυπηρού και του ευχάριστου, που αποτελεί όμως κατώτερη αίσθηση.

32. Απ' όλα τα ζώα μόνο ο άνθρωπος είναι προικισμένος με λόγο (που σημαίνει τόσο τη λογική όσο και τη γλώσσα), που αποτελεί και την κινητήρια δύναμη της κοινωνικής του ροπής κι επειδή ο λόγος είναι ανώτερος από τις παραπάνω αισθήσεις, ωθεί τον άνθρωπο στις ανώτερες αντιλήψεις του συμφέροντος, του βλαβερού, του καλού, του κακού, του δικαίου και του αδίκου. Η αντίληψη των εννοιών τούτων εξοπλίζουν τον άνθρωπο με ανώτερη δυναμικότητα, που αποτελεί το ποιητικό αίτιο της «οικίας» και της «πόλης».

33. Βρίσκεται κατ' ανάγκη πρώτο στην τάξη της φύσης, επομένως έχει προτεραιότητα στην αντίληψη μας, για παράδειγμα οι γενικές και αφηρημένες ιδέες που αποτελούν αιτία ή αρχή των εξειδικευμένων και συγκεκριμένων ιδεών.

34. Κατά τον Αριστοτέλη τα ουσιαστικά γνωρίσματα του ζωντανού οργανισμού, είναι η «δύναμη» και το «έρ-

ΣΧΟΛΙΑ

γο». Η «δύναμη» εκλύεται, με τη μεσολάβηση της «εντελέχειας» με μορφή ενέργειας και τούτη η ενέργεια παράγει το «έργο». Ως ζωντανός, λοιπόν, οργανισμός κι η πόλη, είναι πραγματική μόνο όταν λειτουργεί με τρόπο ολοκληρωμένο και τέλειο, γιατί μόνο τότε επιτελεί το ενυπάρχον σ' αυτήν «έργο». Αντίθετα, όταν είναι νεκρή, δεν διαθέτει τα γνωρίσματα της «δύναμης» και του «έργου», παύει στην ουσία ν' αποτελεί «πόλη», έχοντας κρατήσει μόνο την ονομασία. Όπως ακριβώς, το χέρι ή το πόδι ενός νεκρού σώματος, δεν είναι στην πραγματικότητα χέρι ή πόδι γιατί δεν διατηρούν από μόνα τους «δύναμη» και «έργο», έτσι και τ' άτομα κι οι οικογένειες που ζουν σε μια νεκρή πόλη, δεν έχουν τίποτ' άλλο παρά μόνο το όνομα κοινό με τα αντίστοιχα της ζωντανής - πραγματικής πόλης.

35. Ο αποχωρισμός του μέρους από το σύνολο επιφέρει απώλεια της ουσίας και απώλεια της ουσίας συνεπάγεται καταστροφή.

36. Η πόλη υπάρχει από τη φύση με την έννοια του συνόλου, προς το οποίο τείνει ο άνθρωπος, προς τον συγκεκριμένο σκοπό, χωρίς τον οποίο δεν μπορεί να γίνει αυτάρκης! αποτελεί ένα από τα μέρη του. Αφού η πόλη είναι το σύνολο, της οποίας μέρος είναι αναγκαστικά το άτομο, βρίσκεται υπεράνω του ατόμου. Ο Πλάτων στην *Πολιτεία* αναγνωρίζει την πόλη ως το σύνολο, του οποίου τα άτομα, ή μάλλον οι διάφορες τάξεις, αποτελούν τα μέρη.

37. Εδώ εννοεί τον Πλάτωνα κυρίως, που θεωρεί πως «κάθε αρετή είναι γνώση και σοφία, και κάθε κακία, άγνοια και αμάθεια» (*Γοργίας* 467, *Τίμαιος* 86, *Πρωταγόρας* 330, *Νόμοι*. Γ 689).

38. Δικαιοσύνη σημαίνει ηθική ευθύτητα, την ιδιότητα του ανθρώπου που ζει σύμφωνα με τα κοινωνικά έθιμα της πόλης. Πρόκειται τόσο για ηθική αρετή, την αρετή της

ΣΧΟΛΙΑ

δικαιοσύνης, όσο και για τη νομική έννοια του όρου. Δίκη σημαίνει τον κανόνα δικαίου που καθορίζεται από τους νόμους της πολιτείας και την εφαρμογή του από τα αρμόδια όργανα με τη μορφή της κρίσης και της απόφασης μετά από την ανάλογη νομική διαδικασία. Επομένως, σύμφωνα με το κείμενο, μέσα στην πόλη και αναφορικά με το σκοπό της, προσδιορίζονται τα δικαιώματα του πολίτη. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το κράτος δεν υπάρχει για να περιορίζει, αλλά για να δημιουργεί και να προστατεύει τα δικαιώματα των ανθρώπων.

39. Για τον Αριστοτέλη οικονομία σημαίνει τη διαχείριση του οίκου και την οικονομία των προσόδων. Από τα τέσσερα σημεία τα δυο πρώτα τα αναφέρει περιληπτικά, γιατί θα επανέλθει με την πραγματεία του για το κράτος: οι σχέσεις μεταξύ συζύγων, η εκπαίδευση των παιδιών καθορίζονται από το πολίτευμα.

40. Ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται χωρίς αμφιβολία πως οι όροι γαμική και τεκνοποιητική δεν υποδηλώνουν τη φύση της εξεταζόμενης αρχής με την ίδια σαφήνεια όπως ο όρος δεσποτική υποδηλώνει την εξουσία του αφέντη πάνω στον δούλο.

41. Οι παραδόσεις για τον Δαίδαλο εμφανίζονται στην Κρήτη, στην Αττική κι αργότερα στη Σικελία και συμβόλιζαν την συγκέντρωση της προϊστορικής τέχνης σ' ένα και μόνο πρόσωπο. Σύμφωνα με την αρχαιότερη παράδοση, ο Δαίδαλος κατασκεύασε κατα παραγγελία του Μίνωα πολλά έργα μεταξύ των οποίων κι ο Λαβύρινθος. Κατά τον Όμηρο (*Ιλιάς* Σ. 592), ο Δαίδαλος φιλοτέχνησε στην Κνωσό τον χορό της Αριάδνης. Ο Μίνωας τον έκλεισε στο Λαβύρινθο μα αυτός έφτιαξε φτερά που προσάρμοσε στο σώμα του και πέταξε στη Σικελία. Στον Δαίδαλο αποδίδεται η κατασκευή αυτομάτων, που κινούνταν σαν αληθινοί άνθρωποι, κατόπιν διαταγής. Την πίστη των αν-

ΣΧΟΛΙΑ

θρώπων σ' αυτή την παράδοση, εκφράζει ο Πλάτων στους διαλόγους του *Μένων* και *Εὐθύνῃμος*. Ο Διόδωρος όμως, θεωρεί πως η φαντασία των ανθρώπων, μεγαλοποίησε την τέχνη του Δαιδάλου, γιατί πρώτος αυτός κατασκεύασε αγάλματα, που έμοιαζαν ζωντανά. Μέχρι τότε η γλυπτική, επηρεασμένη από την Αιγυπτιακή τεχνική, κατασκεύαζε αγάλματα ανθρώπων με κολημένα πόδια, μάτια κλειστά και χέρια κολημένα στα πλευρά. Υπάρχει η άποψη πως πρώτος ο Δαίδαλος κατασκεύασε αγάλματα, με χωρισμένα τα πόδια σαν να επρόκειτο να περπατήσουν, με ανοιχτά μάτια και χέρια ξεκολλημένα από τα πλευρά.

42. Η λέξη *αρχιτέκτονες* εδώ σημαίνει τους δημιουργικούς ανθρώπους, που συλλαμβάνουν με το μυαλό τους ένα σχέδιο, που για να εκτελεστεί χρειάζεται έμψυχα και άψυχα όργανα.

43. Η διάκριση ανάμεσα σε παραγωγή (ποίηση) και πράξη βασίζεται στο ότι η «παραγωγή» στοχεύει σ' ένα αποτέλεσμα, πέρα από την καθαυτή παραγωγική δραστηριότητα, που παραμένει και μετά την ολοκλήρωση της, ενώ η «πράξη», όπως για παράδειγμα, η παροχή υπηρεσίας, δεν στοχεύει σε κανένα άλλο αποτέλεσμα παρα μόνο στην καθαυτή δραστηριότητα. Ο βίος, λοιπόν, του ανθρώπου είναι πράξη κι όχι παραγωγή.

44. Μετά από την παραπάνω ανάλυση του Αριστοτέλη για τα «αυτόματα», θα πίστευε κάποιος πως εννοεί ότι αν υπήρχαν «αυτόματα» να κάνουν τις απαραίτητες δουλειές, δεν θα χρειάζονταν δούλοι. Εδώ όμως, μας δείχνει πως θεωρεί τους δούλους αναπόσπαστο μέρος της ζωής και της δραστηριότητας της οικογένειας κι όχι απαραίτητους μόνο για να παράγουν. Τους θεωρεί έμψυχο λειτουργικό κομμάτι της οικογενειακής ζωής, καθώς ξεχωρίζει και τα άψυχα, σε λειτουργικά (ρούχα, κρεβάτια) και παραγωγικά (σαῖτες υφαντήριων).

ΣΧΟΛΙΑ

45. Ο δούλος ήταν ιδιοκτησία σαν όλες τις άλλες και μπορούσε να χρησιμεύσει και ως αντικείμενο υποθήκης.

46. Η άποψη της φυσικής δουλείας είναι ασυμβίβαστη με τις σύγχρονες αντιλήψεις. Μπορεί όμως να εξηγηθεί αν αναλογιστούμε πως, αιώνες αργότερα, οι Ρωμαίοι νομικοί σύμβουλοι παραδέχονταν, αν και με ορισμένες επιφυλάξεις, τη δουλεία ως θεσμό που γινόταν γενικά αποδεκτός από τον πολιτισμένο κόσμο.

Κι ο Μακιαβέλλι, που αντιγράφει συνήθως τον Αριστοτέλη, γράφει στο έργο του «Ο Ηγεμόνας»: «Στους ανθρώπους διακρίνουμε τρεις βαθμούς διάνοιας. Όσοι έχουν τον πρώτο βαθμό, αντιλαμβάνονται μόνοι τους, όσοι έχουν το δεύτερο, μαθαίνουν ότι τους διδάσκουν οι άλλοι -κι όσοι έχουν τον τρίτο, ούτε μόνοι τους ούτε με τη βοήθεια άλλων, αντιλαμβάνονται οτιδήποτε. Οι πρώτοι έχουν υψηλότερη διάνοια, οι δεύτεροι υψηλή κι οι τρίτοι κακή». Τούτοι οι τρίτοι ακριβώς υπάγονται στον αριστοτελικό ορισμό του δούλου.

47. Επειδή υπάρχουν μεγάλες διαφορές σε όλες τις φυσικές ενότητες, από τα άψυχα αντικείμενα μέχρι τα ζωντανά πλάσματα και τον άνθρωπο, τα διάφορα στοιχεία των συνόλων δεν μπορούν να παρουσιάζουν ούτε τις ίδιες σχέσεις μεταξύ τους ούτε τις ίδιες εξαρτήσεις. Όπου υπάρχουν διαφορές υπάρχει κίνηση, όπου υπάρχει κίνηση υπάρχει ζωή.

48. *εξωτερικωτέρας...σκέψεως* αναφέρεται στα μαθήματα, που έδινε ο Αριστοτέλης στο Λύκειο, στους εξωτερικούς κι όχι μόνιμους μαθητές του, που δεν είχαν τη φιλοσοφική κατάρτιση των δευτέρων.

49. Η βασιλική και η πολιτική εξουσία παρουσιάζουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι ασκούνται με βάση την ελευθερία και τη συναίνεση του εξουσιαζόμενου. Η λέξη βασιλιάς, βασιλικός, θέλει να τονίσει την ανισότητα ανάμεσα στο

ΣΧΟΛΙΑ

λογικό και στο επιθυμητικό και να αποκλείσει την εναλλαγή των λειτουργιών που απαντάται στην πολιτική εξουσία. Αναφορικά με τη σχέση ανάμεσα στη λογική (που πρέπει πάντα να έχει την υπεροχή στην πολιτική) και στις ορέξεις το κείμενο υποδηλώνει ένα είδος συγγένειας, αφού η σχέση τους έχει τη μορφή πατέρα προς παιδί. Στα *Ηθικά Νικομάχεια* η σχέση είναι σχέση αφέντη προς δούλο.

50. Ο Αριστοτέλης κάνει διάκριση ανάμεσα στις ορέξεις και τη λογική.

51. Ο Κοραής στα Πολιτικά στιγματίζει με βαρείες φράσεις την άποψη ετούτη και την χαρακτηρίζει ως *άνάξιον τηλικοντον φιλοσόφου σόφισμα*. Νομίζουμε όμως πως ο Κοραής είχε παρανοήσει σ' ένα βαθμό το κείμενο, γιατί ο Αριστοτέλης εδώ θέλει μάλλον ν' αντικρούσει τη άποψη της κοινής γνώμης της εποχής, που κατά τη γνώμη του ίσχυε «κατά συμβεβηκός», όπως εδώ η κοινή γνώμη που σχηματίζεται με τη θέα των χοντροκομένων, βαρβαρικών σωμάτων των δούλων. Το ότι ο Αριστοτέλης δεν συμφωνεί μ' αυτήν, το μαρτυρούν τα αμέσως επόμενα λόγια του.

52. Όπως είναι γνωστό, οι αρχαίοι κατασκεύαζαν υπερμεγέθη τα αγάλματα (εικόνες) των θεών και σ' αυτή τη διαφορά (μεγέθους) αναφέρεται ο Αριστοτέλης.

53. Οι νεότεροι Ευρωπαίοι δεν δυσκολεύτηκαν να βρουν άλλα φυσικά κι ευδιάκριτα γνωρίσματα των δούλων, για να στηρίξουν δεσποτικά δικαιώματα. Έτσι οι Ισπανοί θεωρούσαν γνωρίσματα δούλων στους ιθαγενείς της Αμερικής το γεγονός πως έτρωγαν σαλιγγάρια, τζιτζίκια και ακρίδες και το γεγονός πως κάπνιζαν. Στη συνέχεια, οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική, ανακάλυψαν πως το μαύρο χρώμα του δέρματος των Αφρικανών, αποτελούσε αδιάψευστη απόδειξη δουλικής φύσης. Το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, το δουλεμπόριο ανθούσε κι έφτασαν να πωλούνται ως δούλοι ακόμη και *φνσει ελεύθεροι Έλληνες*,

ΣΧΟΛΙΑ

όταν τολμούσαν να επαναστατήσουν κατά της Τουρκικής κυριαρχίας. Οι συνήγοροι του δουλεμπορίου για τους Έλληνες πρόβαλλαν λόγους διατήρησης της ειρήνης και για τους Μαύρους, έφτασαν να επικαλεστούν και επιστημονολογικές παρατηρήσεις. Ισχυρίστηκαν, ούτε λίγο ούτε πολύ, πως η μικρότερη χωρητικότητα του κρανίου, οι πτυχές του εγκεφάλου, που έμοιαζαν με των πιθήκων και το σχήμα των οστών του ταρσού, ήταν ικανά τεκμήρια για ν' αποδειχτεί η κατώτερη από την ανθρώπινη φύση των Μαύρων. Από το 1833 άρχισε σταδιακά να καταργείται η σωματεμπορία στα κράτη της Ευρώπης, αλλά το 1928, η Κοινωνία των Εθνών, διαπίστωσε πως δεν είχε εξαλειφθεί εντελώς. Στην περιστολή της δουλείας συντέλεσαν όχι τόσο τα ανθρωπιστικά ιδεώδη όσο τα οικονομικά συμφέροντα, γιατί η πείρα απόδειξε πως οι δούλοι είχαν μικρότερη παραγωγικότητα από τους ελεύθερους εργάτες.

Το παράξενο είναι ότι ενώ ο Αριστοτέλης θέλει να διαπιστώσει τα καλά αποτελέσματα της παραγωγής φυσικού πλούτου από την αγαθή συνεργασία μεταξύ του κατά φύση δεσπότη και δούλου, μερικοί από τους νεώτερους τον παρανοούν κι ισχυρίζονται πως «οι αρχαίοι δεσπότες απέβησαν παντελώς άχρηστοι προς παραγωγή πλούτου». Την ίδια παρανόηση κάνουν κι όσοι συγχέουν τους κατά φύσει δεσπότες και δούλους των οικονομικών μονάδων του Αριστοτέλη, με άλλους αντίστοιχους που μόνο το όνομα είχαν κοινό. Τέτοιοι είναι οι ((δεσπότες πολεμιστές» των Σπαρτιατών και των Θεσσαλών, όπου οι είλωτες και πένεστες εργάζονταν για τη διατροφή των κυρίων τους που απασχολούνταν με πολεμικά έργα και οι αργόσχολοι δεσπότες της Ρωμαϊκής εποχής, των οποίων οι δούλοι ήταν όργανα ευμάρειας και χλιδής.

54. Ο Αριστοτέλης θέλει να δείξει πως η φύση δεν έχει πάντα τη δυνατότητα να υλοποιήσει τις προθέσεις της σε

ΣΧΟΛΙΑ

σχέση με το σώμα και να επιστήσει την προσοχή στον τυχαίο τούτο διαχωρισμό σώματος και ψυχής στον ελεύθερο άνθρωπο, της σωματικής και της πνευματικής τελειότητας. Στις σωματικές διαφορές αντιστοιχούν οι ψυχικές, πάνω στις οποίες ο Αριστοτέλης βασίζει τη διάκριση αφέντη και δούλου.

55. «Γραφή παρανόμων» ήταν η έγγραφη μήνυση, δημόσιου δικαίου, εναντίον κάθε ρήτορα, που πετύχαινε στην εκκλησία του δήμου την υπερψήφιση νόμου ασυμβίβαστου με τις θεμελειώδεις αρχές του πολιτεύματος. Οι λόγοι *Κατά Κτησιφώντος* του Αισχίνη και *Κατά Τιμοκράτους* του Δημοσθένη, εκφωνήθηκαν με σκοπό να υποστηρίξουν τέτοιου είδους μηνύσεις.

56. Ο Αριστοτέλης αντιπαραθέτει συνεχώς τους σοφούς προς το πλήθος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν αναφέρεται μόνο στους φιλοσόφους. Στους *Νόμους* του Πλάτωνα βλέπουμε πως ο θεσμός των ειλώτων στη Σπάρτη γινόταν δεκτός με επιδοκιμασία.

57. Η διχογνωμία προκύπτει από την ύπαρξη δυο διαφορετικών απόψεων πάνω σε μια κοινή αρχή: δεν υπάρχει εξουσία χωρίς αρετή. Ερμηνεύεται όμως με διαφορετικό τρόπο. Κατά τη μία άποψη, αυτή καθαυτή η εξουσία προϋποθέτει αρετή και οδηγεί στο δικαίωμα, που βασίζεται πάνω σ' αυτήν ακριβώς την αρετή, της υποδοούλωσης των αιχμαλώτων. Σύμφωνα με την άλλη άποψη, η εξουσία πρέπει να συνοδεύεται από την αρετή, ώστε να μπορεί να επιβάλλει ομαλή σχέση αφέντη προς δούλο, που περιέχει αμοιβαία ευμένεια.

58. Για τους μεν, αφού η δύναμη συνοδεύεται από την αρετή, και στην αρετή ανταποκρίνεται η αμοιβαία ευμένεια, η υποδοούλωση δεν είναι δίκαια παρ'ότι μόνο στο μέτρο που υπάρχει η αμοιβαία ευμένεια ανάμεσα στον αφέντη και στον δούλο" επομένως είναι άδικο να μη γίνεται διάκριση

ΣΧΟΛΙΑ

στην υποδούλωση των αιχμαλώτων πολέμου. Για τους άλλους τώρα, αφού η δύναμη προϋποθέτει αρετή, το δικαίωμα της υποδούλωσης υπάρχει παντού, όπου υπάρχει και δυνατότητα υποδούλωσης. Αναφορικά με την εξουσία που έχει η αρετή να προσελκύει την ευμένεια, ο Αριστοτέλης εκτιμά πως ανάμεσα στον φυσικό δούλο και τον φυσικό του αφέντη δεν αρκεί μόνο η ευμένεια, αλλά χρειάζεται και η φιλία. Τη φυσική δουλεία την εξαρτά όχι από την ύπαρξη αμοιβαίας ευμένειας, αλλ' από την ύπαρξη μεγάλης διαφοράς στην τελειότητα αφέντη και δούλου. Ο όρος ευμένεια φαίνεται να έχει εδώ την έννοια τόσο από την κατεύθυνση του υποκειμένου προς τον αφέντη, όσο και την εκούσια υποταγή στην εξουσία του αφέντη.

59. Η Ελένη κατά τον Όμηρο ήταν κόρη του Δία και της Λήδας, ενώ κατά τον Ησίοδο, κόρη του Ωκεανού και της Τηθύος. Ο Αριστοτέλης εκτιμούσε ιδιαίτερα τον μαθητή του Θεοδέκτη και ως ποιητή (*Ηθικά Νικομάχεια* Ζ, ζ, 6) και ως νομικό (*Ῥητορική τέχνη* Β). Ο Διογένης Λαέρτιος αναφέρει μεταξύ των συγγραμμάτων του Αριστοτέλη και το *Τέχνης της Θεοδέκτον Εισαγωγής α*.

60. Εδώ ο Αριστοτέλης φαίνεται ν' αποδέχεται την άποψη πως με τον χρόνο, επέρχεται εκφυλισμός των αρχαίων γενών, των οποίων οι γόννοι μεταπηδούν από *κρείττονας* σε *χείρονας*.

61. Ο όρος *ελεύθεροι* δεν σημαίνει αναγκαστικά αυτούς που έχουν αστικά και πολιτικά δικαιώματα, όπως σήμερα, γιατί αυτά είναι επίκτητα, αλλά εννοεί τους «φύσει καλύτερους», που δικαιούνται να «άρχουν» κι ο όρος *δούλοι* εννοεί τους «φύσει χειρότερους» στους οποίους απομένει να «άρχονται». Αν τούτη η ερμηνεία θεωρηθεί σωστή, είναι άλλωστε σύμφωνη με ολόκληρο το φιλοσοφικό σύστημα του Αριστοτέλη, τότε ενισχύεται ο χαρακτηρισμός του Αριστοτέλη ως ο πιο θετικός απ' τους φιλοσόφους, μια

ΣΧΟΛΙΑ

και οι απόψεις του είναι απόλυτα σύμφωνες με την πραγματικότητα.

62. Στα προηγούμενα φάνηκε πως η «φύσει ασκούμενη εξουσία» δεν είναι μόνο ωφέλιμη αλλά και δίκαιη και αναγκαία. Εδώ βλέπουμε πως το «ἀρχειν» και «ἀρχεσθαι» έχουν μεν τις αγαθές ιδιότητες που έχουν αναφερθεί αλλά όχι απόλυτα και αποκλειστικά, και πως εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο ασκούνται.

63. Το κριτήριο του κοινού συμφέροντος αναφέρεται εδώ στη δουλεία. Ισχύει όμως για όλους τους πολιτικούς θεσμούς, γιατί το κοινό συμφέρον είναι προϋπόθεση της πολιτικής φιλίας και σκοπός της πολιτικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τους *Νόμους* του Πλάτωνα, ανάμεσα σε δούλους και αφέντες δεν μπορεί να υπάρξει πραγματική φιλία. Στα *Ηθικά Νικομάχεια* όμως (1161 a 32) ο Αριστοτέλης δυσκολεύεται να εξηγήσει πώς μπορεί να υπάρξει φιλία ανάμεσα σε αφέντη και δούλο, αφού ο δούλος είναι έμψυχο όργανο και δεν υπάρχει δυνατότητα κοινωνίας ανάμεσα τους (*Ηθικά Εύδημια* 1241 b 17, *Πολιτικά* 1328 a 28). Αντίθετα στα *Πολιτικά* 1260 a 39 ο δούλος αναφέρεται ως κοινωνός ζωής).

64. Έχει αποδειχτεί ήδη το επιχείρημα πως η εξουσία του κυρίου είναι η εξουσία του πολιτικού σε σχέση με τις διάφορες κοινότητες. Υπήκοοι και μορφή εξουσίας διαφέρουν στις δυο τούτες περιπτώσεις.

65. Ο Αριστοτέλης επικρίνει τις απόψεις του Σωκράτη, του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, οι οποίοι έβαζαν στο ίδιο επίπεδο την επιστήμη του κυρίου, ακόμα και του δούλου, με τη βασιλική, την πολιτική και την οικονομική εξουσία. Ο Πλάτων δέχεται την αναγκαιότητα της επιστήμης, αλλά δεν αρνιέται τη σπουδαιότητα της φύσης. Όπως και ο Αριστοτέλης, δέχεται ως ικανότερο τον φυσικό αρχηγό, σύμφωνα όμως με τη σωκρατική αρχή, θεωρεί πως

ΣΧΟΛΙΑ

οποιαδήποτε μορφή τελειότητας οφείλεται στην επιστήμη και πως μόνο οι φιλόσοφοι ξέρουν να κυβερνούν, που έχουν φτάσει την τελειότητα σε όλες τις μορφές της.

66. Υπήρχαν κι αλλού στην Ελλάδα «δουλοδιδάσκαλοι» ξεχωρίζει όμως ο συγγραφέας τον Συρακούσιο γιατί ήταν ξακουστή η «κουζίνα» των Συρακουσών. (Πρβλ. Πλάτων *Πολιτεία* Γ, 404).

67. Για το ίδιο θέμα ο Ξενοφών υποστηρίζει πως η διαχείριση της αγροτικής περιουσίας και η ορθολογική χρησιμοποίηση των δούλων είναι καλό σχολείο για να μάθει κανείς πώς ασκείται η πολιτική εξουσία, ακόμα και η βασιλική (*Οικονομικός* Γ 13 και 21).

68. Λέγεται πως έναν τέτοιο επιστάτη αγόρασε ο Νικίας, στην αγορά δούλων, που γινόταν στην Αθήνα στην αρχή κάθε μήνα, στην τεράστια τιμή του ενός ταλάντου!

69. Ο Αριστοτέλης φαίνεται να υποστηρίζει πως το δουλεμπόριο δεν είναι δίκαιο, εκτός αν πρόκειται για βαρβάρους αιχμαλώτους πολέμου.

70. Στα επόμενα ο Αριστοτέλης εξετάζει τη «χρηματιστική τέχνη», όχι μόνο σε σχέση με την «οικιακή οικονομία» αλλά και σε σχέση με την «πολιτική οικονομία». (Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Ant. Montehretien το 1615 στο έργο του «Traite de l'Economie Politique»)).

71. Η χρήση του όρου *χρηματιστική* ποικίλλει στα διάφορα σημεία του κειμένου. Αναφέρεται τόσο στην οικιακή οικονομία όσο και στην οικονομία της πόλης. 1) Άλλοτε αναφέρεται γενικά στην τέχνη της απόκτησης αγαθών, την κτητική, και αφορά στις καλές και κακές μορφές απόκτησης. 2) Τις περισσότερες φορές έχει την έννοια της κερδοσκοπίας, της *καπηλικής*. 3) Σπανιότερα απαντά με την καλή έννοια της απόκτησης του φυσικού πλούτου, σε στενή σχέση με την οικιακή οικονομία και την οικονομία της

ΣΧΟΛΙΑ

πόλης.

72. Τα στοιχεία του πλούτου αναφέρονται στη *Πηγορική* (1361 a 12) και είναι: αφθονία νομίσματος, έκταση και ποιότητα ακίνητης περιουσίας, κτήση επίπλων, δούλων και ζώων.

73. Η ληστεία, στην πρωτογενή της μορφή, ήταν επιδρομή, όπως μαρτυρεί κι ο Θουκυδίδης (Α, 5) τόσο απ' την ξηρά όσο κι απ' τη θάλασσα, υπό την αρχηγία «πολύ δυνατών ανδρών» εναντίον πόλεων και κωμοπόλεων, που δεν είχαν τείχη. Την προϊστορική εποχή το ληστρικό έργο ήταν καταδικαστέο στη λαϊκή συνείδηση (*Όμηρος Όδυσσεια* Ξ 83) όχι όμως και από τους ισχυρούς δυνάστες, που το θεωρούσαν έντιμο και ένδοξο. Στους ιστορικούς χρόνους, εξακολουθεί να θεωρείται έντιμο από μερικούς απολίτιστους λαούς της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας.

74. Στη *θήραν* εκτός της ληστείας, εντάσσει ο Αριστοτέλης, την αλιεία και τη θηρευτική, που συνίσταται στο κυνήγι αγρίων ζώων και πουλιών, γιατί τόσο η ληστεία όσο και το κυνήγι δεν είναι παραγωγικές εργασίες, κι οι δυό βασίζονται στην κατανάλωση έτοιμων αγαθών, που είτε έχουν παραχθεί από άλλους ανθρώπους είτε βρίσκονται ελεύθερα στη φύση.

75. *Αλλαγή* ή ανταλλαγή είναι η οικονομική πράξη, όπου δυο παραγωγοί ανταλλάζουν προϊόντα μεταξύ τους, χωρίς μεσολάβηση ενδιάμεσου, που ήταν ο κάπηλος. Τούτη η πράξη στη σύγχρονη οικονομική θεωρία ονομάζεται αντιπραγματισμός. Η ανταλλαγή προϊόντων γινόταν στα λεγόμενα παζάρια που γίνονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα. Στις παραθαλάσσιες περιοχές γίνονταν παζάρια και κάθε φορά που έφτανε εμπορικό πλοίο, όπως επίσης, παντού, οργανώνονταν έκτακτα παζάρια την εποχή κάθε συγκομιδής.

Καπηλεία είναι το μικρεμπόριο, τροφίμων κυρίως και

ΣΧΟΛΙΑ

ειδών πρώτης ανάγκης. Η καπηλεία, που υπήρχε ήδη και πριν απ' τα νομίσματα, ήταν μια απλή, φυσιολογική οικονομική πράξη, και μ' αυτή την έννοια την χρησιμοποιεί εδώ ο Αριστοτέλης. Ο κάπηλος δεν ήταν παρα ο μεσάζων, που έπαιρνε το πλεόνασμα των αγαθών από κάθε οικονομική μονάδα (οικογένεια) και τα προμήθευε στις αντίστοιχες μονάδες που τα χρειάζονταν. Από τούτη την πράξη ο ίδιος κρατούσε διάφορο. Τα αγαθά που διακινούσε ήταν συνήθως κρασί, δημητριακά, λάδι, τυρί, μέλι κι άλλα παρόμοια. Μετά την εξάπλωση της χρήσης των νομισμάτων, οι κάπηλοι άρχισαν να αισχροκερδούν κι έτσι η λέξη κατέληξε να έχει τη σημερινή της σημασία.

76. Η ικανότητα που εξασφαλίζει την αναγκαία τροφή και αποτελεί καρπό προσωπικής εργασίας.

77. Ονομάζει *άληθινόν*, τον πλούτο των αγαθών, που παράγεται από τη φύση, σε αντίθεση με το νομισματικό πλούτο, που είναι συμβατικός κι όχι κατά φύση.

78. Εδώ δεν αναφέρεται στην όποια αυτάρκεια κάποιου μοναχικού ατόμου, αλλά σ' εκείνη που περιλαμβάνει ολόκληρη την οικογένεια, γονείς, παιδιά, σύζυγο, δούλους και που πρέπει να περιλαμβάνει ακόμη και τους φίλους και συμπολίτες, μια κι ο άνθρωπος είναι ζώον πολιτικό.

79. Προφανώς η ανταλλαγή αρχίζει από την κώμη και την πόλη. Αφού το εμπόριο αναπτύχθηκε αρκετά αργότερα, δεν είναι φυσικό. Πιθανόν το συγκεκριμένο χωρίο να αποτελεί κριτική της πρωτόγονης πολιτείας του Πλάτωνα. Τα μέρη της κώμης αποτελούνται από τις οικογένειες.

80. *Έκαστου γάρ... μεταβλητική* Τη θεωρία τούτη του Αριστοτέλη, για τη διπλή χρήση των πραγμάτων, την κατά φύση και την μεταβλητική, την υιοθέτησε ο διάσημος Σκωτσέζος οικονομολόγος, Ανταμ Σμιθ (1776). Κατά τον Πλάτωνα η χρήση των πραγμάτων είναι τριπλή, παραγωγή, χρήση και μίμηση (*Πολιτεία* I. 601).

ΣΧΟΛΙΑ

81. Στο σημείο τούτο η προέλευση του νομίσματος εξηγείται με βάση τις ανάγκες που δημιουργήθηκαν, όταν το εμπόριο έφυγε από τα όρια της πόλης-κράτους και άρχισε να διεθνοποιείται. Τώρα γίνεται περισσότερο φανερό πως οι ανταλλαγές προϊόντων δεν μπορούσαν πια να γίνουν χωρίς κάποια σχετική αξία προσδιορισμού της τιμής του εξαγόμενου και εισαγόμενου εμπορεύματος.

82. Στο *Ηθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης αναπτύσσει περισσότερο και πιο αναλυτικά, το θέμα του νομίσματος. Ο Αντρέ Ζιντ, στο έργο του «Αρχαί Πολιτικής Οικονομίας» αναφέρει πως η εφεύρεση του νομίσματος κατέχει στην ιστορία του πολιτισμού παραπλήσια αν όχι ισάξια θέση με την εφεύρεση του αλφαβήτου, γιατί αλλιώς η ανθρωπότητα θα βρισκόταν ακόμη στην εποχή του αντιπραγματισμού. Ο Ε. Κούρτιος, στο έργο του *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, αναφέρει πως το νόμισμα είναι προϊόν της πολιτικής ευφυΐας και δημοκρατικής ισονομίας των Ελλήνων, γιατί εκφράζει την αμοιβαία εμπιστοσύνη που συνδέει τους πολίτες μεταξύ τους.

83. Πρώτοι οι Βαβυλώνιοι επινόησαν τα σταθμά, με τα οποία ξυγιζόταν το βάρος των σωμάτων κι ειδικότερα των μετάλλων. Επειδή τα μέταλλα κόβονται εύκολα σε κομάτια με συγκεκριμένο βάρος και σε σχήμα οβελίσου και μπορούν να μεταφερθούν με σχετική ευκολία, για πολλούς αιώνες χρησίμευαν σαν ανταλλακτικά μέσα, με βάση τα οποία κανονιζόταν η τιμή των προϊόντων.

84. Τα μέτρα και τα σταθμά των Βαβυλωνίων, οι Φοίνικες, οι πρώτοι ναυτικοί της Μεσογείου, τα διέδωσαν στη Μ. Ασία κι από εκεί οι Ίωνες άποικοι στις ιωνικές πόλεις της κυρίως Ελλάδας, την Αίγινα, τη Χαλκίδα, την Ερέτρια και την Αθήνα. Έτσι καθιερώθηκαν τρία συστήματα μέτρων και σταθμών, το Αιγινητικό, το Ευβοϊκό και το Αττικό, καθώς επίσης και τρία συστήματα νομισμάτων.

ΣΧΟΛΙΑ

Τα νομισματικά συστήματα στην αρχή ήταν περίπου τα ίδια, μέχρι που ο Σόλωνας με τη σεισάχθεια καθόρισε με μεγαλύτερη ακρίβεια τα σταθμά και το νομισματικό σύστημα της Αθήνας. Το νέο Αττικό νόμισμα το προτιμούσαν από τα υπόλοιπα, επειδή είχε μεγαλύτερη ακρίβεια στο βάρος και περισσότερη καθαρότητα στο μέταλλο (ασήμι).

Το πρώτο γνωστό νόμισμα των ιστορικών χρόνων κόπηκε στη Φώκαια, που βρισκόταν υπό Λυδική κατοχή, ήταν χρυσό κι είχε ως έμβλημα μια φώκια. Τα πρώτα νομίσματα της κυρίως Ελλάδας κόπηκαν στην Αίγινα, τούτα ήταν ασημένια δίδραχμα που αρχικά είχαν έμβλημα μια θαλάσσια χελώνα κι αργότερα μια χερσαία. Η χελώνα συμβόλιζε τον ουράνιο θόλο κι ήταν το έμβλημα της Αφροδίτης, που ήταν η θεά του εμπορίου στους Φοίνικες και στους Ασσύριους. Μετά την Αίγινα έκοψαν νομίσματα οι πόλεις της Εύβοιας κι η Αθήνα. Τα πρώτα Αττικά νομίσματα ήταν δίδραχμα κι είχαν ως έμβλημα ένα βόδι (απ' αυτό βγήκε και η παροιμία των αρχαίων *βοῦν ἐπὶ γλώττῃ*, που σήμαινε όποιον σιωπούσε ή ψευδορκούσε με σκοπό το κέρδος). Στη συνέχεια κόπηκαν κι ασημένια τετράδραχμα, που απ' τη μια πλευρά είχαν την Αθηνά κι απ' την άλλη τη γλαύκα (κουκουβάγια). Μετά την Αθήνα κι οι υπόλοιπες ελληνικές πόλεις έκοψαν νομίσματα με το έμβλημα της καθεμιάς. Πριν τα νομίσματα, η βάση του ελληνικού νομισματικού συστήματος ήταν ο οβολός, μικρή σιδερένια ράβδος, που δεν ήταν όμως ακριβώς νόμισμα, γιατί δεν είχε χαραγμένη πάνω του την ακριβή του αξία.

Η επικράτηση της κυκλοφορίας των νομισμάτων, απ' τη μια διευκόλυνε τις συναλλαγές, μα απ' την άλλη γέννησε την καπηλεία με την τρίτη της σημασία (δες σχ. 38). Ο λόγος ήταν πως η αξία του νομίσματος της μιας πόλης δεν ήταν ίδια με την αξία του αντίστοιχου νομίσματος της άλλης κι η συναλλαγές μεταξύ των πόλεων απαιτούσε

ΣΧΟΛΙΑ

πολύπλοκους υπολογισμούς.

85. Είναι το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα «νοσηρής» χρηματιστικής. Ο έμπορος δεν παράγει ο ίδιος, αλλ' αγοράζει για να μεταπωλήσει κι όχι για να καλύψει τις ανάγκες της οικογένειας. Η μορφή τούτη της χρηματιστικής, μεταγενέστερη του νομίσματος, οφείλει την ύπαρξη της όχι στην ίδια, αλλά σε εσφαλμένη αντίληψη του προορισμού της ανθρώπινης ζωής.

86. Μυθολογικός βασιλιάς της Φρυγίας, γιός του Γόρδιου και της Κυβέλης. Τούτος με πανουργία συνέλαβε ένα Σειληνό, που είχε δραπετεύσει από τον Διονυσιακό θίασο, και τον παρέδωσε στον Διόνυσο. Για ανταμοιβή ο θεός, υποσχέθηκε να του εκπληρώσει μια ευχή. Ο Μίδας ζήτησε να μετατρέψει σε χρυσάφι, οτιδήποτε άγγιζε με τα χέρια του. Μετάνοιωσε όμως γρήγορα, γιατί ακόμα και το φαγητό του γινόταν χρυσό. Πήγε πάλι στο θεό που τον συμβούλεψε να λουστεί για να εξαγνιστεί στον ποταμό Πακτωλό, που από τότε έγινε χρυσοφόρος.

87. Η πραγματική μορφή χρηματιστικής αφορά την απόκτηση πολλών άλλων πραγμάτων εκτός από την τροφή, για παράδειγμα ρούχα, εργαλεία, δούλους και άλλα.

88. Η τοκογλυφία ονομαζόταν *όβολοσταπικη*, γιατί ο τόκος υπολογιζόταν για ορισμένο χρονικό διάστημα, μικρότερο συνήθως του έτους, με βάση τον οβολό, ή τη δραχμή ή τη μνα (εκατό δραχμές). Ο τόκος κυμαινόταν από 10 - 36% και στα ναυτοδάνεια ήταν λίγο μεγαλύτερος. Ο Αριστοτέλης καταγγέλει την τοκογλυφία, ως οπαδός όμως της μεσότητας, θεωρεί νόμιμη την καταβολή τόκου, αρκεί η συναλλαγή ν' αποβλέπει στα λογικά και αμοιβαία συμφέροντα τόσο του δανειστή όσο και του δανειζόμενου. Άλλωστε, στην κατά φύση χρηματική περιλαμβάνει και τη μεταβλητική, που έχει τρία μέρη, την εμπορία, τον τοκισμό και την ημερομίσθια εργασία.

ΣΧΟΛΙΑ

89. Ο Αριστοτέλης, ο Πλάτων κι οι περισσότεροι αρχαίοι φιλόσοφοι θεωρούσαν, σε αντίθεση με πολλούς νεώτερους, πως τα οικονομικά φαινόμενα ανήκουν στη σφαίρα της ηθικής και της φιλοσοφίας. Στο *Ηθικά Νικομάχεια* ο Αριστοτέλης δηλώνει απερίφραστα πως είναι στενά συνδεδεμένα και πως δεν μπορεί να γίνουν κατανοητά σε βάθος, αν δεν ερευνηθούν οι μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις.

90. Η λέξη *εμπορία* σήμαινε εμπόριο, ενώ η λέξη *ἐμπόριον* σήμαινε τον τόπο όπου γινόταν η εμπορική συναλλαγή, το *ἐμπορεῖον*. Έτσι *Ἀττικόν ἐμπόριον* ονομαζόταν η αποθήκη στον Πειραιά, απ' όπου γινόταν η διαμετακόμιση των προϊόντων που εισάγονταν από το λιμάνι.

91. Οι τρεις λέξεις *νανκληρία φορτηγία παράστασις* δεν έχουν αντίστοιχες στη γλωσσά μας. *Νανκληρία* σήμαινε γενικά το θαλάσσιο εμπόριο και το επάγγελμα του *νανκλήρον*, δηλαδή του πλοιοκτήτη, που εισέπρατε τα ναύλα. Μεταφορικά, ονομάζονταν ναύκληροι, οι πλούσιοι που έχτιζαν σπίτια για να τα νοικιάσουν, με υψηλότατο μίσθωμα, στους ξένους και μέτοικους που έρχονταν στην πόλη. Τούτα τα κτίσματα, παρόμοια με τα δικά μας ξενοδοχεία, ονομάζονταν *συνοικίες*, επειδή κατοικούσαν εκεί πολλές οικογένειες μαζί. Είναι δυνατόν λοιπόν, ο Αριστοτέλης με το *νανκληρία* να εννοεί εδώ και τα δυο αυτά είδη προσόδων.

Φορτηγία ήταν η χερσαία μεταφορά και εισαγωγή εμπορευμάτων.

Παράστασις, ονομαζόταν στους Αθηναίους, η δραχμή που καταβαλόταν στον διαιτητή (τον αιρετό δικαστή που εκλεγόταν από κάθε φυλή) από τον ενάγοντα και τον εναγόμενο σε δίκη. Συνεκδοχικά, *παράστασις* ονομάστηκε και το ποσό που κατέβαλε στον ιδιοκτήτη εμπορικής έκθεσης ο έμπορος που έφερνε εκεί εμπορεύματα για να τα πουλήσει. Το *Δεήγμα* στον Πειραιά, ήταν μόνιμος εκθεσιακός χώρος,

ΣΧΟΛΙΑ

όπου οι εισαγωγείς έμποροι εξέθεταν εκεί δείγματα μόνο από τα εμπορεύματα τους, με σκοπό να κλείσουν παραγγελίες πώλησης. Αντίστοιχος χώρος υπήρχε και στην Αθήνα και όσοι εξέθεταν εκεί, εκτός απ' τους Αθηναίους πολίτες, πλήρωναν φόρο.

92. Μεταλλεία υπήρχαν στη Θράκη, στη Θεσσαλία, στη Σίφνο κι αλλού. Εκείνα όμως που συντέλεσαν περισσότερο στη πρόοδο και τη σωτηρία της Αθήνας, ήταν τα *άργιρεια* του Λαυρίου. Τούτα ανακαλύφθηκαν το 483 π.Χ. κι απέδιδαν στην πόλη καθαρό κέρδος περίπου εκατό τάλαντα τον χρόνο, που μετά από πρόταση του Θεμιστοκλή, τα διέθεσαν στην κατασκευή των τριηρών, με τις οποίες κατανίκησαν τον Περσικό στόλο στη Σαλαμίνα.

Οι πόλεις νοίκιαζαν τα μεταλλεία σε πολίτες, που τα εκμεταλλεύονταν για τρία και περισσότερα χρόνια. Αναφέρεται μάλιστα ένας απ' αυτούς, ο Επικράτης, που κέρδισε σε τρία χρόνια τριακόσια τάλαντα!

93. Από τα παραπάνω μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα: Η *κτητική* επιστήμη διαρείται σε δύο γενικές κατηγορίες: 1) στην κατά φύση και 2) στην παρά φύση. Και στις δυο υπάγονται τόσο η χρηματιστική όσο και η μεταβλητική (ανταλλακτική), που είναι αντίστοιχα κατά φύση στην πρώτη κατηγορία και παρά φύση στη δεύτερη.

Στην πρώτη κατηγορία υπάγονται: Α) η οικονομική, της οποίας μέρη είναι α) η κτηνοτροφία, η γεωργία, η αλιεία, η ληστεία, η πολεμική και το είδος της, θηρευτική· β) η παλαιά μεταβλητική ή ανταλλακτική που γινόταν είτε με αντιπραγματισμό είτε με το πρώτο είδος, χωρίς νομίσματα, καπηλείας. Β) η αναγκαία χρηματιστική, της οποίας μέρη είναι α) η καπηλεία, που περιοριζόταν να συμπληρώνει με το νόμισμα την εξίσωση της αξίας των πραγμάτων που ανταλλάσσονταν β) η οικειοτάτη χρηματι-

ΣΧΟΛΙΑ

στική, που σκοπό είχε τη μεγαλύτερη δυνατή απόδοση των κτημάτων γ) η νέα μεταβλητική με είδη την εμπορία (ναυκληρία, φορτηγία, παράσταση), τον τοκισμό και την *μισθαργία* (ημερομίσθια εργασία)· δ) η υλοτομία κι οι μεταλλευτικές εργασίες.

Στη δεύτερη κατηγορία υπάγεται το παρά φύση μέρος της χρηματιστικής και μεταβλητικής, που μέρη τους είναι α) η καπηλεία (με τη σημερινή της έννοια) και β) η τοκογλυφία.

94. Ο Θαλής ο Μιλήσιος γεννήθηκε στα μέσα του έβδομου αιώνα π.Χ. και πέθανε σε βαθεία γεράματα. Ήταν ο αρχαιότερος από τους Έλληνες φιλοσόφους κι ο μεγαλύτερος απ' τους επτά σοφούς της αρχαιότητας. Από τα ταξίδια του στη Φοινίκη και την Αίγυπτο, απόκτησε πολλές μαθηματικές και αστρονομικές γνώσεις, με βάση τις οποίες πρόβλεψε την έκλειψη ηλίου που έγινε το 558 π.Χ. Ο Θαλής, απαλλαγμένος από τις μυθολογικές προλήψεις της εποχής του για τη γέννηση του κόσμου και θέλοντας να την τοποθετήσει σε επιστημονικές βάσεις, θεώρησε το νερό, ως το έμψυχο υλικό απ' το οποίο προέρχονται τα πάντα. Το ίδιο έμψυχα θεωρούσε τους μαγνήτες και το ηλεκτρο, όπως κι όλα τα υπόλοιπα, που τα θεωρούσε και ένθεα. Μπορούμε να πούμε, λοιπόν, πως είναι ο πρώτος πανθεϊστής. Η θεωρία του Θαλή έφτασε ως εμάς μέσα από τα έργα μεταγενέστερων συγγραφέων, όπως ο Πλάτωνας, ο Πλούταρχος κι ο Διογένης Λαέρτιος.

95. Τα μονοπώλια ήταν γνωστά και συνηθίζονταν στις αρχαίες ελληνικές πόλεις, διέφεραν όμως από τα σύγχρονα σε δύο σημεία. Πρώτον, δεν ήταν μόνιμα, όπως τα σημερινά και δεύτερον, δεν ήταν μονοπώλεια παραγωγής αλλά πώλησης. Τα μονοπωλούμενα αντικείμενα ήταν είδη πρώτης ανάγκης, και κυρίως σιτάρι και λάδι. Φρόντιζαν όμως να επιβαρύνουν τους ξένους καταναλωτές κυρίως.

ΣΧΟΛΙΑ

96. Οι *πόροι* της Αθήνας ήταν κυρίως τα μεταλλεία, οι θησαυροί πολυτίμων μετάλλων και λίθων, σκεύη, που μπορούσαν εύκολα να μετατραπούν σε χρήμα, οι συνοικίες (δες σχ. 50), οι στοές, τα βοσκοτόπια, οι ελαιώνες κι άλλα παρόμοια. Στην Αθήνα υπήρχε επίσης και δημόσια αρχή, με μέλη τους ποριστές, που σκοπός της ήταν η ανεύρεση πόρων για λογαριασμό της πόλης.

97. Οι εννιά άρχοντες της Αθήνας, κατά τη διάρκεια της εκτέλεσης των καθηκόντων τους, φορούσαν στεφάνι από μυρτιά κι ο βασιλιάς φορούσε Κρητικό μανδύα και βασιλικά σανδάλια. Ιδιαίτερη επίσης τιμή που τους γινόταν ήταν η απαλλαγή τους από την τριηραρχία και η είσοδος τους στον Άρειο Πάγο, μετά τη λογοδοσία και το τέλος της ετήσιας θητείας τους.

98. Ο Άμασης βασίλεψε (570 - 529 π.Χ.) στην Αίγυπτο μετά τον Απρία, που εκθρόνισε και σκότωσε, όπως μας περιγράφει ο Ηρόδοτος (Β, 172) «Όταν ο Απρίας θάφτηκε όπως περιέγραψα, ο Άμασης κατέλαβε τον θρόνο. Καταγόταν από την περιφέρεια της Σάης κι είχε γεννηθεί στην πόλη που λέγεται Σιούφ. Στην αρχή οι Αιγύπτιοι είχαν την τάση να τον αντιμετωπίζουν με περιφρόνηση εξαιτίας της ταπεινής καταγωγής του· αργότερα όμως, τους υπέταξε μ' ένα έξυπνο τέχνασμα χωρίς να χρειαστεί να καταφύγει σε σκληρά μέτρα. Ανάμεσα στους αμέτρητους θησαυρούς του, είχε μια χρυσή λεκάνη, που χρησιμοποιούσε ο ίδιος κι οι καλεσμένοι του, για να πλένουν τα πόδια τους. Έβαλε λοιπόν να τη λιώσουν και να φτιάξουν με τον χρυσό ένα άγαλμα για κάποιον από τους θεούς, το οποίο έπειτα έστησε στο κεντρικότερο σημείο της πόλης. Οι Αιγύπτιοι που περνούσαν από μπροστά του, του έδειχναν τον πρέποντα σεβασμό· όταν το έμαθε ο Άμασης, τους κάλεσε στο παλάτι και τους αποκάλυψε ότι το άγαλμα ήταν κάποτε η λεκάνη στην οποία έπλεναν τα πόδια τους, ουρούσαν κι

ΣΧΟΛΙΑ

έκαναν εμετό. Συνέχισε λέγοντας πως η δική του περίπτωση ήταν παρόμοια, αφού κάποτε ήταν ένας κοινός άνθρωπος και τώρα είχε γίνει βασιλιάς τους⁹⁹ ακριβώς όπως είχαν αρχίσει να σέβονται τη μεταμορφωμένη λεκάνη για τα πόδια, καλά θα έκαναν να μάθουν να τιμούν και να σέβονται και τον ίδιο. Μετά απ' αυτό, οι Αιγύπτιοι πείστηκαν και τον δέχτηκαν ως κύριο τους».

99. Η σχέση υπεροχής, προσωρινή για τον πολιτικό στη διάρκεια της θητείας του, είναι μόνιμη για τον άνδρα. Ο τελευταίος όμως διακρίνεται από τη γυναίκα λιγότερο εξαιτίας των φυσικών διαφορών και περισσότερο από τη συμπεριφορά. Ο πατέρας ωστόσο διαφέρει στη φύση από το παιδί. Αναμφίβολα όμως ο Αριστοτέλης δεν ακολουθεί πάντα την άποψη της διάκρισης στη συζυγική σχέση. Έτσι στα *Ηθικά Νικομάχεια* (1134 a 25) η πολιτική δικαιοσύνη που υπάρχει ανάμεσα στα άτομα που ζουν μαζί, ελεύθερα και ίσα, τόσο αναλογικά όσο και αριθμητικά, δεν υπάρχει ανάμεσα στους συζύγους, όπου ισχύει μόνο η συζυγική δικαιοσύνη. Πάντως ο Αριστοτέλης απαιτεί σιωπή από τη σύζυγο μπροστά τον σύζυγο της.

100. Όμηρος, *Ιλιάς*, Α, 544.

101. Μέχρις εδώ ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε διεξοδικά με την άψυχη ιδιοκτησία και τις μεθόδους απόκτησης της. Η τέχνη της απόκτησης όμως, κι η άσκηση εξουσίας στο δούλο, τη γυναίκα και το παιδί, δεν είναι το ίδιο πράγμα. Τα βασικά μέρη του νοικοκυριού, που είναι κι η κύρια φροντίδα του οικοδεσπότη, είναι οι τρεις σχέσεις, αφέντη και δούλου, συζύγου με σύζυγο, γονιού με παιδί. Κι η ουσία της τέχνης της διοίκησης του σπιτιού είναι να γίνουν οι σχέσεις τούτες όσο γίνεται καλύτερες, πράγμα που την κάνει σε τελευταία ανάλυση, «ηθική» κι όχι «οικονομική».

102. Ο Αριστοτέλης αναφέρει εδώ μόνο τις τρεις από τις

ΣΧΟΛΙΑ

τέσσερις βασικές αρετές των Ελλήνων, σωφροσύνη, ανδρεία, δικαιοσύνη, και την τέταρτη (σοφία) την περιλαμβάνει στο *άλλον*. Αυτό το κάνει γιατί θα ήταν πολύ δύσκολο να περιμένει εκδηλώσεις σοφίας από έναν δούλο, δεδομένου πως, ο δούλος διαθέτει τόση λογική, ώστε να μπορεί μόνο να την αναγνωρίσει σε κάποιον άλλον

103. Η λέξη *καλοκαγαθία* σημαίνει την ιδιότητα εκείνου του ανθρώπου που είναι ταυτόχρονα όμορφος και καλός. Ο χαρακτήρας του άψογου, του gentleman (στην Αγγλία), αποδίδει σήμερα κάπως τούτη την έννοια.

104. Μια αρετή για τον άρχοντα και μια για τον αρχόμενο. Αν τούτα τα δυο μέρη της ψυχής, που βρίσκονται μέσα στη φυσική σχέση άρχοντα και αρχομένου, υπάρχουν από τη φύση, το ίδιο θα ισχύει και σε άλλου είδους σχέσεις, ανάλογα με τη σύσταση και τη λειτουργία κάθε μέρους χωριστά. Παράδειγμα: η οικογένεια και η πόλη μεταξύ τους. Σε ολόκληρο τον συλλογισμό ο Αριστοτέλης αναφέρεται στη γενική αρχή προσταγής και υπακοής.

105. Ο Αριστοτέλης δεν εξηγεί το γιατί, πιθανόν όμως είναι η μοναδική περίπτωση να συμμετάσχει ο δούλος στη λογική διεργασία και να καταλάβει τα αίτια των πράξεων του. Το παιδί έχει ήδη το *βουλευτικόν*, αν και ατελές ακόμα, ενώ ο δούλος όχι. Εκείνο που έχει είναι η ικανότητα να αναγνωρίζει τη λογική, όταν του εκθέτουν τους λόγους των καλών πράξεων.

ΒΙΒΛΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Μπορεί να υπάρχει μια μορφή πολιτικής κοινωνίας, η καλύτερη με βάση τις συγκεκριμένες συνθήκες, ή μια μορφή κοινωνίας, απόλυτα καλύτερη χάρη στις ιδανικές της συνθήκες. Ο Αριστοτέλης εξετάζει την πρώτη περίπτωση στα βιβλία 4-6 και τη δεύτερη τα βιβλία 7 και 8. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου 2 αναλύει τις απόψεις των φιλοσόφων σε σχέση με τη δεύτερη μορφή.

2. Κατά τα λεγόμενα του Σωκράτη (Ξενοφ. *Απομνημονεύματα* 3, 5, 15' 4, 4, 15' Πλάτων *Κρίτων* 52 ε' *Πολιτ.* 10, 599 ε), ο Πλάτων μιλά για την Κέα και τους Λοκρούς ως ευνομούμενες πόλεις.

3. Ο σκοπός της πραγματείας είναι διττός, τόσο η ορθότητα όσο και η χρησιμότητα.

4. Τούτο αναφέρεται οπωσδήποτε στον Ισοκράτη, τη θεωρία του οποίου επικρίνει η άποψη του Ισοκράτη εκτίθεται στο *Περί Αντιδόσεως* 79-83.

5. Δεδομένου ότι κάθε πολιτεία είναι μορφή κοινότητας, πρέπει να διαπιστωθούν τα όρια της κοινότητας.

6. Η πολιτεία, με τη γενική έννοια του όρου, ως σύστημα πολιτικό δεν είναι μόνο μια ιεραρχημένη οργάνωση αξιωμάτων, αλλά μορφή ζωής που αντιστοιχεί σε ιδιαίτερο ιδανικό (ηθική τάξη) με ειδική έννοια η πολιτεία υποδηλώνει τόσο το σύνολο των πολιτών, το πολιτικό σώμα, όσο και το πολίτευμα.

7. Ιθαγένεια σημαίνει να είναι ο πολίτης μέλος μιας πόλης, επομένως τη διαμονή σε κοινό τόπο με άλλους. Η

ΣΧΟΛΙΑ

διαμονή όμως είναι ένα μόνο στοιχείο της ιθαγένειας, γιατί και τα ζώα μοιράζονται την ίδια βοσκή.

8. Αποτελεί την πλατωνική άποψη στην *Πολιτεία*. Ο Πλάτων στους *Νόμους* απαιτεί κοινοκτημοσύνη σε όλα τα πράγματα έτσι, ώστε τα μάτια, τα αυτιά, τα χέρια μας να βλέπουν, να ακούν και να κάνουν κάτι κοινό για όλους.

9. Ο πλατωνικός Σωκράτης διακηρύσσει ο ίδιος τη δυσπιστία που του εμπνέει το σχέδιο της κοινοκτημοσύνης.

10. Στη συνέχεια του κεφαλαίου ο Αριστοτέλης επικρίνει την απεριόριστη κοινοκτημοσύνη προτού προχωρήσει στην κριτική των τρόπων που προτείνονται για την επίτευξη της.

11.0 Πλάτων στην *Πολιτεία* (5 462, γ) αναφέρει πως η ευνομούμενη πολιτεία είναι εκείνη που πλησιάζει περισσότερο στο άτομο. Ωστόσο γνωρίζει πως η πόλη αποτελείται από μεγάλο αριθμό ατόμων και μάλιστα ποικίλων. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης διαφέρουν στο συγκεκριμένο σημείο: για τον Αριστοτέλη η σύμφυση των ατόμων μέσα στην πόλη-κράτος είναι λιγότερο πλήρης απ' ό,τι για τον Πλάτωνα.

12. Η διαφορά της πόλης από το έθνος είναι ίδια περίπου με τη διαφορά της συμμαχίας από την πόλη. Η πόλη αποτελεί ενιαία, αυτόνομη κι ελεύθερη πολιτική κοινωνία και όλα τα μέρη που την απαρτίζουν, ακολουθούν τη τύχη και την εξέλιξη της. Ενώ το έθνος αποτελείται από ομόφυλους, που το μόνο κοινό που έχουν μεταξύ τους είναι η κοινή χώρα, κοινά ήθη κι έθιμα και κοινή γλώσσα, θρησκεία κι ιστορία. Άλλα έθνη υπάκουαν ομαδικά σε κάποια δεσποτική αρχή, όπως οι Αιγύπτιοι, Μήδοι, Βαβυλώνιοι και όπως οι Αρκάδες κι οι Αιτωλοί, που ζούσαν διεσπαρμένοι, οργανωμένοι κατα πάτριες. Κάθε πατριά είχε αυτόνομη πολιτική ζωή και συνδεόταν με τις άλλες με χαλαρούς κι εύθραυστους δεσμούς. Ήταν δυνατόν άλλες απ' αυτές να

ΣΧΟΛΙΑ

είναι ελεύθερες κι άλλες, που ζούσαν σε γειτονική πόλη, να είναι υποτελείς. Τέτοιου είδους ήταν οι αρχαιότεροι δεσμοί του κοινού των Αρκάδων. Ο Μάντινιος Λυκομήδης, το 371 π.Χ.;;, μετά τη νίκη του Επαμεινώνδα, συγκάλεσε στα Λεύκτρα αντιπροσώπους απ' όλους του Αρκάδες, με στόχο να εδραιώσει νέο κοινό των Αρκάδων με πιο ισχυρούς δεσμούς. Μετά τη δολοφονία του όμως, το 366 π.Χ. και το θάνατο του Επαμεινώνδα, οι Αρκάδες γύρισαν στην προηγούμενη χαλαρή οργάνωση τους.

13. Αμοιβαία ισότητα υπάρχει, όταν δίνουμε στον άλλον κάτι ίσο μ' αυτό που μας έχει δώσει (*Ηθικά Νικομάχεια* 1132 b 33, *Ηθικά Ενδήμεια* 1243 b 29).

14. Κατά μία άποψη, αν και δεν υπάρχει σύμφυτη διαφορά ανάμεσα τους, η αδυναμία του να κυβερνήσουν όλοι μαζί ταυτόχρονα, οδηγεί σε μια εναλλασσόμενη οιοονεί διαφορά είδους. Η ισότητα εκδηλώνεται στην περίπτωση αυτή με τον ακόλουθο τρόπο: όπως οι άρχοντες εκπληρώνουν το καθήκον τους απέναντι στους αρχόμενους, οι τελευταίοι σε'ανταπόδοση δείχνουν υποταγή στους άρχοντες. Κι έτσι διατηρείται η φιλία ανάμεσα στα μέρη της πόλης-κράτους.

15. Το χωρίο είναι ελλιπές και καμιά από τις προσπάθειες αποκατάστασης του δεν θεωρείται δόκιμη, γι' αυτό θα προσπαθήσουμε να κάνουμε τουλάχιστον ερμηνευτική αποκατάσταση, δεδομένου πως απ' τα συμφραζόμενα είναι φανερό ότι ο Αριστοτέλης ειρωνεύεται κατα κάποιο τρόπο τις σχετικές απόψεις του Πλάτωνα. Ο Πλάτων ορίζει την δικαιοσύνη (*Πολιτεία* Δ, 433, ε)) «το να έχει και να κάνει κανείς τη δική του και αρμόζουσα σ' αυτόν δουλειά». Και προσθέτει πως αν οι βιοτέχνες αντάλλαζαν επαγγέλματα κι οι ξυλουργοί γίνονταν υποδηματοποιοί και αντίστροφα, οι ίδιοι θα πάθαιναν μεν ζημιές, η πόλη όμως δεν θα διέτρεχε κανένα κίνδυνο. Η πολυπραγμοσύνη, όμως των τριών γε-

ΣΧΟΛΙΑ

νών (αρχόντων, φυλάκων και γεωργών-τεχνητών) και η μεταπήδηση απ' το ένα γένος στο άλλο, θα προκαλούσε τεράστιες βλάβες στην πόλη, και μάλιστα χαρακτηρίζει το όλο πράγμα *κακουργία* (*Πολιτεία* Δ, 434, γ). Ο Αριστοτέλης δέχεται εδώ σωστή θεωρητικά τη γνώμη του Πλάτωνα, σύμφωνα με την οποία, με βάση την πείρα από τα παραπάνω επαγγέλματα, θα ήταν καλύτερο να άρχουν πάντα οι ίδιοι, τούτο όμως το αποδέχεται σωστό μόνο για την περίπτωση της πολιτείας του Πλάτωνα, όπως θα φανεί αμέσως παρακάτω.

16. Για άλλη μια φορά αποδεικνύεται ότι η διαφορά είδους είναι ουσιώδης για την οργάνωση της πολιτείας.

17. Τα επιχειρήματα του Αριστοτέλη, στην κριτική της πλατωνικής πολιτείας είναι" πρώτον, πως όταν σκοπός γίνεται η «ενότητα», ο ίδιος ο σκοπός αυτός καταντά να αντιμάχεται τον εαυτό του" δεύτερον, η «ενότητα» αντιβαίνει στην ύπαρξη των μερών που απαρτίζουν την πόλη και που πρέπει να είναι διαφορετικά μεταξύ τους, αν η πόλη έχει στόχο την πλήρη αυτάρκεια" και τρίτο, πως η αυτάρκεια είναι περισσότερο επιθυμητή από την «ενότητα».

18. Το *πάντες* έχει διπλή σημασία, σημαίνει είτε «όλοι μαζί» είτε «ο καθένας χωριστά». Εκτός απ' αυτή την ασάφεια που καταλογίζει ο Αριστοτέλης στον Σωκράτη, λέγει επίσης πως είναι παράλογο να λέει κάποιος «είναι δικό μου» για ένα πράγμα και ταυτόχρονα να λέει «δεν είναι δικό μου» γιατί το ίδιο πράγμα ανήκει και σε άλλους.

19. Ο Αριστοτέλης το αποδεικνύει αργότερα (1262 b 1), όταν υποστηρίζει πως η κοινοκτημοσύνη γυναικών και παιδιών προκαλεί διχόνοιες (ή τουλάχιστον εξασθενίζει τη φιλία). Τα άτομα που κατέχουν από κοινού, κατά τη θεωρία του Πλάτωνα, δεν έχουν τίποτα κοινό εκτός από το ότι αποτελούν το σώμα των πολιτών. Ο Πλάτων πίστευε

ΣΧΟΛΙΑ

πως, όταν όλοι οι πολίτες θα μπορούσαν να αποκαλέσουν «δικό τους» κάτι, τότε τα αισθήματα της φιλίας και της αδελφосύνης θα μεταδίδονταν απ' άκρη σ' άκρη στο κράτος.

20. Ο Πλάτων ισχυρίζεται (*Πολιτεία* 5, 463 γ - 464 β) ότι η χρησιμοποίηση του όρου αδελφός, αδελφή, πατέρας, μητέρα, γιος και κόρη σε μεγάλο πλήθος ανθρώπων δεν εμποδίζει τους φυλακές του να εκπληρώνουν το καθήκον τους ταυτόχρονα με τις υποχρεώσεις που δημιουργεί μια τέτοια συγγένεια.

21. Η παραφθαρμένη φράση του Edmond About «ο πλατωνικός πολίτης αντικρίζει με περηφάνεια τον εαυτό του στον καθρέφτη καθώς σκέφτεται πως είναι ο πατέρας χίλιων παιδιών, αλλά ξεχνά ότι δεν είναι παρά το ένα χιλιοστό του πατέρα», μοιάζει να εκφράζει απόλυτα το σκεπτικό του Αριστοτέλη.

22. Η αοριстіα της σχέσης πατέρα-παιδιού οδηγεί στην πλημμελή φροντίδα και στη μείωση της στοργής. Ο Πλάτων (*Πολιτεία* 5 μ 462) υποστηρίζει πως οι πολίτες της πολιτείας του θα μοιράζονταν τις χαρές και τις πίκρες, όπως ακριβώς το σώμα υπομένει, όταν πονά κάποιο από τα μέλη του. Ο Αριστοτέλης αντίθετα φρονεί πως ανάμεσα στους πολίτες δεν θα υπάρχει τίποτα περισσότερο από ένα είδος διασπαστικής συγγένειας που θα ποικίλει ανάλογα με τη σπουδαιότητα του κράτους. Οι πολίτες θα νιώθουν ή διασπαστική λύπη ή διασπαστική ευχαρίστηση με την αποτυχία ή την επιτυχία του συμπολίτη τους κι ότι τα αισθήματα τους θα είναι αμφίβολα και ασταθή.

23. Σύμφωνα με το πρότυπο της *Πολιτείας* μόνο οι άρχοντες πρέπει να γνωρίζουν τι μέτρα θα λαμβάνονται για τη διασφάλιση της ενότητας των μελών της επίλεκτης κοινωνίας και για την επιλογή των νεογέννητων παιδιών.

24. Οι Αθηναίοι πριν τον Κλεισθένη ήταν χωρισμένοι σε

ΣΧΟΛΙΑ

τέσσερις φυλές. Φυσική υποδιαίρεση της φυλής ήταν η φρατρία, που την αποτελούσαν τριάντα άτομα κοινής καταγωγής, με αρχηγό τον λεγόμενο φρατρίαρχο.

25. Το επιχείρημα του Αριστοτέλη είναι ότι με το γνωστό οικογενειακό σύστημα, το ίδιο άτομο είναι ταυτόχρονα γιός, αδελφός, ανηψιός ή ξάδελφος κλπ κάποιων ανθρώπων και το γεγονός αυτό το αναγκάζει να αναπτύσσει διαφορετικές πλευρές του (κοινωνικού) χαρακτήρα του. Το πλατωνικό σύστημα αποστερεί τα άτομα από τούτη τη δυνατότητα της πολύπλευρης ανάπτυξης και τα καταντά ανεπιτήδευτα, άχρωμα κι επιφανειακά.

26. Στη *Ρητορική* ο Αριστοτέλης υπογραμμίζει τη σημασία των ταξιδιωτικών περιηγήσεων στη θέσπιση της νομοθεσίας. Προφανώς αναφέρεται στον Ηρόδοτο που αποδίδει το έθιμο τούτο στους νομάδες Αυσείς.

27. Ο Ηρόδοτος (*Ιστορία* Δ, 168, 171, 176, 180) κι ο Στράβωνας μας δίνουν στοιχεία για πλήθος λαών με παρόμοιες συνήθειες.

28. Η λέξη *λύσεις* (εξιλασμοί) δηλώνει τις ποινές που επέβαλαν τα δικαστήρια σε άτομα που είχαν διαπράξει φόνο. Τέτοιες ποινές ήταν είτε θυσίες και ευχές (Όμηρος *Ιλιάς* I, 499), είτε πληρωμή χρημάτων στους συγγενείς του θύματος (Όμηρος *Ιλιάς* Σ, 497), είτε απομάκρυνση του φονιά για πάντα απ' την πατρίδα του, όπως ο Πάτροκλος έφυγε από την Οπούντα (Όμηρος, *Ιλιάς* Λ, 765).

29. Οι δυο αντιρήσεις στο Πλατωνικό σύστημα σχετίζονται με την άποψη και την κοινωνική πρακτική της εποχής. Την άποψη για το τι θεωρείται «ταμπού» μέσα στην οικογένεια και την πρακτική της ομοφυλοφιλίας ανάμεσα σε μεγαλύτερους με νεαρότερους άνδρες.

30. Γιατί τόσο ο ένας όσο και ο άλλος δεν είναι παρά το ένα χιλιοστό του πραγματικού πατέρα ή του πραγματικού γιου.

ΣΧΟΛΙΑ

31. Η δυσκολία που προκύπτει απ' αυτή τη γνώση (που μπορεί κάλλιστα να διαρεύσει ή και να διαδοθεί επι τούτου) είναι πως το παιδί δεν μπορεί να χωριστεί εντελώς από την τάξη στην οποία ανήκει (λόγω γέννησης). Θα το ακολουθεί πάντα το στίγμα της προέλευσης του στη νέα του θέση.

32. Στην αρχή του κεφαλαίου (1262 a 24-32) ο Αριστοτέλης υποστηρίζει πως η ασέβεια προς τους γονείς θα εκδηλωνόταν συχνότερα στο σύστημα της κοινοκτημοσύνης. Εδώ προσθέτει ότι, χάνοντας την επαφή με τα μέλη της κοινωνίας της καταγωγής τους, χάνουν κάθε προστασία.

33. Μέχρις εδώ έγινε ανάλυση της κοινοκτημοσύνης σε γυναίκες και παιδιά και τα προβλήματα που δημιουργούνται όταν ο πατέρας δεν ξέρει το παιδί ούτε το παιδί τον πατέρα. Στην καλύτερη περίπτωση, μια τέτοια κοινωνία δημιουργεί μια χλιαρή αίσθηση συναδελφωσύνης. Η προσθήκη του Πλάτωνα, της μεταφοράς από τάξη σε τάξη, προκαλεί περαιτέρω δυσκολίες.

34. Ξεχωρίζοντας τα δυο ζητήματα ο Αριστοτέλης φαίνεται να παραδέχεται πως η κοινοκτημοσύνη είναι δυνατή έξω από τα όρια της οικογένειας και πως, σε ορισμένες περιπτώσεις, εφαρμόζεται στην ιδιοκτησία και όχι στην οικογένεια. Έτσι προετοιμάζει το έδαφος για τη δική του λύση που δέχεται, με εξαίρεση τη συνεισφορά για τα συσσίτια και τις θυσίες προς τους θεούς, την ιδιοκτησία με κοινή χρήση.

35. Δηλαδή, τρεις περιπτώσεις κοινοκτημοσύνης υπάρχουν, σύμφωνα με την πρώτη, η γη δεν είναι κοινή αλλά διαιρεμένη σε κλήρους. Οι ιδιοκτήτες καλλιεργούν ο καθένας τον δικό του κλήρο, μα τα προϊόντα τους συνεισφέρονται στα κοινά συσσίτια. Σύμφωνα με τη δεύτερη, η γη είναι κοινή κι η καλλιέργεια της γίνεται από κοινού, οι καρποί, όμως, δεν συνεισφέρονται στα κοινά συσσίτια,

ΣΧΟΛΙΑ

αλλά διαιρούνται σε μερίδια και μοιράζονται στους πολίτες. Σύμφωνα με την τρίτη, η γη είναι κοινή, η καλλιέργεια γίνεται από κοινού, η συγκομιδή είναι κοινή και διατίθεται στα κοινά συσσίτια.

Ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει μια τέταρτη περίπτωση, σύμφωνα με την οποία τόσο η ιδιοκτησία όσο και η χρήση μπορούν να μην είναι κοινά. Επίσης δεν προχωρεί σε ανάλυση των τριών εκδοχών που ανέφερε. Εκείνο που κάνει είναι το να εξετάσει μερικές δυσκολίες που προκύπτουν απ' το πλατωνικό σύστημα κοινοκτημοσύνης, το οποίο θεωρεί πως είναι το τρίτο είδος απ' όσα περιέγραψε. Στη συνέχεια, αναφέρεται στα πλεονεκτήματα ενός συστήματος ατομικής ιδιοκτησίας με ταυτόχρονη ύπαρξη κοινότητας στη χρήση. Πρόκειται για σύστημα που λίγο ως πολύ αντιστοιχεί στο πρώτο, που περιέγραψε. Τέλος, επανέρχεται σε εμπεριστατωμένη κριτική του πλατωνικού συστήματος, μια κριτική που μερικές φορές καταντάει άδικη.

Δεν γίνεται καμιά αναφορά στο δεύτερο από τα τρία συστήματα. Εκτός ίσως απ' το γεγονός πως ο Αριστοτέλης εκφράζει τη σαφή προτίμηση του για το πρώτο, που αποτελεί τον αντίποδα του δεύτερου.

Μπορεί να παρατηρήσει κανείς πως η αντιμετώπιση του θέματος απ' τον Αριστοτέλη γίνεται από καθαρά αγροτική σκοπιά. Ασχολείται αποκλειστικά με την ιδιοκτησία και χρήση της γης. Κατά την άποψη του δεν υπήρχε κανένα πρόβλημα σχετικό με την ιδιοκτησία και χρήση άλλων μορφών κεφαλαίου.

36. Αν οι γεωργοί ανήκουν σε διαφορετική και υποδεέστερη τάξη, όπως οι είλωτες ή οι καλλιεργητές της ιδανικής πολιτείας του Αριστοτέλη (*Πολιτικά* 1330 a 25), οι πολίτες δεν θα είναι υποχρεωμένοι να συγκρίνουν εργασία και ανταμοιβή μεταξύ τους με συνέπεια να εκλείψει η κύρια αιτία διχόνοιας. Η παρατήρηση αυτή, αληθινή αυτή

ΣΧΟΛΙΑ

καθαυτή, δεν μπορεί να αποτελεί κριτική σε σχέση με τον Πλάτωνα, αφού οι φυλακές του διακρίνονται σαφώς από τους καλλιεργητές και οι τελευταίοι, αν και πολίτες, δεν έχουν κοινή περιουσία.

37. Ο Αριστοτέλης υποθέτει εδώ, παρόλο που δεν το αναφέρει, πως υπάρχει σύστημα κοινής χρήσης της γης. Μ' αυτή την προϋπόθεση, δυο δυνατότητες υπάρχουν στον τρόπο καλλιέργειας της γης. Σύμφωνα με την πρώτη, η καλλιέργεια γίνεται από μια τάξη χωριστή κι υποδεέστερη από την τάξη των ιδιοκτητών και σύμφωνα με τη δεύτερη, γίνεται από τους ίδιους τους πολίτες - ιδιοκτήτες της γης. Η δεύτερη εκδοχή, κατά τον Αριστοτέλη, οδηγεί στα προβλήματα που αναφέρονται στο κείμενο. Η πρώτη όμως θα οδηγούσε σε διαφορετικά συμπεράσματα, γιατί εφόσον οι πολίτες δεν θα εργάζονταν οι ίδιοι, δεν θα είχαν λόγο να συγκρίνουν τη δική τους σκληρή εργασία με τις μικρότερες απολαβές από την ευκολότερη εργασία με περισσότερες απολαβές των άλλων κι έτσι μια πηγή διαφωνιών μεταξύ των πολιτών δεν θα υπήρχε.

Παρατηρούμε πως καμιά απ' αυτές τις εκδοχές δεν προτείνεται στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα, γιατί προϋπόθεση και των δυο είναι η κοινοκτημοσύνη της γης, που δεν αποτελεί προϋπόθεση στην *Πολιτεία*. Στο πλατωνικό σχήμα η γη κατέχεται αποκλειστικά από την αγροτική τάξη κι ένα στοιχείο κοινοκτημοσύνης είναι ότι η τάξη των «φυλάκων» έχει δικαίωμα κοινής χρήσης του προϊόντος που παράγεται από τη γη, το οποίο τους προσφέρουν οι γεωργοί σε αντάλλαγμα της άσκησης των πολιτικών και στρατιωτικών καθηκόντων τους. Στο πλατωνικό σύστημα επομένως δεν υπάρχει κοινοκτημοσύνη, υπάρχει μόνο κοινή χρήση των προϊόντων, που ισχύει μόνο για την τάξη των φυλάκων. Τα μέλη της αγροτικής τάξης κατέχουν, καλλιεργούν και καταναλώνουν κατ' αποκλειστικότητα,

ΣΧΟΛΙΑ

εκτός από δυο περιορισμούς. Πρώτον, πως θα πληρώνουν ένα μέρος της παραγωγής τους στους φύλακες, για τη δική τους κοινή χρήση και δεύτερον, πως η έκταση της γης που ανήκει στον καθένα θα υπόκειται σε περιορισμό.

38. Έτσι ο Αριστοτέλης φτάνει στο πρότυπο του: «ιδιοκτησία με κοινή χρήση».

39. Η αρετή, και όχι ο νομικός καταναγκασμός, όπως στον Πλάτωνα.

40. Το αξίωμα τούτο που αποδίδεται στον Πυθαγόρα (Διογένης Αερίτιος 8, 10), θεωρήθηκε από τον Επίκουρο ως επιταγή για εφαρμογή της κοινοκτημοσύνης. Σκόπιμα το επικαλείται εδώ ο Αριστοτέλης, επειδή ο Πλάτων (*Πολιτεία* 6, 424 α) το εφαρμόζει στην απόλυτη κοινοκτημοσύνη. Ο ίδιος το ερμηνεύει σύμφωνα με τη θέση του προσθέτοντας «σε ό,τι αφορά τη χρήση».

41. Κατά μία άποψη, ο Αριστοτέλης αποβλέπει σε μια ανθρώπινη νομοθεσία για να επιτύχει αποτελέσματα που σε διαφορετική περίπτωση θα περίμενε κανείς από την ηθική και θρησκευτική διαμόρφωση της συνείδησης και σε τούτο συμφωνεί με τον Πλάτωνα, χωρίς ωστόσο να υποτιμά τα δικαιώματα ή την εξουσία του ατόμου.

42. Ο Πλάτων στο *Νόμοι* (Ε, δ, 731) χαρακτηρίζει τη φιλαυτία ως το μεγαλύτερο των κακών και τη θεωρεί έμφυτη σε πολλούς, επειδή η έντονη αγάπη προς τον εαυτό γίνεται αιτία κάθε κακού. Πιο συγκεκριμένα ο Αριστοτέλης στο *Ηθικά Νικομάχεια* λέγει πως καλώς οι φίλαντοι άνθρωποι δεν χαίρουν καμιάς εκτίμησης από την κοινωνία. Προσθέτει όμως πως φίλαντος είναι επίσης εκείνος που οι πράξεις του είναι δίκαιες και σωστές, από αγάπη προς τον εαυτό του, κι αυτόν κανείς δεν τον κατηγορεί για φιλαυτία.

43. Στο χωρίο τούτο ο Αριστοτέλης αναφέρεται ξανά στην κοινοκτημοσύνη των γυναικών, παρόλο που εδώ αναλύει τα της κοινοκτημοσύνης της περιουσίας.

ΣΧΟΛΙΑ

44. Επειδή σύμφωνα με τον Αριστοτέλη το σύστημα κοινοκτημοσύνης περιορίζει σημαντικά το χώρο άσκησης της αρετής, στερεί τον άνθρωπο από τις φυσικές ηδονές και τη στοργή και αυξάνει τις πιθανότητες διχόνοιας, αντί'να τις μειώσει.

45. Μια τέτοια ζωή είναι λοιπόν αδύνατη, επειδή βρίσκεται σε αντίθεση με τις φυσικότερες κλίσεις της ανθρωπίνης φύσης.

46. Η σωστή σημασία της «νομοθεσίας» εδώ πρέπει να συνδυαστεί με το παραπάνω χωρίο (1263 a 26). Ο Αριστοτέλης λέγει πως ο σωστός νομοθέτης πρέπει να δημιουργήσει μια εθιμική τάση προς κοινή χρήση της ιδιοκτησίας, στον καθένα. Δηλώνει πως ο συνδυασμός της κοινωνικής συνήθειας, της πνευματικής καλλιέργειας και των νόμων είναι ο κατάλληλος τρόπος για να συσταθεί μια κοινωνία και ν' αποκτήσει ενότητα.

47. Πιθανόν έχει την έννοια της «πνευματικής καλλιέργειας». Ο νομοθέτης πρέπει με τη νομοθεσία του να δημιουργήσει ένα νέο πνευματικό κράτος, ώστε η κοινοκτημοσύνη να βρίσκεται στην υπηρεσία όλων (1263 a 39). Το ισχύον σύστημα της ιδιοκτησίας, βελτιωμένο με νέους νόμους, είναι προτιμότερο απ' οποιοδήποτε άλλο (1263 a 22).

48. Οι «ομότιμοι» των Σπαρτιατών (που είναι αντίστοιχοι των «φυλάκων» του Πλάτωνα) κατέχουν τη γη, μα η καλλιέργεια της είναι δουλειά των «ειλώτων». Τούτο όμως δεν είναι το πλατωνικό σύστημα. Οι φύλακες του Πλάτωνα δεν κατέχουν γη και οι αγρότες του είναι τόσο αγρότες όσο και ιδιοκτήτες, χωρίς όμως, να είναι είλωτες.

Άλλωστε το *μη γεωργεῖν τους φύλακας* είναι Δωρικός πολιτικός θεσμός. Το αποτέλεσμα τούτης της προσπάθειας των Σπαρτιατών, που έγινε την εποχή του Αριστείδη για να επαναφερθεί ο παραπάνω Δωρικός θεσμός, είναι άγνω-

ΣΧΟΛΙΑ

στο. Η αιτία όμως είναι γνωστή. Ο περιουσιακός πλούτος της Σπάρτης είχε μαζευτεί στα χέρια λίγων πολιτών-με αποτέλεσμα οι περισσότεροι, λόγω της φτώχειας τους, να είναι υποχρεωμένοι να εργάζονται στα χωράφια γιατί "αλλιώς δεν μπορούσαν να πληρώσουν το τίμημα της Σπαρτιατικής εκπαίδευσης. Επειδή όμως η ασφάλεια των λίγων πλουσίων της πόλης απαιτούσε στρατιωτική δύναμη, αναγκάστηκαν να της προσθέσουν και πολίτες που εργάζονταν στα χωράφια.

49. Ωστόσο ο Πλάτων (*Πολιτ.* Γ, 417 α και Δ, 419) κάνει σαφές πως το σύστημα της κοινοκτημοσύνης των αγαθών δεν εφαρμόζεται στο σύνολο των πολιτών. Φαίνεται καθαρά πως η κοινοκτημοσύνη των γυναικών, των παιδιών και των αγαθών αφορά μόνο τους φύλακες. Άλλωστε η αντίρρηση του Αριστοτέλη στο 1262 a 40 προϋποθέτει πως η κοινοκτημοσύνη των γυναικών και των παιδιών περιορίζεται στους φύλακες.

50. Ο Αριστοτέλης παραλείπει ή του διαφεύγει, πως ο Πλάτωνας δηλώνει σαφώς πως οι γεωργοί έχουν ατομική ιδιοκτησία και ζουν σε χωριστές, ιδιωτικές οικογένειες. Παρατηρούμε ακόμη πως αναφέρεται ξανά στο θέμα της κοινοκτημοσύνης γυναικών και παιδιών, σ' ένα χωρίο που κατά τ' άλλα είναι αφιερωμένο στο θέμα της ιδιοκτησίας ή μη της περιουσίας.

51. Εξετάζονται τρεις περιπτώσεις: 1) Κοινοκτημοσύνη γυναικών, παιδιών και αγαθών. 2) Καμία κοινοκτημοσύνη. 3) Κοινοκτημοσύνη γυναικών και παιδιών, όχι αγαθών. Δεν αντιμετωπίζεται η περίπτωση κοινοκτημοσύνης αγαθών και όχι γυναικών και παιδιών.

52. Η στενή φιλία που προκύπτει από την κοινοκτημοσύνη θα υπάρχει τόσο στους αγρότες όσο και στους φύλακες. Επομένως και οι δυο τάξεις θα κινούνται πάνω στην ίδια βάση, χωρίς πάντως να εκλείψει η διάκριση αρχόντων

ΣΧΟΛΙΑ

και αρχομένων, κάτι που αποτελεί και άποψη του Πλάτωνα. Αν γεωργοί και φύλακες είναι το ίδιο, οι πρώτοι δεν θα αποκομίζουν κανένα όφελος από την υπακοή τους. Ή, κατά την άποψη του Αριστοτέλη, ο κατώτερος κερδίζει από την υποταγή του στον ανώτερο, όπως στην περίπτωση του δούλου, των κατοικίδιων ζώων, των υπηκόων του απόλυτου μονάρχη.

53. Μπορούμε να υποθέσουμε πως οι αντίπαλες τάσεις θα είναι εκείνοι που ζουν με κοινοκτημοσύνη γυναικών και περιουσιών κι εκείνοι που ζουν με τον αντίθετο τρόπο. Στην πραγματικότητα η αντίθεση έγκειται στο ότι οι φύλακες θα δρουν σαν φρουρά τοποθετημένη σε εξαρτημένη πόλη κι οι γεωργοί κι οι τεχνίτες θα είναι οι πολίτες τούτης της πόλης.

54. Σ' ετούτο το χωρίο όπως και στα επόμενα, ο Αριστοτέλης περνά από την κριτική του πλατωνικού συστήματος κοινοκτημοσύνης στην κριτική του πλατωνικού συστήματος διακυβέρνησης. Τούτα τα δυο είναι βέβαια στενά συνδεδεμένα και το χωρίο τούτο αποτελεί είδος παραρτήματος στα υπόλοιπα επιχειρήματα.

55. Ο Αριστοτέλης επικρίνει εδώ την άποψη πως υπάρχουν προικισμένες τάξεις και προτείνει, ως πιο κατάλληλη για τις συνθήκες της Ελληνικής πόλης την πρακτική του «άρχειν και άρχεσθαι», την άποψη πως όλοι οι πολίτες είναι προικισμένοι με αρετή τέτοια ώστε να μπορούν να μεταπηδούν από τις ασχολίες τους στην άσκηση της εξουσίας και τανάπαλιν.

56. Όπως για παράδειγμα, τα μέρη του αριθμού 24 είναι $3 + 5 + 7 + 9$, που είναι περιττοί αριθμοί.

57. Και ο Πολύβιος επικρίνει το πολίτευμα τούτο λέγοντας «Η Πολιτεία του Πλάτωνα έχει τόση σχέση με την πολιτεία των Ρωμαίων, Λακεδαιμονίων και Καρχηδονίων, όση το ωραίο αλλά άψυχο άγαλμα με του ζωντανούς και

ΣΧΟΛΙΑ

πραγματικούς ανθρώπους» (ΣΤ, 4).

58. Οι *Νόμοι* είναι έργο της μεγάλης ηλικίας του Πλάτωνα που δεν γράφτηκε για να αναιρέσει την *Πολιτεία* όπως πολλοί πιστεύουν, αλλά για να υποδείξει νόμους που μπορούν να προσαρμοστούν στα τότε υπάρχοντα πολιτεύματα. Οι πολιτικές αρχές είναι θετικότερες και πρακτικότερες από εκείνες της ιδανικής πολιτείας. Στους *Νόμους* δεν γίνεται λόγος ούτε για κοινοκτημοσύνη, ούτε για κοινότητα γυναικών και παιδιών.

59. Στο βιβλίο Δ των Πολιτικών ο Αριστοτέλης συνδέει το *κνριον* με το *βονλενόμενον* μέρος της πόλης και γι' αυτό τον λόγο σ' ετούτο το χωρίο συνδυάζει τους δυο όρους για να περιγράψει τους «τέλειους φύλακες» που ασκούν τη διακυβέρνηση.

60. Πραγματικά στην *Πολιτεία* τίποτα τέτοιο δεν δηλώνεται με σαφήνεια. Ο ρόλος των αγροτών φαίνεται μόνο από τα συμφραζόμενα και είναι να συντηρούν με το προϊόν της εργασίας τους τους άρχοντες και τους φύλακες.

61. Ο Πλάτωνας αναφέρει 5040, αριθμό που θεωρεί «ιερό», γιατί είναι πολλαπλάσιος του 12. Διαιρεί τη χώρα σε δώδεκα τομείς που τον καθένα κατέχει μία από τις δώδεκα φυλές. Η κάθε φυλή χωρίζεται σε δυο μέρη, που το καθένα αποτελείται από 210 πολίτες-οπλίτες, επομένως: $12 \times 2 \times 210 = 5040$.

62. Η έκταση της Βαβυλώνας ήταν περίφημη κι απέραντη. Ο Ηρόδοτος (Α. 178) παραδίδει πως η περίμετρος του εξωτερικού περιβόλου των τειχών της ήταν 480 αρχαία στάδια, δηλαδή, γύρω στα 89 χιλιόμετρα.

63. Ο Αριστοτέλης έχει υπόψη του πως η ελληνική πόλη-κράτος, έχει περιορισμένη έκταση, που ορίζεται συνήθως από τη θάλασσα ή από κάποια λοφοσειρά. Η Αθήνα, κατ' εξαίρεση, κατείχε έκταση 1000 τετραγωνικών μιλίων κι η Κόρινθος έκταση 350 τετρ. μιλ., ο μέσος όρος έκτασης

ΣΧΟΛΙΑ

όμως των ελληνικών πόλεων ήταν περίπου 70 τετραγωνικά μίλια. (Cambridge Ancient History, τομ. 3, σελ. 698).

64. Η σημασία αυτού που μπορεί να ομοιαστεί «εξωτερική πολιτική» και της πολεμικής ετοιμότητας ως βάση της εξωτερικής πολιτικής, είναι μεγαλύτερη από την έμφαση που της δίνει εδώ ο Αριστοτέλης. Αναφέρεται σ' αυτήν και παρακάτω.

65. Αναλύοντας το θέμα του απαραίτητου στρατιωτικού εξοπλισμού, ο Αριστοτέλης ισχυρίζεται πως πρέπει να ξεκαθαριστεί πρώτα ο σκοπός για τον οποίο απαιτείται. Για παράδειγμα, θα πρέπει να διαθέτει τ' απαιτούμενα αμυντικά μέσα από εξωτερική ή εσωτερική επιβουλή. Με τον ίδιο τρόπο εδώ ζητά πλήρη και σαφή προσδιορισμό των μέσων, που απαιτούνται για τον καθορισμό του ζητούμενου μεγέθους περιουσίας. Δεν πρέπει να περιοριζόμαστε στον μοναδικό στόχο της ήρεμης ζωής, πρέπει ακόμη να περιλάβουμε και το στόχο της φιλελεύθερης ζωής, που από τη φύση του εμπεριέχει και τις σχέσεις μας με τους άλλους. Όπως ακριβώς κάναμε, όταν ασχολούμασταν με την απαιτούμενη ποσότητα στρατιωτικού εξοπλισμού, όπου συμπεριλάβαμε και την άμυνα σε κάθε εξωτερική επιβουλή, πράγμα που επίσης σήμαινε τις σχέσεις μας με τους άλλους.

66. Ο Φείδων, σύμφωνα με τα Πάρια Μάρμαρα, έζησε στα τέλη του 9ου αι. π.Χ., ήταν σύγχρονος ή και λίγο προγενέστερος του Λυκούργου κι έζησε στην Κόρινθο, επί της διακυβέρνησης των Βακχιάδων. Ο Φείδων έβλεπε πως το ολιγαρχικό πολίτευμα της πατρίδας του, που στηριζόταν στις μεγάλες ιδιοκτησίες των αρχαίων Δωρικών οικογενειών, κινδύνευε να εκδημοκρατιστεί από το ανήσυχο Ιωνικό πνεύμα των εργατών και τεχνιτών. Τούτοι οι τελευταίοι καθώς πλούτιζαν κι έχοντας δικαίωμα ιδιοκτησίας, προσπαθούσαν ν' αγοράζουν τα μεγάλα κτήματα και

ΣΧΟΛΙΑ

να καταλαμβάνουν τα ψηλότερα αξιώματα. Ο Φείδωνας λοιπόν, εισηγήθηκε την ψήφιση νόμου, με τον οποίο ν' απαγορεύεται η πώληση κτημάτων από τις αρχαίες Δωρικές οικογένειες κι έτσι να παραταθεί η επίδραση των ολιγαρχικών στο πολίτευμα.

67. Ο Πλάτωνας προτείνει τη διάθεση ξεχωριστής οικίας για κάθε παντρεμένο γιό. Το παράξενο είναι πως κι ο ίδιος ο Αριστοτέλης, στην περιγραφή της «τέλειας πολιτείας» του, δίνει σε κάθε πολίτη δυο διαφορετικούς κλήρους και δυο διαφορετικά σπίτια, ένα κοντά στην πόλη κι ένα στα σύνορα.

68. Η πολιτεία, όπως την περιγράφει ο ίδιος ο Αριστοτέλης στο Δ βιβλίο, είναι ένα πολίτευμα που μπορεί να περιγραφεί ως μείξη ή αμεσότητα», δημοκρατίας κι ολιγαρχίας. Στηρίζεται στην ύπαρξη πολυάριθμης μεσαίας τάξης και πολιτικά δικαιώματα έχουν εκείνοι που έχουν την οικονομική δυνατότητα να κρατούν όπλα. Ο Αριστοτέλης περιγράφει την πολιτεία σαν το καλύτερο δυνατό πολίτευμα για τη μέση πόλη και προβάλλει το πολίτευμα των Σπαρτιατών ως παράδειγμα, μιας τέτοιας μεικτής μορφής. Εδώ, απ' ότι θα δούμε, μοιάζει ν' ακολουθεί διαφορετική γραμμή, διαχωρίζοντας το πολίτευμα των Σπαρτιατών από την πολιτεία.

69. Είναι πιθανό να υπαινίσσεται τον περίφημο Πυθαγόρειο φιλόσοφο, μαθηματικό, πολιτικό και στρατηγό, Αρχύτα τον Ταραντίνο, που έζησε γύρω στο 400 - 360 π.Χ. Τούτος σ' ένα σύγγραμά του, το *Περί Νόμων και Δικαιοσύνης*, αποσπάσματα του οποίου διέσωσε ο Στοβαίος (*Περί πολιτείας* 134) αναφέρει πως το καλύτερο πολίτευμα είναι σύνθετο από όλα τα άλλα και περιέχει από λίγο θεσμούς από δημοκρατικά, ολιγαρχικά, βασιλικά και αριστοκρατικά πολιτεύματα.

70. Το επιχείρημα τούτο αδικεί τον Πλάτωνα. Κατ'

ΣΧΟΛΙΑ

αρχήν στο *Νόμοι* δεν πραγματεύεται το «ιδανικό» πολίτευμα, αλλά τη μορφή που πλησιάζει περισσότερο στο ιδανικό. Και δεύτερον δεν προτείνει ν' αναμειχθεί η τυραννίδα με το είδος της δημοκρατίας που «είτε δεν είναι πολίτευμα είτε είναι το χειρότερο απ' όλα», αλλά μια συνταγματική μοναρχία με μια μετριοπαθή δημοκρατία.

71. Τούτο μοιάζει να έρχεται σε αντίθεση με την Αριστοτελική άποψη (Βιβλίο Δ), όπου η πολιτεία αποτελείται από τα δυο στοιχεία της δημοκρατίας και της ολιγαρχίας, είναι η καλύτερη δυνατή διακυβέρνηση μιας μέσης πόλης. Απ' την άλλη όμως, στο ίδιο βιβλίο, δηλώνει πως είναι καλύτερο να συνδυάζονται περισσότερα στοιχεία απ' αυτά που αποτελούν την πολιτεία.

72. Η προηγούμενη αντίρρηση ήταν πως το πολίτευμα που περιγράφεται στους *Νόμους*, παρόλο που είναι συνδυασμός μοναρχίας και δημοκρατίας, δεν θα ήταν το πλησιέστερο προς το «ιδανικό», μια κι είναι πολίτευμα που αποτελείται από δυο μόνο στοιχεία κι άρα κατώτερο από μια πιο «αριστοκρατική» μορφή, όπως των Σπαρτιατών, που συνδυάζει τρία στοιχεία. Η αντίρρηση τώρα έγκειται στο ότι ο Πλάτωνας αντιφάσκει στη δική του σύλληψη για το «πλησιέστερο προς το ιδανικό» πολίτευμα και δεν αναμειγνύει στην ουσία μοναρχία με δημοκρατία.

73. Το πλατωνικό σύστημα εκλογής των 360 μελών, που θ' αποτελέσουν τα μέλη της βουλής περιλαμβάνει τρία στάδια. Το πρώτο, είναι ένα είδος προ-εκλογών, όπου γίνονται προκαταρκτικές εκλογές επί τέσσερις συνεχείς μέρες, κι εκλέγονται αντιπρόσωποι των τεσσάρων τάξεων. Ο Πλάτων εδώ δεν καθορίζει αριθμό αντιπροσώπων από την κάθε τάξη, προτείνει μόνο την «ταξική» μέθοδο ψηφοφορίας που περιγράφει ο Αριστοτέλης. Στο δεύτερο στάδιο γίνεται η οριστική εκλογή των αντιπροσώπων. Τώρα δημοσιεύεται ολόκληρος ο κατάλογος των προεκλεγ-

ΣΧΟΛΙΑ

μένων αντιπροσώπων του πρώτου σταδίου κι όλοι οι πολίτες των τεσσάρων τάξεων, εκλέγουν μαζί, ίσο αριθμό (180) αντιπροσώπων από κάθε τάξη. Η διαδικασία όμως δεν έχει τελειώσει ακόμη. Μπορεί η οριστική εκλογή να έγινε κατά το δεύτερο στάδιο, η εκλογή όμως καθαυτή δεν είναι οριστική. Πρέπει να χρησιμοποιηθεί και κλήρωση. Κατά το τρίτο και τελευταίο στάδιο του πλατωνικού συστήματος, πρέπει να μειωθεί με κλήρωση ο αριθμός των αντιπροσώπων κάθε τάξης από 180 σε 90. Έτσι αναδεικνύονται τελικά 90 αντιπρόσωποι από κάθε τάξη, που θ' αποτελέσουν τη βουλή των 360. Ας σημειωθεί εδώ πως ο Αριστοτέλης δεν είναι απόλυτα ακριβής λέγοντας πως ίσος αριθμός υποψηφίων εκλέγεται από κάθε τάξη κατά το πρώτο στάδιο.

74. Κατά το σύστημα του Πλάτωνα τα μέλη και των τεσσάρων τάξεων προεκλέγουν τους αντιπρόσωπους από τις δυο πρώτες τάξεις, μόνο τα μέλη των τριών πρώτων τάξεων προεκλέγουν τους αντιπρόσωπους από την τρίτη τάξη και μόνο τα μέλη των πρώτων δυο τάξεων προεκλέγουν τους αντιπροσώπους της τέταρτης τάξης.

75. Η δήλωση τούτη ισχύει μόνο για το πρώτο, προκαταρκτικό στάδιο της ψηφοφορίας. Δεν αληθεύει απόλυτα για το δεύτερο, τελικό στάδιο ψηφοφορίας, όπου όλοι είναι υποχρεωμένοι να συμμετέχουν. Πρέπει να παραδεχτούμε όμως πως αν οι προνομιούχες τάξεις πλεονεκτούσαν στο πρώτο στάδιο, θα διατηρούν τούτο πλεονέκτημα και στο δεύτερο.

76. Εχουμε αναφέρει και πιο πάνω πως ο Πλάτων στους Νόμους του δεν πραγματεύεται το «τέλειο» πολίτευμα, αλλά το πλησιέστερο προς αυτό. Η κριτική λοιπόν του Αριστοτέλη δεν έχει άλλο σκοπό παρα να δείξει πως υπάρχουν κι άλλα περιθώρια ανάλυσης κι αυτή αποπειράται να κάνει στα βιβλία Γ και Δ. Το περίεργο μόνο είναι πως

•

"

<

*i*ΣΧΟΛΙΑ*i*

•

»

τούτη η ανάλυση του έχει πολλά κοινά σημεία με τους Νόμους του Πλάτωνα και σε μερικά μάλιστα στηρίζεται σ' αυτούς. Όταν ο Αριστοτέλης ασκεί κριτική είναι απόλυτος. Όταν θεμελιώνει τα επιχειρήματα του δεν διστάζει να δανειστεί στοιχεία και από τους προγενέστερους του, στους οποίους πιθανώς και να άσκησε κριτική.

77. Ο Φαλέας δεν αναφέρεται πουθενά αλλού παρά μόνο στον Αριστοτέλη. Εικάζεται πως έζησε πολλά χρόνια μετά τον Σάλωνα κι ίσως μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, τότε που γινόταν πολύς λόγος για τα πολιτεύματα. Πατρίδα του είναι η Χαλκηδών ή Καλχηδών (Ηρόδοτος Δ, 85), πόλη στη μεσημβρινή έξοδο του Βοσπόρου. Όπως και το Βυζάντιο, ήταν αποικία των Μεγαρέων και την ίδρυσαν το 675 π.Χ. Ήταν γνωστή για το μαντείο της του Απόλλωνα. Στη μετάφραση του Αρετίνου ο Φαλέας, φέρεται ως Καρχηδών, εκδοχή που θεωρεί σωστή και ο Κοραής. Δεν είναι όμως πιθανή γιατί οι Χαλκιδείς, ως άποικοι των Μεγαρέων ήταν γνωστοί για τις φιλοσοφικές και πολιτικές του ασχολίες, από εκεί καταγόταν κι ο γνωστός μαθητής του Πλάτωνα, Ξενοκράτης. Επιπλέον το σύστημα της ισοκτημοσύνης του Φαλέα είναι προσφιλές και γνωστό στους Δωριείς, που ήσαν πιθανώς οι πρώτοι άποικοι, όπως μαρτυρεί και το ιερό και μαντείο του θεού των Δωριέων, Απόλλωνα.

78. Ο Πλούταρχος (Σόλων 20) αναφέρει πως ο Σόλων επέτρεψε στις κληρονόμους να παίρνουν προίκα την πατρική κληρονομιά κι απαγόρευσε την προίκα στους υπόλοιπους γάμους, ορίζοντας η νύφη να μην παίρνει άλλη προίκα παρα μόνο τρεις φορεσιές και οικιακά σκεύη μικρής αξίας. Ο Μοντεσκιέ στο Πνεύμα του Νόμου επικρίνει τούτο το νόμο του Φαλέα.

79. Απ' ετούτο το χωρίο φαίνεται πως ο Πλάτων αναφερόταν στη συνολική συγκέντρωση πλούτου κάθε πολίτη

ΣΧΟΛΙΑ

ενώ ο Φαλέας αναφέρεται μόνο στην κτηματική.

80. Ο Αριστοτέλης εννοεί τους Επιζεφύριους Λοκρούς, πόλη της Κάτω Ιταλίας στην ανατολική ακτή της χερσονήσου της Βρεττίας. Την πόλη ίδρυσε ο Ευάνθης, μαζί με Λοκρούς, Οξολούς, Οπουντίους και Κορίνθιους, το 683 π.Χ. Πρώτος νομοθέτης της ήταν ο Ζάλευκος το 660 π.Χ., που κατόρθωσε να υπάγει σε μία διοίκηση, τα τέως αυτοδιοικούμενα φύλα της πόλης, πράγμα που συντέλεσε στην περαιτέρω πολύχρονη ακμή της πόλης. Η πόλη αναπτύχθηκε με τη γεωργία και το εμπόριο κι έγινε μια από τις σπουδαιότερες της Κάτω Ιταλίας. Η παρακμή της άρχισε το 356 π.Χ., όταν έγινε τύραννος της ο Διονύσιος ο νεώτερος, όταν τον έδιωξαν από τις Συρακούσες.

81. Η Λευκάδα ήταν αποικία Κερκυραίων και Κορίνθιων, που ιδρύθηκε από τον τύραννο της Κορίνθου Περίανδρο. Για το πολίτευμα της δεν γνωρίζουμε τίποτ' άλλο απ' όσα αναφέρονται εδώ. Φαίνεται όμως πως είχε χαρακτηρήσει αριστοκρατικό και τιμοκρατικό, όπως κι η μητρόπολη, που μετατράπηκε σε δημοκρατία μετά τη διάλυση των τιμοκρατικών θεσμών.

82. Επειδή δεν ήταν δυνατόν να διατηρηθούν ακέραιοι οι αρχικοί κλήροι, έπρεπε να γίνονται δεκτοί στ' αξιώματα και άνθρωποι που δεν κατείχαν παρα μόνο ένα μικρό μέρος των αρχικών κλήρων, παρά το γράμμα του νόμου, που απαιτούσε την κατοχή ολόκληρου κλήρου.

83. Ο Αριστοτέλης απορίπτει τόσο τα συστήματα κοινοκτημοσύνης, όσο και τα συστήματα ισοκτημοσύνης και προτείνει ένα σύστημα που θα βασίζεται στην ηθική παιδεία και που αυτή με τη σειρά της θα προδιαθέτει και θα εξασφαλίζει την ορθή χρήση της περιουσίας.

84. Η άποψη του Αριστοτέλη είναι πως τ' αξιώματα πρέπει να δίνονται ανάλογα με την αξία, βάσει της αρχής της «αναλογικής ισότητας», που δίνει αξιώματα στους

ΣΧΟΛΙΑ

ανθρώπους ανάλογα με τη ωφέλιμη συμβολή τους στο κράτος. Τώρα οι «εκλεκτοί» φαίνεται πως συνεισφέρουν κάτι επιπλέον, πράγμα που θάπρεπε να ληφθεί υπόψη στην κατανομή των αξιωματών.

85. Όμηρος, *Ιλιάς* I, 319.

86. Τα τρία κακά είναι αδικοπραγία με σκοπό την απόκτηση των αναγκαίων, αδικοπραγία με σκοπό την εκπλήρωση άνομων πόθων και ηδονών και αδικοπραγία με σκοπό την άκοπη απόκτηση υπερβολικού πλούτου και ηδονών.

Η διάκριση ανάμεσα στο δεύτερο και το τρίτο είναι ανεπαίσθητη. Στο δεύτερο ο κακοποιός επιζητά την θεραπεία επίπονου πόθου, από τον οποίο ήδη πάσχει κι η ευχαρίστηση του είναι η ανακούφιση απ'τους πόνους του. Στο τρίτο ο κακοποιός αποζητά απόλαυση που δεν έχει καμιά σχέση με πόνο, με την άμεση εκπλήρωση της επιθυμίας του.

87. Το ερώτημα κατά πόσον ο φόνος τυράννου νομιμοποιείται προκάλεσε μεγάλες διαμάχες κατά τον Μεσαίωνα και τον 16ο αιώνα. Ο Αριστοτέλης εδώ δεν αναφέρεται γενικά στο θέμα, απλά παρατηρεί πως στην πραγματικότητα οι τυραννοκτόνοι τιμούνται. Πιθανώς να αναφέρεται στις τιμές που πρόσφερε η Αθήνα στον Αρμόδιο και στον Αριστογείτονα, που δολοφόνησαν τον τύραννο Ίππαρχο.

88. Το πρόβλημα των εξωτερικών σχέσεων (εξωτερική πολιτική και άμυνα) είναι συνεχώς παρόν στον Αριστοτέλη. Το έχει ήδη αναφέρει μια φορά στην κριτική του στους Νόμους του Πλάτωνα κι όταν θα οικοδομήσει την δική του «ιδανική πολιτεία» (Βιβλίο Η), θα τον απασχολήσει αρκετά. Αναφέρεται επίσης στο ίδιο θέμα και στο Βιβλίο Δ. Αναφέρουμε επίσης το έργο του *Ρητορική τέχνη* Βιβλίο 1, όπου λέγει πως ο ομιλητής, που αναφέρεται σε πολιτικά θέματα, πρέπει να έχει εντρυφήσει στα ζητήματα ειρήνης

ΣΧΟΛΙΑ

και πολέμου, πρέπει να γνωρίζει τις πολεμικές δυνατότητες και τη στρατιωτική ιστορία του κράτους του και πρέπει επίσης να γνωρίζει εξ ίσου καλά τα αντίστοιχα θέματα των γειτονικών κρατών.

89. Ο Εύβουλος υπήρξε τύραννος δυο πόλεων ταυτόχρονα, του Αταρνέως και της Άσσου, που βρίσκονταν στη Λυδία απέναντι και λίγο πιο βόρεια, από τη Λέσβο, γύρω στο 350 π.Χ. Είναι φυσικό που ο Αριστοτέλης ενδιαφέρεται για την τύχη του επειδή έζησε στην Ασσο για αρκετά χρόνια, μετά το 347 π.Χ., φιλοξενούμενος από τον Ερμία, που διαδέχτηκε τον Εύβουλο κι είχε παντρευτεί ανηψιά του.

Ο Αυτοφραδάτης ήταν σατράπης της Λυδίας, επί της βασιλείας του Αρταξέρξη του Μνήμονα.

90. Το *δώβολον* δινόταν στους άπορους πολίτες είτε ως ημερήσια αποζημίωση για την εκτέλεση κάποιας δημόσιας υπηρεσίας, είτε ως ημερήσιο βοήθημα στους άπορους πρόσφυγες από τη Δεκέλεια, όταν το 410 π.Χ. την κατέλαβαν οι Σπαρτιάτες, και κατ' επέκταση και στους υπόλοιπους άπορους Αθηναίους πολίτες, είτε, τέλος, για ν' αγοράσουν θεατρικό εισιτήριο κατά τους θεατρικούς αγώνες.

Η διωβολία της πρώτης περίπτωσης δινόταν σαν ημερήσια αποζημίωση στους άπορους πολίτες που προσέρχονταν στην εκκλησία του δήμου. Τούτοι, πριν την εποχή του Περικλή, έρχονταν (σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αριστοφάνη *Έκκλησιάζονσαι* 300-310, 380) κι είχαν μαζί τους από το σπίτι ένα ασκί με νερό, ψωμί, δυο κρεμύδια και τρεις ελιές. Από την εποχή του Περικλή και μετά άρχισαν να παίρνουν έναν οβολό που αυξήθηκε αργότερα σε δύο. Η διωβολία καταργήθηκε για ένα χρονικό διάστημα, λόγω των συμφορών που προκάλεσε ο Πελοποννησιακός πόλεμος κι ξανάρχισε μετά την κατάργηση των 30 τυράννων. Η επαναφορά του θεσμού έγινε από πρόταση του Αgyρρρίου

ΣΧΟΛΙΑ

για να προσελκύσει τους άπορους πολίτες στην εκκλησία του δήμου. Το ποσό που δινόταν αρχικά ήταν πάλι ένας οβολός. Μετά από λίγο, ο Ηρακλείδης ο Κλαζομένιος το αύξησε σε δύο κι αργότερα πάλι ο Αγύρριος το αύξησε σε τρεις οβολούς, που έπαιρνε καθένας από τους έξι χιλιάδες δικαστές, κάθε φορά που μετείχε στο δικαστήριο. Πρώτος ο Περικλής είχε θεσπίσει τον μισθό στα δικαστήρια, που είχε οριστεί αρχικά σ' έναν οβολό, αυξήθηκε σε διώβολο και στη συνέχεια σε τριώβολο.

Η διωβολία της δεύτερης περίπτωσης, θεσπίστηκε από τον Κλεοφώντα τον λυροποιό, αντίπαλο του Θηραμένη. Στη συνέχεια την κατήργησε ο Καλλικράτης ο Παιανεύς, υποσχόμενος πως στο μέλλον θα την επανέφερε και θα πρόσθετε και τρίτον οβολόν.

Σπουδαιότερη απ' όλες είναι η τρίτη διωβολία, που ονομάστηκε και θεωρικά. Τούτη άρχισε πιθανώς από τον Περικλή, να δίνεται στους άπορους για να πηγαίνουν στο θέατρο κατά την διδασκαλία των δραμάτων. Το διώβολο που έπαιρνε ο καθένας το έδινε την παραμονή στον θεατρώνη, για να διατηρεί το θέατρο σε καλή κατάσταση και έτοιμο πάντοτε για χρήση. Η διωβολία, που αυξήθηκε αργότερα σε τριωβολία, δεν δινόταν μόνο κατά τις τέσσερις μεγάλες γιορτές, Παναθήναια, Διονύσια, Ελευσίνια και Θαργήλια, αλλά σταδιακά και κατά τη διάρκεια όλων των εορτών στην Αθήνα, που ήταν περισσότερες από ότι σε κάθε άλλη ελληνική πόλη. Ήταν μάλιστα τόσο δημοφιλής αυτός ο θεσμός που αργότερα έγινε δεκτή με μεγάλη προθυμία η πρόταση του φιλειρηνικού Εύβουλου, του αντίπαλου του φιλοπόλεμου Δημοσθένη, σύμφωνα με την οποία, τα πλεονάσματα κάθε ετήσιου απολογισμού, να διατίθενται για θεωρικά. Η δαπάνη για τα θεωρικά που ξεκίνησε από 35 τάλαντα, έφτασε τα 500 τάλαντα κάθε χρόνο. Γι' αυτό και σωστά χαρακτηρίζεται εδώ από τον Αριστοτέλη ως

ΣΧΟΛΙΑ

μάταιη και άπληστη η πονηρή διάθεση του δημαγωγούμενου λαού. Σύμφωνα δε με τον Βακχίο ήταν το καρκίνωμα της Αθηναϊκής πολιτείας κι ο κυριότερος λόγος καταστροφής της.

91. Ο Αριστοτέλης επαναλαμβάνει ακούραστα την άποψη του, πως ένα σύστημα ηθικής διαπαιδαγώγησης που θα βελτιώνει τον χαρακτήρα και θα διασφαλίζει τη σωστή στάση απέναντι στην περιουσία, είναι η μέθοδος που πρέπει να ακολουθηθεί.

92. Ο Αριστοτέλης προφανώς απορίπτει την άποψη πως όλοι οι τεχνίτες θα πρέπει να είναι δημόσιοι υπάλληλοι και περιορίζεται μόνο σε μερικούς απ' τους τεχνίτες που έχουν αναλάβει δημόσια έργα, να είναι δημόσιοι υπάλληλοι. Και προτείνει ακόμη κι αυτή η περιορισμένη εφαρμογή να γίνεται με συγκεκριμένους τρόπους, τους οποίους όμως, δεν αναφέρει. Παραθέτει μόνο δυο παραδείγματα, για τα οποία δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα.

93. Η Επίδαμνος, που στη Ρωμαϊκή εποχή μετονομάστηκε σε Δυρράχιο, ήταν γνωστή αρχαία πόλη, χτισμένη σε βραχώδη χερσόνησο στη δυτική όχθη της Αδριατικής. Στις αρχές του 7ου π.Χ. αιώνα την αποίκησαν Κερκυραίοι με Κορίνθιους, με αρχηγό τον ευγενή Κορίνθιο Φάλιο. Επειδή ο σκοπός της αποικίας ήταν εμπορικός, οι πρώτοι άποικοι ίδρυσαν με κοινά κεφάλαια, σύμφωνα με τα πρότυπα της Κορίνθου, εμπορικό σύνδεσμο κοινής ωφέλειας. Έργο του συνδέσμου ήταν η ανταλλαγή των προϊόντων των ελληνικών εργαστηρίων με τα πλούσια φυσικά προϊόντα της ενδοχώρας. Γι' αυτό τον λόγο εξέλεγαν κάθε χρόνο έναν πωλητή, που συνοδευόμενος από την οικογένεια του και τους δούλους του, πήγαινε στις διάσπαρτες φυλές των Ιλλυριών ιθαγενών για να κάνει την ανταλλαγή. Οι άποικοι λοιπόν είχαν οργανωθεί σε μετοχική εταιρεία κεφαλαιούχων, με πατροπαράδοτους τίτλους κι εκμεταλλεύονταν

ΣΧΟΛΙΑ

μονοπωλιακά το εμπόριο της πόλης. Επειδή είχαν κι εργαστήρια, προσλάβαιναν τεχνίτες (στα κοινά εργαστήρια της πόλης), που γίνονταν έτσι δημόσιοι υπηρέτες. Μ' αυτό τον τρόπο πλούτιζαν και ισχυροποιούνταν οι παλιότερες οικογένειες. Με την αύξηση όμως της πόλης, δημιουργήθηκε και αντίπαλη δημοκρατική μερίδα. Τούτες οι δυο μερίδες συγκρούστηκαν λίγο πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου και οι μεν ζήτησαν την βοήθεια των Κορινθίων κι οι δε δημοκρατικοί, τη βοήθεια των Κερκυραίων κι αυτή ήταν μια από τις αφορμές του Πελοποννησιακού πολέμου. (Θουκυδίδης Α, 24).

94. Ο Διόφαντος ήταν ονομαστός άρχοντας της Αθήνας κατά το 394 π.Χ.. Επειδή αναφέρεται η πρόταση του σε συνδυασμό με την Επίδαμνο, μπορούμε να συμπεράνουμε πως απέβλεπε στη μονοπωλιακή εκμετάλλευση των προϊόντων της Αθήνας, οπότε όλοι οι τεχνίτες θα γίνονταν δημόσιοι υπάλληλοι.

95. Ο Ιππόδαμος καταγόταν από τη Μίλητο της Ιωνίας, που ήταν αποικία της ομόνυμης Κρητικής πόλης. Έζησε στα χρόνια του Περικλή και του Πελοποννησιακού πολέμου. Φημιζόταν όχι μόνο ως νομοθέτης, αφού το πολίτευμα του θεωρείται άξιο μελέτης από τον Αριστοτέλη, αλλά και ως φυσικός και μετεωρολόγος. Κυρίως όμως διακρινόταν ως αρχιτέκτονας και πολεοδόμος. Όταν την εποχή του Περικλή, οι Αθηναίοι ανακαίνισαν τον Πειραιά, ανέθεσαν το έργο στον Ιππόδαμο παρόλο που είχαν στη διάθεση τους πολλούς γνωστούς αρχιτέκτονες. Ήταν μάλιστα τόσο μεγάλος ο θαυμασμός, μετά την αποπεράτωση του έργου, που το κυριότερο τμήμα της νέας πόλης, ονομάστηκε *Ίπποδάμειος αγορά*. Τα καινούργια σπίτια που έχτισε ο Ιππόδαμος τα θεωρούσαν καλλιτεχνήματα ισάξια του Παρθενώνα. Αργότερα, το 408 π.Χ., οι κάτοικοι της Λίνδου, της Ιαλυσσού και της Καμείρου, που ήταν χωριστές

ΣΧΟΛΙΑ

πόλεις της νήσου Ρόδου, θέλησαν να ενωθούν για λόγους ασφαλείας και ισχυροποίησης και ανέθεσαν στον Ιπποδαμο να σχεδιάσει και να διαρρυθμίσει την καινούργια πόλη, που την ονόμασαν Ρόδο. Ο Ιππόδαμος συνδύασε τις απαιτήσεις υγιεινής, καλαισθησίας και εσωτερικής και εξωτερικής ασφάλειας και σχεδίασε και έχτισε τη νέα πόλη, που διακοσμήθηκε με λαμπρά καλλιτεχνικά μνημεία και ιδρύματα, μεταξύ των οποίων και ο Κολοσσός της Ρόδου, το γνωστό άγαλμα του ήλιου στην είσοδο του λιμανιού, ένα από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου. Αλλά και η ίδια η πόλη της Ρόδου άφηνε έκθαμβο τον θεατή, όπως μας βεβαιώνει ο Στράβωνας (14, β, Ρόδος). Η λειτουργία όμως της πόλης δεν θα ήταν τέλεια αν το σχέδιο πάνω στο οποίο χτίστηκε δεν προέβλεπε για τον κατάλληλο τόπο των δημοσίων καταστημάτων, την έξυπνη τοποθέτηση των λιμανιών και την εύκολη μεταξύ τους πρόσβαση. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε με αρκετή ακρίβεια, πως τις βάσεις του πολιτεύματος και των περίφημων ναυτικών νόμων της Ρόδου που στήριξαν για πολλούς αιώνες το μεγαλείο και την ακμή της, τις είχε βάλει το πολύπλευρο και προνοητικό πνεύμα του Ιπποδαμου.

96. Ένα τέτοιο νόμο που υπήρχε στην Αθήνα, ήδη από την εποχή του Αριστείδη, δηλαδή πριν από τον Ιπποδαμο, αναφέρει ο Θουκυδίδης (Β, 46) στον επιτάφιο του Περικλή. Αν μάλιστα πιστέψουμε τον Διογένη Λαέρτιο (Α, η, 53), τούτος ο νόμος χρονολογείται από τον Σόλωνα. Ο Πλούταρχος (Σόλων 31) τον αποδίδει στον Πεισίστρατο. Επομένως δεν είναι αδικαιολόγητος ο αυστηρός χαρακτηρισμός του Ιπποδαμου, αφού ισχυρίζεται πως αυτός πρώτος σκέφτηκε τον νόμο ετούτο, ενώ ήταν γνωστός από καιρό στην Αθήνα.

97. Τούτο εξηγεί εν μέρει το σχέδιο του Φαλέα να κάνει τους δούλους δημόσιους.

ΣΧΟΛΙΑ

98. Παρόμοιο αξίωμα υπήρχε στη Λάρισα (*Πολιτικά* 1305 b 29). Προφανώς επρόκειτο για στρατιωτικό αξίωμα που είχε έργο την προστασία της πόλης από τους εξωτερικούς εχθρούς, ίσως κι από τους εσωτερικούς.

99. Επειδή κάθε στοιχείο που συντελεί στην ύπαρξη του κράτους είναι με την πλατιά έννοια μέρος του κράτους, (*Πολιτικά* 1290 b 39). Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι γεωργοί θα ήταν στην κατάσταση του δήμου της πλατωνικής *Πολιτείας*.

100. Για τους διαιτητές και δικαστές, αναφέρει ο Αριστοτέλης στο *Ρητορική τέχνη* (Α, 13) *6 διαιτητής το επιεικής άρα, ό δέ δικαστής τον νόμον*. Γι' αυτό κι οι διαιτητές συνεννοούνταν μεταξύ τους για να εκδόσουν την απόφαση, ενώ οι δικαστές όχι. Στην Αθήνα υπήρχαν δυο ειδών διαιτητές, οι δημόσιοι κι οι ιδιωτικοί. Οι ιδιωτικοί εκλέγονταν μετά από συμφωνία των διαδίκων κι η απόφαση τους ήταν ανέκκλητη. Οι δημόσιοι ήταν 40. Κληρώνονταν τέσσερα άτομα από κάθε φυλή (οι φυλές ήταν δέκα), που είχαν περάσει το εξηκοστό έτος της ηλικίας. Η θητεία τους ήταν ετήσια κι η απόφαση τους εκκλητή (επιδεκτική άσκησης ενδίκων μέσων).

101. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην ύπαρξη λαϊκών δικαστηρίων, που το καθένα περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό (μερικές εκατοντάδες) δικαστών, όπου καθένας απ' τους δικαστές ψηφίζει χωριστά κι απαγορεύεται να επικοινωνήσει με τους υπόλοιπους. Με τέτοιες συνθήκες δεν μπορεί να γίνει διάσκεψη, απαραίτητη στην επικύρωση της ετυμηγορίας, κι επομένως δεν μπορεί να υπάρχει επικυρωμένη ετυμηγορία.

102. Η απορία είναι σωστή, γιατί αν από εκατό δικαστές οι είκοσι παραδεχτούν πως δεν οφείλει τίποτα ο εναγόμενος κι οι γνοψες των υπόλοιπων ογδόντα επιμεριστούν και τον καταδικάζουν από μιά μέχρι είκοσι μνες, χωρίς

ΣΧΟΛΙΑ

καμιά απ' αυτές να συγκεντρώσει είκοσι ψήφους, ο ενάγων θα χάσει τη δίκη, ενώ στην ουσία την κέρδισε.

103. Τα κύρια γνωρίσματα βαρβαρότητας μιας χώρας είναι κατα τον Αριστοτέλη, η σιδηροφορία των ανδρών, γιατί δείχνει έλλειψη ευνομίας και ασφάλειας (Θουκιδίδης Α, 5-6) και η σωματεμπορία των γυναικών, γιατί δείχνει έσχατη ηθική και κοινωνική κατάπτωση.

104. Το όνομα Κύμη είχαν πολλές πόλεις στην αρχαία Ελλάδα. Αρχαιότερη κι επισημότερη ήταν η Αιολική, στη Μικρά Ασία στη Νότια πλευρά του Ελαϊτικού κόλπου. Σύμφωνα με μια παράδοση, τούτη η Κύμη φέρεται ως μητρόπολη της Σμύρνης.

105. Εδώ υπαινίσσεται τους θρύλους του Δευκαλίωνα, της Πύρρας και του κατακλυσμού.

106. Γραπτοί νόμοι είναι οι νόμοι που, μετά την εξάπλωση της γραφής και την κατάλυση των αρχαίων βασιλείων και την εγκαθίδρυση ολιγαρχικών ή δημοκρατικών πολιτευμάτων, γράφονταν πάνω σε ξύλο ή πέτρα. Ονομάζονται γραπτοί σε αντίθεση με τους άγραφους, *άγραπτα νόμιμα*, που ίσχυαν κατά παράδοση.

107. Το πολίτευμα των Λακεδαιμονίων αποδίδεται στον Λυκούργο, που πιστεύεται πως δεν ήταν Δωριεύς αλλά Αχαιός. Ο Λυκούργος, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (Α, 66), καταγόταν από το βασιλικό γένος των Αγιάδων και σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, από το γένος των Ευρυπυντιδών. Χρημάτισε αντιβασιλέας στους Λακεδαιμόνιους κι αποδείχτηκε φιλοδίκαιος, διαλακτικός και μεγαλόφρονας. Όταν ο βασιλιάς, του οποίου ήταν επίτροπος, ενηλικιώθηκε, ο Λυκούργος πήγε στη Κρήτη, που φημιζόταν για την ευνομία της, για να λύσει το πρόβλημα της νομοθεσίας της πατρίδας του. Κατ' άλλους δεν πήγε στην Κρήτη αλλά στους Δελφούς. Το πρόβλημα που είχε να λύσει ο Λυκούργος ήταν πραγματικά πολύπλοκο και δύσκολο. Στην πε-

ΣΧΟΛΙΑ

ριοχή της Σπάρτης, ήδη από τον 12ο π.Χ. αιώνα κατοικούσαν διαφορετικοί λαοί, με ισάριθμα βασιλικά γένη. Με την πάροδο των αιώνων οι διαμάχες των βασιλικών τούτων γενών, οδήγησαν σε πλήρη αναρχία. Ο Λυκούργος, βοηθούμενος από το ήδη δοκιμασμένο πολίτευμα των Κρητών, συνδύασε στο πολίτευμα του στοιχεία βασιλικά, αριστοκρατικά και δημοκρατικά μαζί. Έτσι διατήρησε τον βαθεία ριζωμένο θεσμό της βασιλείας, αλλά απαγόρευσε τις επιγαμίες ανάμεσα στα βασιλικά γένη για να διατηρηθεί η διχόνοια μεταξύ τους, μ' αυτό τον τρόπο έγινε δυνατή η ισχυροποίηση των δημοκρατικών στοιχείων.

108. Προηγούμενος ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε με μορφές πολιτευμάτων που είχαν προταθεί από θεωρητικούς και που έχαιραν καλής φήμης. Τώρα πρόκειται να ασχοληθεί με μορφές που έχουν ήδη εφαρμοστεί σε πόλεις, που θεωρούνται πως διακυβερνούνται σωστά. Και στις δυο περιπτώσεις, σύμφωνα με τη μέθοδο του, αναζητά τα μειονεκτήματα των πολιτευμάτων, για να τα αποφύγει στο πολίτευμα που πρόκειται να προτείνει. Αντιμετωπίζει λοιπόν, μ' επικριτική διάθεση το πολίτευμα της Σπάρτης, όπως έκανε και με τον Πλάτωνα, τον Φαλέα και τον Ιπποδαμο.

109. Πενέστες, ονομάζονταν οι δούλοι των Θεσσαλών.

110. Περίοικοι ονομάζονταν οι δούλοι των Κρητών.

111. Αχαιοί, εδώ είναι οι κάτοικοι της Φθιώτιδας, νότια της Θεσσαλίας· Μαγνήτες, οι κάτοικοι στα ανατολικά της Μαγνησίας και Περραιβοί, οι κάτοικοι στις κοιλάδες ανάμεσα στην Πίνδο και τον Πηνειό.

112. Ο Αριστοτέλης πολλές φορές προσπαθεί να εξηγήσει τα λάθη που θέλει να διορθώσει (*Πολιτικά* 1257 b 40) και δικαιολογεί τη στάση του στα *Ηθικά Νικομάχεια* 1154 a 22).

113. Είναι η μακρόχρονη απουσία των συζύγων και η

ΣΧΟΛΙΑ

άρνηση των γυναικών να υποταχθούν στους νόμους.

114. Οι ακόλουθες παρατηρήσεις είναι ενδιαφέρουσες, ιδιαίτερα επειδή αποκαλύπτουν ορισμένες ενδείξεις για το πώς αντιμετωπίζει ο Αριστοτέλης το θέμα της ιδιοκτησίας στην ιδανική πολιτεία του. Διαπιστώνουμε πως είναι υπέρμαχος του αναπαλλοτρίωτου των κληρών και της ρύθμισης, ίσως και της κατάργησης, των δωρεών και κληροδοτημάτων. Ήθελε να καταργήσει την προίκα ή να περιορίσει τη σημασία της, και να απαγορεύσει στον πατέρα ή επίτροπο της επικλήρου να την παντρεύει με όποιον ήθελε.

115. Οι πολυάριθμοι και μακρόχρονοι πόλεμοι της Σπάρτης είχαν προκαλέσει τον θάνατο πολλών από τους πολίτες. Η μεγάλη περιουσία των Σπαρτιατισσών επιβιβιώνεται και από τον Πλούταρχο.

116. Ο αττικός νόμος έδινε επίσης στον πατέρα το δικαίωμα να δώσει τη μοναδική του κληρονόμο σε όποιον ήθελε, το δικαίωμα όμως αυτό μπορούσε να αμφισβητηθεί από τους συγγενείς, αν θίγονταν τα συμφέροντά τους. Ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι είναι δυνατή μια δικαιότερη κατανομή της περιουσίας, αν η κληρονομιά μεταβιβαστεί, όχι με δωρεά ή κληροδοσία, αλλά με διάδοχη, και συνιστά στους ολιγαρχικούς άρχοντες να υιοθετήσουν αυτό το σύστημα (*Πολιτικά* 1309 a 23) Έτσι, αν και προτιμά τις διατάξεις του αττικού νόμου από εκείνες του σπαρτιατικού, θέλει να προχωρήσει περισσότερο: δεν μπορεί να επιτρέψει στον πατέρα να δώσει τη μοναδική του κληρονόμο σε όποιον θέλει. Τάσσεται οπωσδήποτε υπέρ της κατάργησης του δικαιώματος της ελεύθερης διάθεσης ή τουλάχιστον του σοβαρού περιορισμού της.

117. Ο Αριστοτέλης προφανώς αναφέρεται στο διάστημα πριν από τη μάχη των Λεύκτρων, οπότε πρόκειται και για τη Λακωνία και για τη Μεσσηνία.

118. Η λέξη φαύλος χρησιμοποιείται συχνά για να υπο-

ΣΧΟΛΙΑ

δηλώσει τα ελαττώματα ενός κοινωνικού ή πολιτικού συστήματος.

119. Ο Ηρόδοτος (9, 35) υποστηρίζει αντίθετα ότι μόνο δυο άνθρωποι, ο Τισαμένης ο Ηλείος και ο αδελφός του Ηγίας έγιναν πολίτες της Σπάρτης.

120. Οι πέντε έφοροι των Σπαρτιατών, ασκούσαν γενική εποπτεία στο πολίτευμα. Πλήθος σύγχρονων στοχαστών, από τον Καλβίνο μέχρι τον Φίχτε, έχουν εισηγηθεί την εφαρμογή προτύπων παρόμοιων με τη Σπαρτιατική Εφορία, με τη μορφή Ανώτατου Συμβουλίου ή Ανώτατου Δικαστηρίου, με στόχο την άσκηση ελέγχου στη λειτουργία του κράτους.

121. Η σημαντική τούτη άποψη του Αριστοτέλη (ότι η κοινή θέληση είναι το θεμέλιο του κράτους), συνεπάγεται από την ιδέα της «κοινωνικής συμμετοχής» και συχνότατα ο συγγραφέας την επαναλαμβάνει. Στο Δ βιβλίο δηλώνει πως το μεικτό πολίτευμα εξαρτάται από τη θέληση των μερών που το συνιστούν. Στο ίδιο βιβλίο αναφέρει, ως κοινή αρχή όλων των πολιτευμάτων, πως το μέρος που θέλει τη συνέχιση του πολιτεύματος, πρέπει να είναι ισχυρότερο από το μέρος που δεν την θέλει. Το ίδιο επαναλαμβάνεται και στο Ε βιβλίο. Πρέπει να σημειωθεί πως ο Αριστοτέλης, μερικές φορές θεωρεί πως πρέπει να υπάρχει κοινή αποδοχή απ' όλα τα μέρη του πολιτεύματος (όπως εδώ που αναφέρεται στη Σπάρτη) και σε άλλα θεωρεί μόνο τη θέληση του μεγαλύτερου μέρους.

122. Δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς ήταν αυτή η μέθοδος που περιγράφεται ως παιδαριώδης, επειδή, όμως ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί την ίδια έκφραση και για την εκλογή των γερόντων, μπορούμε ίσως να συμπεράνουμε, πως πρόκειται για την ίδια μέθοδο. Ο Πλούταρχος (*Λυκούργος* 26) παραδίδει πως οι υποψήφιοι παρουσιάζονταν, με τη σειρά που όριζε ο κλήρος, εμπρός στην εκκλησία του δή-

ΣΧΟΛΙΑ

μου και οι πολίτες έκφραζαν δια βοής την επιδοκιμασία τους. Ανάλογα με την ένταση της βοής καθοριζόταν κι η σειρά των υποψηφίων, δηλαδή, πρώτος, δεύτερος, τρίτος κλπ.

123. Οι νόμοι του Λυκούργου δεν είχαν καταγραφεί κι αποτελούσαν εθιμικό δίκαιο.

124. Φαίνεται παράξενο που ο Αριστοτέλης αναφέρεται σ' ένα μη Ελληνικό πολίτευμα και το περιλαμβάνει στα τρία καλύτερα εφαρμοσμένα πολιτεύματα. Το θέμα γίνεται ακόμα πιο παράξενο αν σκεφτούμε πως, εκείνη την εποχή, η Καρχηδόνα πολεμούσε με τους Έλληνες για την επικράτηση στη Σικελία. Η Καρχηδόνα όμως, όπως η Σπάρτη και η Κρήτη, είχε πολίτευμα μεικτού τύπου, που ο Αριστοτέλης θεωρούσε πως ήταν το καλύτερο δυνατό. Γι' αυτόν ίσως το λόγο, ασχολείται με το πολίτευμα της Καρχηδόνας.

125. Η λέξη *πολιτεία* έχει δυο έννοιες στο έργο *Πολιτικά*. Η πρώτη είναι γενική και σημαίνει «πολίτευμα» κι η δεύτερη είναι ειδική και σημαίνει ένα συγκεκριμένο «μεικτό πολίτευμα». Εδώ η λέξη χρησιμοποιείται με τη δεύτερη σημασία της. Ο αναγνώστης μπορεί να έχει σαστίσει από το γεγονός πως ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τις λέξεις «αριστοκρατία» και «πολιτεία» σα να ήταν ισοδύναμες, όπως επίσης κι απ' το γεγονός πως συχνά αναφέρεται στην αριστοκρατία σαν ένα απο τα στοιχεία που πρέπει ν' αποτελούν το μεικτό πολίτευμα. Μερικές φορές όμως, χρησιμοποιεί τον όρο αριστοκρατία για να δηλώσει ένα μεικτό πολίτευμα, επειδή προφανώς η βάση της αρχής αναγνώρισης της αξίας (που είναι θεμελειώδες στοιχείο του αριστοκρατικού πολιτεύματος), αποτελεί και θεμέλιο της σωστής «πολιτείας». Είναι δυνατόν, όμως, να υπάρχουν «πολιτείες», που δεν αναγνωρίζουν την αξιοκρατία, αλλά μόνο τον πλούτο και το πλήθος (αποτελούν, επομένως

ΣΧΟΛΙΑ

συνδυασμό ολιγαρχίας και δημοκρατίας), τούτες οι «πολιτείες» που δεν περιέχουν κανένα αριστοκρατικό στοιχείο, δεν μπορούν να ονομάζονται αριστοκρατίες.

126. Αν οι αξιωματούχοι πληρώνονταν ή αναδεικνύονταν με κλήρωση, τούτο θα αποτελούσε παρέκκλιση προς τη δημοκρατία.

127. Δεν γίνεται σαφές το γιατί ο θεσμός της Καρχηδόνας, σύμφωνα με τον οποίον όλες οι δίκες διακάζονται απ' όλους μαζί τους δικαστές, είναι περισσότερο αριστοκρατικός από το θεσμό της Σπάρτης, όπου διαφορετικοί δικαστές εκδίκαζαν διαφορετικές υποθέσεις. Το ίδιο ασαφές είναι το αν ο θεσμός της Σπάρτης, που θεωρείται παρέκκλιση, είναι παρέκκλιση προς τη δημοκρατία ή προς την ολιγαρχία. Μπορεί να θεωρηθεί πως τείνει προς την ολιγαρχία, αν υποθέσουμε πως λίγα άτομα διακάζουν κάθε είδους υπόθεση. Μπορεί όμως να θεωρηθεί και παρέκκλιση προς τη δημοκρατία, αν υποθέσουμε πως πολλοί δικαστές εκδίκαζαν όλα τα είδη υποθέσεων.

128. Θα περιμέναμε ίσως, τον Αριστοτέλη να πει πιο απλά πως «και στις δυο τούτες σφαίρες η άσκηση της εξουσίας έχει επεκταθεί σε μεγάλο αριθμό ανθρώπων, που ο καθένας εκτελεί συγκεκριμένο έργο». Η σκέψη του όμως, φαίνεται πως στοχεύει μακρύτερα, θεωρεί πως και στις δυο σφαίρες είναι εξίσου διαδεδομένα τόσο το «άρχειν» όσο και το «άρχεσθαι».

129. Στην αρχή του Β βιβλίου, ο Αριστοτέλης ανάφερε πως πρώτον, θα ασχοληθεί με πολιτεύματα που είχαν προταθεί από θεωρητικούς και που θεωρούνταν σωστά και δεύτερον, με πολιτεύματα που θεωρούνταν σωστά και είχαν ήδη εφαρμοστεί. Τώρα ανοίγει καινούργιο κεφάλαιο, εκείνο των νομοθετών, που έχουν παίξει ρόλο στην πολιτική. Το θέμα αυτό έχει ήδη αναλυθεί, τουλάχιστον όσον αφορά το πολίτευμα της Σπάρτης και τον Λυκούρ-

ΣΧΟΛΙΑ

γο. Τώρα ίσως να σκέφτηκε ο Αριστοτέλης πως έπρεπε να ασχοληθεί με το Σόλωνα και το ρόλο που έπαιξε στο πολίτευμα της Αθήνας. Αν αυτό είναι αλήθεια, θα πρέπει να πούμε πως πρώτον, η αναφορά στη νομοθεσία του Σόλωνα είναι πολύ σύντομη και δεύτερον, πως ακολουθείται από αναφορές σε άλλους νομοθέτες, που δε έχουν σχέση με την Αθήνα αφ' ενός και αφ' ετέρου είναι σποραδικές. Η αναφορά στο Σόλωνα, εικάζεται πως ήταν πλήρης, αλλά πως τα χειρόγραφα χάθηκαν και πως οι αναφορές στους άλλους νομοθέτες δεν ήταν παρά σκόρπιες σημειώσεις του Αριστοτέλη που ταξινομήθηκαν μ' αυτό τον τρόπο από τους μαθητές του.

130. Ο περίφημος νομοθέτης της Αθήνας, γεννήθηκε το 640 π.Χ. κι έζησε πάνω από 80 χρόνια. Ο Σόλωνας συνέλαβε κι εφάρμοσε πολιτικό και οικονομικό σύστημα, που και σήμερα ακόμη θεωρείται πως έχει αιώνιο και καθολικό κύρος. Θεμελειώδης αρχή του συστήματος του είναι πως κάθε πολίτης έχει δικαιώματα απέναντι στους συμπολίτες του, ανάλογα με τις υπηρεσίες που ο ίδιος προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο.

131. Οι συντηρητικές τάξεις της Αθήνας, μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, εισηγήθηκαν ένα πρόγραμμα επιστροφής στο «πατρογονικό πολίτευμα»). Την άποψη τούτων των τάξεων ίσως να περιγράφει εδώ ο Αριστοτέλης.

132. Η επιλογή των δικαστών με κλήρο, απ' όλες ανεξαιρέτως τις τάξεις, τόνισε τον λαϊκό χαρακτήρα των δικαστηρίων.

133. Ο Αριστοτέλης, στα επόμενα βιβλία των *Πολιτικών*, συγκρίνει με την τυραννία, την «άκρατη» δημοκρατία που είναι, όπως λέγει, μορφή συλλογικής τυραννίας: ο λαός, σε μια τέτοια δημοκρατία, επιβάλλει την αυθαίρετη θέληση του με τον ίδιο τρόπο που την επιβάλλει κι ο τύραννος.

ΣΧΟΛΙΑ

134. Ο Πιττακός, ήταν ένας από τους επτά σοφούς και σύγχρονος του Σόλωνα. Ήταν δημοκρατικός από τη φύση του και γι' αυτό τον αντιπαθούσαν βαθύτατα οι ολιγαρχικοί, όπως δείχνουν και τα ποιήματα του ολιγαρχικού Αλκαίου, που τον αναφέρουν κοροϊδευτικά.

135. Το Ρήγιο είναι πόλη της Ιταλίας, που ιδρύθηκε το 725 π.Χ, από Χαλκιδείς της Εύβοιας και Μεσσήνιους εγκατεστημένους στη Σικελία. Νομοθέτης της πόλης ήταν ο Χαρώνδας. Τον Ανδροδάμαντα για τον οποίο δεν έχουμε καμιά άλλη πληροφορία, τον κάλεσαν από το Ρήγιο, οι όμοφυλοί του άποικοι της Θράκης, επειδή ήταν γνώστης των νόμων του Χαρώνδα.